

ББК 67.9(4УКР)300.7я73
К61

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(лист № 14/18.2-229 від 5 лютого 2003 р.)

Рекомендовано вченою радою Національної академії
внутрішніх справ (протокол №
17 від 26 листопада 2002 р.)

Рецензенти: Іїгорілко В.Ф. -
доктор юридичних наук, професор,
заступник директора Інституту держави
і права ім. В.М. Корецького НАН України;
Калюжний Р.А. — доктор юридичних наук, професор,
начальник кафедри теорії держави та права
Київського інституту внутрішніх справ

Л. М. Колодїй, А. Ю. Олійник, 2003
Художнє оформлення Юрінком Інтер, 2003

ISBN ISBN 966-667-084-4

ПЕРЕДМОВА

Проголосивши свою незалежність, Україна стала на шлях побудови власної правової держави і громадянського суспільства. Серед інших проблем, що їх вирішує народ України, є і проблема здійснення прав людини та громадянина. Для того, щоб у повному обсязі реалізувати права та обов'язки, необхідно їх знати. Дослідження теорії прав людини і є предметом цього навчального посібника.

Поняття «теорія» багатогранне і може розглядатися з різних позицій. Це: а) система поглядів, думок та висловлювань, що несуть в собі різноманітну інформацію; б) сукупність доктрин, ідей, вчень про зміст та структуру суспільних і природних явищ; в) можливості виведення одних знань з інших тощо. Виходячи з етимологічного розуміння теорії можна стверджувати, що це поняття наукове. Але нас цікавить не будь-яка теорія, а саме теорія прав, свобод та обов'язків людини та громадянина. Право і свобода — це гарантовані чинним законодавством вид і міра можливої поведінки людини та об'єднань людей. Більшість авторів ототожнюють право і свободу, розглядаючи їх як рівнозначні явища¹. Інші автори під правом розуміють можливості людини, забезпечені певним процесом регламентації порядку його здійснення. Під свободою, як правило, розуміють таку сферу поведінки людини, куди держава не повинна втручатися.

Отже, свобода означає автономність людини від держави. Р. Даль вважав, що бути автономним означає не бути під контролем іншого, бути незалежним². Права людини, їх соціальне призначення в суспільстві — одна з найбільш важливих

Права человека: Учебник для вузов / Отв. редактор — член-корр. РАН, доктор юрид. наук Е. А. Лукашева. — М., 1999. — С. 84.

DMR Dilemmas of Pluralist Democracy. — London: Yale University Press, 1982. — P. 16.

проблем історичного, соціального та культурного розвитку людства. Вони незмінно знаходилися і сьогодні знаходяться в центрі уваги філософської, політичної, правової, етичної, релігійної та інших форм суспільної думки.

Поняття прав людини як окрема категорія виникло ще в епоху Просвітництва. Вже в той час сформувалася думка, що природа наділяє людину певними, невід'ємними фундаментальними можливостями, що можуть бути протиставлені урядові, однак мають ним охоронятися. З того часу права людини розглядаються як елементарні передумови гідного людського існування.

Значний внесок в розробку теорії природних прав людини зробили такі видатні вчені, як Г. Гроцій, Дж. Лок, Б. Спіноза, Т. Гоббс, Вольтер, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо та ін. Проблемам прав людини були присвячені праці німецьких та італійських просвітителів: С. Пуфендорфа, Х. Томазія, К. Вольфа, Ч. Беккарія та ін. Захисту прав та інтересів бідноти третього стану були присвячені роботи французьких комуністів-утопістів Мельє, Морелі, Маблі.

В Росії та Україні теорію природних прав людини почали розробляти у другій половині XIX ст., після проведення буржуазних реформ 60—70 років. Окремі її положення було втілено в документах російського лібералізму та опозиційного земства. Найбільш повно ця теорія висвітлювалася на початку XX ст. з переходом Російської імперії до конституційної монархії. Активно працювали у цьому напрямі О. С. Алексєєв, В. М. Гессен, Б. О. Кістяковський, М. М. Коркунов, С. О. Котляревський, І. М. Лазаревський, М. А. Рейснер, Г. Ф. Шершеневіч та ін.

Серед сучасних українських вчених, що активно розробляли і розробляють теорію прав людини та громадянина, слід згадати С. В. Ісаковича, В. В. Копейчикова, С. Л. Лисенкова, В. Ф. Погорілка, В. Ф. Сіренка та ін.

Разом з тим, слід підкреслити, що права людини принципово відрізняються від інших прав, насамперед, двома аспектами. По-перше, вони характеризуються тим, що належать кожній людині тільки через її людську природу; у визначених законом межах вони є невід'ємними; всі їх реалізують рівною мі-

рою. По-друге, основні обов'язки, що з них випливають, покладені на держави та їхні уряди, а не на інших людей. А останні мають діяти таким чином, щоб не порушувати прав інших.

Отже, основним у характеристиці прав людини є те, що вони повинні бути під захистом держави та закону. Більше того, будь-які суперечки щодо прав мають розглядатися компетентним, безстороннім і незалежним судом, який міг би застосовувати процедури, що забезпечать повну рівноправність та справедливість щодо широкої громадськості та відкритого проголошення прийнятих рішень.

Ідея сформувати основні права виникла з потреби захистити людину від впливу державної влади. Тому спочатку увагу було зосереджено на тих правах, що зобов'язують уряд утримуватися від певних дій. Права людини цієї категорії звичайно називають фундаментальними свободами. Як результат ідей щодо передумов для гідного існування людей права людини слугують, перш за все, орієнтиром для законодавця.

Специфічна природа прав людини, що є істотною передумовою розвитку людства, впливає як на відносини між людиною та державою, так і на відносини між самими людьми. Хоч первинною метою прав людини залишається встановлення правил, що регулюють відносини між людиною та державою, деякі з них є важливими у стосунках між людьми. Уряд не тільки зобов'язаний утримуватися від порушення таких прав, а й мусить захищати людину та громадянина від зазіхань інших людей та їх колективів. В Україні права людини в першу чергу пов'язуються з правовим статусом особи, що характеризується як юридичне закріплення правового положення людини і громадянина в сучасному суспільстві. Основу правового статусу людини і громадянина складають її права і свободи. Теорія цих прав і свобод як юридична наука і навчальна дисципліна включає, в себе: а) систему юридичних знань, вчень, доктрин, концепцій; б) походження та історичний розвиток, починаючи від виникнення до сучасного стану; в) їх соціальну цінність при здійсненні потреб та інтересів людини і громадянина; г) їх реалізацію відповідно до чинного законодавства.

Отже, теорію прав і свобод людини та громадянина в Україні можна розглядати як: а) систему нормативно закріплених можливостей зі здійснення певного варіанту правомірної поведінки; б) юридичну науку, тобто систему юридичних знань, концепцій і доктрин про виникнення, розвиток і сучасний стан можливостей людини та громадянина при здійсненні своїх інтересів і потреб у відповідно до чинних правових норм; в) навчальну дисципліну, що вивчається у всіх навчальних закладах юридичного профілю.

*Присвячуємо пам'яті
академіка В. В. Копейчикова
учителя, колеги, людини*

*Я продовжую ще вчитися, мое
виховання ще не закінчилося... Все
моє життя є, власне кажучи,
тільки одне довге виховання.
(Гельвецій)*

РОЗДІЛ I
історія розвитку прав, свобод та
обов'язків людини і громадянина

§ 1. Соціально-культурні та світоглядні
передумови формування ідеї прав людини
та громадянина¹

Не викликає сумнівів той факт, що людина має певні права та обов'язки в суспільстві. Очевидно й те, що не може існувати суспільства, в якому б його члени були позбавлені будь-яких соціально визнаних можливостей діяти, володіти, реалізовувати свої інтереси, користуватися певними соціальними благами тощо. Права — це визнані суспільством і забезпечені всією системою суспільного життя форми та способи людської самореалізації: те, що існує як усталені, незаперечні й загальновизнані можливості для людини вчиняти так чи інакше. Як слушно зазначав Й. Фіхте, про права можна говорити лише настільки, наскільки люди усвідомлюють себе у взаємних відносинах один з одним². У кожному з прав міститься визначення того, щодо чого будь-яка людина — учасник суспільства — може робити вибір, покладаючись цілковито на власний розсуд і керуючись

¹ У параграфі використано матеріали М. Л. Зайчківського — заступника начальника факультету заочного навчання НАВСУ.

² Фіхте И. Г. К вечному миру // Трактаты о вечном мире. - М.: Изд-во соц.-эк. лит-ры, 1963. - С. 196.

винятково своєю волею, яка у межах цього вибору не підзвітна ні перед ким, а відтак — вільна. Наприклад, право власності передбачає, що людина може будь-яким чином розпорядитися річчю, що їй належить. Вона може її продати, обміняти, подарувати, зламати, сховати від усіх, покинути тощо. Право виборця означає, що він лише на свій розсуд вирішує, кому віддати свій голос — тобто хто репрезентуватиме його волю у загальнополітичному житті, хто у парламенті чи в інших представницьких органах влади промовлятиме і діятиме від його імені.

Отже, для людини її права видаються зрозумілими й очевидними. Однак як у культурно-історичному, так і в суто юридичному плані тут маємо не очевидність, а проблему, що її людство розв'язує протягом всієї своєї історії. Річ у тім, що права, які та чи інша особа має у суспільстві, у більшості історично^ знаних політико-правових систем належать їй не безумовно, а лише завдяки належності до тієї чи іншої соціальної групи. Права людини чітко відповідають її соціальному статусу, тобто тому місцю у соціальній системі, яке вона займає. У цьому разі її права — це не права власне особистості, а права спільноти, до якої вона належить. Як тільки особа перестає належати до соціальної спільноти, що займає певне місце у структурі суспільства, вона разом з тим втрачає комплекс прав і соціальних можливостей, властивих спільноті.

Соціальна динаміка у перших цивілізованих суспільствах (архаїчна доба) створювалася взаємовідносинами соціальних спільнот, а не соціальним самоствердженням особистостей.

Глибока залежність особи від соціальної групи, до складу якої вона входила, зумовлювалася специфічним характером соціальних спільнот, що складали суспільство за часів архаїки. Ці спільноти були не соціальними класами, не майновими розшаруваннями суспільства, а являли собою усталені суспільні стани. Особливістю суспільного стану є висока ступінь його закритості. Зазвичай станова приналежність визначається вже самим фактом народження: хто народжується у сім'ї селян, стає селянином, хто народився у сім'ї державного чиновника, стане чиновником. Перехід з одного стану до іншого дуже важкий, загалом малоімовірний і потребує, зазвичай, виняткових

обставин. Ця констатація, вірна щодо станів у ранніх державах, стає майже незаперечною щодо кланового суспільства, якот індійське. Кланова організація суспільства доводить самозамкненість і закритість стану до граничної межі. І хто народився кшатрієм чи шудрою, так і помре кшатрієм чи шудрою, якими б не були його особисті якості, сили, здібності. Обсяг і зміст прав, якими він володітиме, визначатиметься винятково соціальним статусом стану, до якого він належить.

Отже, носієм прав у більшості історично знаних суспільств є не особистість, а соціальна спільнота, представлена власне станом, корпорацією, кланом тощо. За такої умови права належать не людській особі, а соціальній ролі, що відображає положення конкретної людини у суспільстві. Кожен отримує сукупність прав лише завдяки своєму місцю у соціумі, тобто у системі соціальних відносин. Наочним прикладом цього є відомі «германські правди» — первинні законодавства германських племен, які утворили свої держави («варварські королівства») на уламках Західної Римської імперії. Наприклад, «Правда франків» встановлювала: «Хто позбавить життя людину-франка, повинен уплатити 600 солідів. Хто позбавить життя вільну людину, повинен уплатити 200 солідів. Хто позбавить життя лита, повинен уплатити 100 солідів. Хто позбавить життя раба, повинен уплатити 50 солідів»⁵. За один й той самий злочин встановлювалася різна міра покарання залежно від соціального статусу жертви, що унаочнює глибоку різницю їх правових можливостей.

Зрозуміло, що дворянин за умов феодального суспільства мав значно більший обсяг і набір прав, ніж селянин або ремісник. Майстер середньовічного цеху мав права та привілеї, на які годі було сподіватися не лише селянину, а й підмайстру. Права єпископа передбачали можливості, яких позбавлені були священики нижчого рангу і на які навіть не думав зазіхати мирянин — хоч би це був сам король. У цих прикладах бачимо цілу низку соціальних ролей — дворянина, цехового майстра, селянина, єпископа тощо. З кожною пов'язані певні права, що стають надбанням тієї особи, котра обіймає ту чи іншу посаду,

Опыт тысячелетия. - М., 1956. - С. 119.

займає те чи інше місце у суспільстві. Всі разом соціальні ролі утворюють суспільний лад, систему місць у соціальній ієрархії, за кожним з яких закріплені відповідні набір прав. Тому можна казати, що суб'єктом прав у ієрархізованому соціумі є не власне особа — конкретний людський індивід як такий, — а та чи інша соціальна роль, або, інакше кажучи, соціальний персонаж.

Соціальна диференційованість і нерівноцінність прав закріплюється не лише у системі позитивного права, а передусім вкорінена у відносинах людини і держави, держави і суспільства. Саме держава, як носій і уособлення всієї повноти легітимної влади, стає гарантом і розпорядником системи нерівноцінних прав, що належать різним соціальним спільнотам. Державний лад — режим функціонування, виявлення, застосування влади — складає, образно кажучи, систему координат, в якій повсякчас відтворюються різноманітні соціальні персонажі, що є носіями комплексів відмінних один від одного прав. Тому було б помилкою зводити обсяг і зміст прав, котрими володіє той чи інший член суспільства, до визначених законодавством.

По-перше, самі законодавства як нормотворчі регулятивні системи у різці епохи були різними. Поруч із державно встановленою законодавчою нормою завжди діяло звичаєве право, сила традиції. Кодекс загальнодержавних законів, постать судді, відмінного від володаря і незалежного від нього, — це досить пізні історичні явища. Якщо звернутися до життя середньовічної Європи, ми не побачимо якогось універсального законодавства, що є рівним і незмінним чином застосовується на території певної країни. Власне, і поняття країни за тих часів було досить умовним, більш культурним, аніж політичним. Підкреслюючи цю особливість середньовічного світу, відомий медієвіст А. Я. Гуревич писав: «[Середньовічна] держава не централізована і не уніфікована, в ній немає впорядкованої адміністрації. Єдність держави тією мірою, в якій вона все ж існувала, втілювалася в особі правителя»¹.

Всезагальним принципом законодавства за Середньовіччя був принцип феодалного імунітету, яким визначалася належ-

ність феодалу всієї повноти влади у його володіннях. Середньовічне право — це складний симбіоз звичаєвого права, договірних відносин між володарем і підданими, волі феодала, станових -привілеїв, канонічного права і розподілу повноважень відповідно до системи васалітету. За цих умов законодавство неможливо уявити як кодекс взаємопов'язаних і письмово викладених норм, до яких міг би апелювати кожний суб'єкт Права. •

По-друге, будь-яке законодавство є системою норм, що передбачають дію правоохоронної і праворегулятивної волі. Тобто кожна законодавча норма залишає певний інтервал, певний люфт для дії волі гаранта права. Саме ця воля трактує конкретні вчинки та дії як правочинні або злочинні, саме вона притягує до відповідальності, їй належить кінцеве визначення покарання чи право помилування. Зазвичай такою волею є воля правителя, володаря чи його представника — тобто воля носія влади. Вона тим більш значуща, що у середньовічному суспільстві воля володаря є одночасно джерелом права. Йому належить не лише право судити, а й право встановлювати норми, відповідно до яких людські дії кваліфікуються як правочинні або злочинні. Відтак суд такого володаря водночас є і своєрідним законотворенням — здійснюючи суд, він встановлює певні правові критерії кваліфікації дій і підтверджує певні правові норми або змінює їх.

Слід зазначити, що права володаря так само мало персональні, як і права селянина або ремісника. Його права та привілеї є правами і привілеями його соціального положення і, врешті решт, тієї соціальної спільноти, еліти, до якої він належить. Воля володаря як джерело правовстановлень — не виняткові повноваження особистості, сваволя конкретної індивідуальності, а реалізація особливого права, яким Бог надшив володарів. І в цьому випадку, коли діє начебто особиста воля правителя, ми маємо виконання певної загальної соціальної ролі, цілком імперсональної, а не свавілля особистості.

Особливістю прав, що має той чи інший соціальний персонаж в ієрархічному суспільстві, є те, що ці права мають не суто юридичний, а синтетичний зміст. Тобто вони визначені не лише писаним законодавством, а й тим місцем, яке обіймає

¹ Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. - М., 1984. - С. 193.

той чи інший соціальний персонаж у світі й системі суспільного цілого. Це — права місця у світі, визначеного, кінець кінцем, волею Бога як творця світу. Вони не надані законодавцем і можуть мало змінюватися залежно від волі законодавця. Бо в них заявляє та унаочнює себе воля Творця, котрий надав тій чи іншій істоті такий сенс існування і таку долю. Права селянина, права священика невід'ємні від сенсу їхнього буття.

Ми доходимо висновку, що специфіка правової системи зумовлена загальносоціальною специфікою суспільства, якому властива ця система, а, в свою чергу, соціальний лад вписано у більш широку систему світоустрою, тобто він відображає глибинні соціокультурні засади буття людей. Те, як розуміються і визначаються права людей у суспільстві, істотно залежить від загальнокультурної визначеності самого феномену людини, що властива тому чи тому суспільству. Не можна вести мову про соціальну нормативність, у тому числі юридичну, оминаючи культурний сенс людини — тобто тієї істоти, регулятивами волі й поведінки котрої і є, власне, будь-які соціальні та правові норми. Від загальнокультурного бачення людини залежить зміст і система права.

Звичайно, застосоване у цьому контексті поняття «бачення» має досить фігуральне значення. Йдеться не про абстрактне «уявлення» про людину, про її «розуміння» чи ідеальний образ. Те, що ми назвали «загальнокультурним баченням», належить не до кола «ідей», а до онтологічних передумов людського існування. Це та, образно кажучи, концепція людини, що вкорінена у підвалинах певної культури, є її невід'ємним чинником і регулятивом, однією з головних засад відповідного культурного світу. Якщо культура розгортає світ людського існування, то цей онтологічний горизонт неодмінно містить й передбачення людини, для котрої є можливим і природним існування у такому культурно визначеному світі. Цей образ, або версія людини, що передбачається певною культурою, назовемо людиною культури, використовуючи поняття, що давно набуло теоретичної чинності.

Культурна версія людини, а отже і світу, є основою для вибудовування, функціонування і перетворень всієї системи суспільних відносин і соціальної нормативності. Причому склад-

ність виокремлення «людини культури» полягає в тому, що в дійсності вона не існує як щось відокремлене від реального життя людей і суспільства, від відносин власності та влади, від функціонування господарства, держави, суспільних інститутів, від течії політичних подій і духовних процесів. Так само як культура не є щось особливе і виділене щодо соціальних явищ та феноменів життєвого світу людей, так і людина культури невід'ємна від реального самоздійснення безлічі людських існувань у певному суспільстві. Людина культури — не окреме визначення чи уявлення, а та версія людської долі й самовизначення людей, що вкорінена у певному, культурно визначеному світі людського буття. Останній же опредметнений в усьому: в суспільних інститутах і формах власності, у родинних відносинах і політичній системі, у соціальній нормативності та світоглядних уявленнях.

Який висновок випливає з вищесказаного? Очевидно, той, що неможливо зрозуміти систему позитивного права з неї самої, тобто розглядаючи суто юридичні феномени. Очевидно також, що для теоретичної реконструкції засад універсальної правової парадигми, що є основою правових настанов і юридичної практики не окремого суспільства, а цілої цивілізації, недостатньо аналізу особливостей соціального порядку, яким ініціюється правова система і який вона покликана закріпити. У випадку прав людини ми маємо справу не просто з комплексом певних юридичних норм, а з фундаментальною основою сучасної, всесвітньо прийнятої юридичної практики. Фактично йдеться про вибір сучасним людством певної правової парадигми. Аналіз підвалин цього вибору, змістовних основ даної парадигми не може обмежитись ані суто юридичними феноменами, ані навіть окремо взятими соціальними формами. Він потребує звернення до глибинних засад людського буття. Ці засади були вище концептуалізовані у вигляді «людини культури», тобто тієї версії людини та її буття, що передбачається певною культурою і втілюється у ній.

Отже, осмислення генезису і сутності прав людини як фундаментального політико-правового феномену неможливе поза теоретичною реконструкцією тієї «людини культури», що складає їх онтологічну основу і передумову. І якщо права людини

діагностуються як основа модерної політичної організації та юридичної практики, то, відповідно, «людина модерної культури» повинна розглядатися як умова їх можливості.

Сутнісною особливістю середньовічної людини була її визначеність у ієрархічному порядку світоустрою загалом і суспільства зокрема. За цих умов носієм прав є не окрема людина у своїй індивідуальності, а соціальна спільнота, персоніфікована у певному соціальному персонажі. Окрема людська особа отримує ті чи інші права єдино через свою належність і причетність до відповідної спільноти. Відтак у ієрархічному суспільному порядку неможливо говорити про «права людини». Щоб ця нова основа права виникла, необхідне виникнення нової людини — суверенної особистості, яка у **своїй** індивідуальності стає визначним фактом соціального буття.

У свою чергу, щоб носієм прав стала безпосередньо людська особистість, необхідне радикальне перетворення ієрархічної системи, в якій закріплена соціальна нерівність людей. Всі члени суспільства повинні бути зрівняні у своїх правах. Ця рівність не є лише декларованим гаслом, як-от «свобода, рівність, братерство». Її втіленням стає соціальна постать громадянина, Громадянин — це принципово новий соціальний персонаж, який замінює всіх інших персонажів ієрархізованого суспільства. Це можливо лише за умов особливої соціальної системи, що дістала назву громадянського суспільства. Звичайно-, і за умов соціально-правової рівності люди продовжують виконувати різні суспільні **функції**, соціальна диференціація зберігається. Але вона набуває принципово нового сенсу. Яке б положення не займала людина у суспільстві, вона тотожна іншій як громадянин. Як громадянин президент держави має не більше і не менше прав за будь-кого іншого. Громадянин у сукупності своїх прав — це соціально-правовий знаменник, спільним для всіх соціальних персонажів, яке б видатне чи непримітне місце вони не займали у **суспільстві**.

У громадянському суспільстві докорінно змінюються джерела прав, що їх має та чи інша особа. За умов соціальної ієрархії джерелом прав є соціальна система як певний, усталений лад життя — тобто соціальна тотальність (цілісність). Права немов би надаються соціумом, існуючим соціальним порядком.

V

Конкретна людина лише отримує їх від цього порядку, тобто від суспільства **та держави**. Натомість у громадянському суспільстві людський індивід мислиться як такий, що від початку, незалежно ані від чого, має певні права. Їх основою є не соціальний лад, а власна людська сутність кожного індивіда — факт того, що він є людиною. Таке положення соціально закріплюється у вигляді громадянського суспільства та гарантується ним. Громадянське суспільство є не просто одним з історично знаних соціальних устроїв, а єдиним суспільним ладом, що ґрунтується на первинності прав людини і будується відповідно до них. У межах громадянського суспільства права людини є базовим, найважливішим соціальним регулятивом, відповідне до якого створюються і функціонують всі форми суспільного життя, у тому числі юридична практика.

Історично громадянське суспільство існувало у двох головних формах. Воно виникло за античних часів у Стародавній Греції у вигляді полісу, який часто називають містом-державою. Втім, сенс його значно більший. Сама неповторна своєрідність греко-римської цивілізації, на думку сучасних дослідників античності, пояснюється в першу чергу характером полісу. Поліс, таким чином, виступає як структуроутворюючий елемент цієї цивілізації¹.

Давньогрецький поліс — це місто з прилеглою, географічно виділеною місцевістю, що існував як самостійна держава у тісному спілкуванні та взаємовідносинах з сусідніми полісами. Але головною ознакою полісу було те, що його складала громадянська община. Поліс являє собою передусім певний колектив, певним чином організовану спільноту людей². Всі члени общини є рівними у своїх правах громадянами. За класичним висловом Арістотеля, поліс є співтовариство вільних людей³. Різниця в їхніх заняттях, родовитості, обсязі влади, майна чи багатства ніяк не впливала на набір та обсяг прав, що були однаковими для всіх і гарантовані статусом громадянина. Еконо-

Античная Греция. - М., 1983. - Т. 1. - С. 9.

Там само. - С. 11.

¹ С. 375-644. Аристотель. Политика.// Сочинения в 4 \ т - М 198 > - Т - *~

мічною основою положення громадянина була частка полісної землі, котру він отримував у власність. Володіти землею могли лише члени громадянської общини. Сам факт такого володіння був своєрідним визнанням людини як громадянина, і навпаки — втрата земельної ділянки впливала на громадянський статус або взагалі позбавляла його.

В умовах полісу громадянське суспільство мало становий характер. Права громадянина поширювалися лише на членів громадянської общини, що існувала як замкнений стан. Наприклад, за законом Перікла (V ст. до н. е.) афінським громадянином міг вважатися лише той, хто мав і батька, і мати з числа афінських громадян. Тому навіть син самого Перікла, народжений мілетянкою Аспазією, не вважався повноправним афінянином, хоч сам Перікл впродовж 40 років правив Афінми і здобув їм славу найвидатнішого міста Греції. За межами громадянської общини залишалися вихідці з інших міст, хоч би вони народилися у полісі, прожили у ньому все життя, мали неабияке багатство та авторитет. Не вважалися громадянами жінки і, звичайно, раби. До складу громадянської общини потрапляли зазвичай за правом народження і лише у виняткових випадках кооптація відбувалася за рішенням народних зборів. Саме це дає підставу визначити античне громадянське суспільство як станове і замкнене за своїм характером. Пізніше, вже за часів розвитку Римської держави, надання громадянських прав відбувалося у масових масштабах за рішенням вищих державних органів. Однак аж до закінчення античного періоду розвитку людства громадянське суспільство зберігає свій становий характер.

Другою історичною формою громадянського суспільства стало новоевропейське громадянське суспільство, що виникло в Європі на початку Нового часу (доба Відродження та Реформації, XV—XVI ст.) і найактивніше розвивалось упродовж наступних 200 років (середина XVII—середина XIX ст.). Головною відмінністю від античного суспільства став відкритий характер новоевропейського громадянського суспільства. Людина визнається у своїх правах як така, за своєю природою, а не тому, що належить до громадянської общини. Кожна людина, незалежно від віку, статі, соціального походження чи раси,

майнових або інших ознак є суб'єктом невід'ємних прав, що їй належать і яких її ніхто не може позбавити. Виникнення цього нового погляду на людину знаменувало початок нової — новоевропейської — цивілізації і завдячує могутнім духовним рухам у Європі XV—XVIII ст., як-от гуманізм, протестантизм, просвітництво. Саме у горнилі цих рухів оформлюється суверенність людського індивіда — той наріжний світоглядний принцип, політико-правовою легітимацією якого стане феномен прав людини.

Що ж є головними ознаками суверенної, тобто самоврядної, особистості? По-перше, те, що людина визначається не через спільноту, до якої належить, а як окрема істота, індивід. Кожен має людську визначеність як свою індивідуальну, йому особисто властиву ознаку. Поняття людського, образно кажучи, починається з кожного людського індивіда. Це втілюється у принципі індивідуальності.

По-друге, кожен самореалізується як людина на основі своєї власної волі. Як людина він не є чимось наперед даним і наперед визначеним. Тим, ким він змістовно стане, залежить лише від його волі. Єдиною формою визначеності людини, що відповідає людській сутності, є самовизначення. Виразом цієї властивості людини стає принцип свободи (свободної волі).

По-третє, жодна людина не має переваги у своїй людяності (у своєму праві) перед іншою. У своїй здатності утверджуватись як людина кожен індивід дорівнює кожному і жоден не має переваг. Природно, що люди досягають різного, але у своїй можливості самовизначитися, у своєму праві реалізації власної волі та гарантії особистих свобод всі є рівними. Це положення фіксується у принципі рівності.

Четверта риса суверенної особистості полягає в тому, що прав, які кожен має як людина, не можна відібрати у нього за будь-яких умов. Ані найнижчий соціальний статус, ані злочин і найсуворіше покарання, ані фізична неповноцінність або інтелектуальна обмеженість, ані будь-які інші особисті вади, так само як і приписи найвищих державних чи суспільних органів, не можуть позбавити особу її фундаментальних прав. Комплекс прав людини є своєрідною онтологічною (а разом з тим і соціально-правовою) презумпцією щодо існування кож-

ного, яка залишається непорушною і незмінною за будь-яких обставин. Ця якість прав людини відображається у принципі їх невід'ємності від особи.

Було б неприпустимою помилкою зводити генезис ідеї прав людини до переходу від колективного суб'єкту прав, яким за середньовічної доби є та чи інша соціальна спільнота, до положення людського індивіда як суб'єкта правовідносин. Значення феномену прав людини не в цій досить локальній метаморфозі. Концепт прав людини визначає специфіку всієї правової системи та юридичної практики. Він певним чином зумовлює структуру законодавства, систему і повноваження державних інститутів, статус і роль закону в регуляції суспільного і правового життя, співвідношення суспільства і політичної влади, держави. Так само не варто ототожнювати зміст ідеї прав людини з тезою про наявність у людського індивіда певного кола невід'ємних прав. Обґрунтування концепції прав людини і підпорядкування йому соціальної практики потребує широкого кола інших, діалектично поєднаних з нею політико-правових і світоглядних ідей, лише у цілісній системі яких права людини набувають автентичного сенсу, належного визнання і можуть стати дієвим правовим регулятивом всієї сукупності суспільних відносин.

Отже, серед головних політико-правових ідей, що супроводжують ідею прав людини і є невід'ємними від неї елементами правосвідомості, назовемо передусім ідеї природного закону, суспільного договору, верховенства і влади закону, народного суверенітету, примату суспільства над державою. В свою чергу, загальносвітоглядною основою всього цього комплексу політико-правових настанов є уявлення про людину як суверенну (самоврядну) особистість, що самовизначається у процесі власного життя і як така є особливим буттям, незалежним від жодних наперед даних онтологічних чинників чи визначень.

§ 2 о Філософська та правова думка про ідею прав, свобод та **обов'язків** людини і громадянина в різні історичні епохи¹

Соціальну цінність людини можна пізнати в процесі дослідження взаємовідносин її з суспільством та державою. З найдавнішого часу і до сьогодні ця проблема постійно привертає увагу дослідників. Актуальність її підкреслюється місцем і роллю особистості в політичному житті суспільства, характеристикою її прав, свобод і обов'язків. Цікавий і повчальний матеріал про шляхи і форми пізнання проблеми взаємовідносин особи з державою та суспільством, виникнення та розвитку її прав, свобод та обов'язків дає нам історія. Важливими для дослідження є не тільки права людини, а й їх гарантії, розвиток демократії, законності, справедливості. Для сучасних політико-правових знань історія становлення і розвитку прав людини і гарантії їх здійснення були і залишаються сферою ідей і поглядів та теоретичних оцінок різних шкіл, напрямків, течій та ідеологій.

Виникнення прав і свобод людини можна досліджувати з стародавніх часів. Структурно різні історичні етапи розуміння, закріплення та спроб забезпечення прав і свобод людини можна виокремлювати:

- а) в міфологічних уявленнях про людину та її права; ¹
- б) в античний період розвитку суспільства;
- в) в умовах середньовіччя;
- г) в Новий час;
- д) в ХХ столітті.

Міфологічні уявлення про людину, її місце і роль у суспільстві та державі ми можемо розглянути на прикладах народів Стародавнього Сходу, стародавніх єгиптян, індусів чи вавілонян, де бог є безпосереднім джерелом влади і сам здійснює правління на землі, виступає як панівна і законодавча особа в державах і суспільствах, що ним утворені.

¹ У параграфі використано матеріали О. Б. Горової - кандидата юридичних наук, старшого викладача кафедри теорії держави і права НАВСУ.

За віруваннями стародавніх євреїв, їх бог Мойсей є єдиним верховним правителем, законодавцем і суддею над людьми і знаходиться у договірних взаємовідносинах з єврейським народом. Згідно з міфологією єврейського народу влада в єврейському суспільстві може здійснюватися людьми від імені бога або самим богом безпосередньо в разі різних нестандартних ситуацій. Цар Ізраїлю та Іудеї Соломон Мудрий (син царя Давида) вчив, що Бог дав синам людини можливості вирішувати всі питання, навіть вічність вклав їм у серця, все створив прекрасним у свій строк та не дав їм можливості пізнати до кінця справи, що створюються самим Богом.

За китайською міфологією, наприклад, походження і характер божої влади на землі здійснюється через персону верховного правителя Піднебесної, що уособлюється з владою імператора Китаю. Саме він є єдиним зв'язком земних жителів з вищими небесними силами. Всі державні органи і посадові особи були лише провідниками особистої влади імператора Китаю.

Спочатку на Стародавньому Сході, а потім і на Заході широко поширилися релігійно-міфологічні погляди «маат», «рта», «ріта», «дао», «діке» та інші, в яких йшлося про природньобожі порядки, про правду і справедливість. Наприклад, у стародавніх єгиптян ідеалом справедливості, правосуддя, свободи та недоторканості людини була богиня Маат. У стародавніх аріїв ці ідеї проголошувалися у священних гімнах Рігведе (скорочено «рта», «ріта»). Захисником слабких, бідних і знедолених давньощумерська і вавілонська міфологія називає бога Шамаша. Вважалося тяжким злочином порушення стежки Шамаша, а винних суворо карали.

Отже, у другому тисячолітті до нашої ери людина повністю залежала від природних і соціальних умов життя. Однак у літературних пам'ятках цього періоду вже висвітлюються ідеї пошуку справедливого ставлення до людини, рекомендації щодо виконання чинних законів, пропонуються рішення конкретних спірних питань.

Цікаві уявлення про людину, її можливості та місце в суспільстві можна виявити в державно-правовій ідеології Стародавньої Індії та Китаю.

У Стародавній Індії довгий час важливе місце в суспільстві займали брахмани (жерці). Ідеї брахманізму зустрічаються вже у другому тисячолітті до н. е. і були викладені у так званих Ведах, що означало ведення чи знання. Все давньоіндійське суспільство згідно з цим вченням поділялося на чотири варни (стани), до яких належали панівні верстви та підлеглим групи вільних людей. Раби у варни не входили. Найвищим етапом панівних верств були брахмани. їх охоронцями були кшатрії (воїни). До двох підлеглих станів належали вайші (селяни, ремісники, торговці) і шудри (слуги та деякі інші низи давньоіндійського суспільства).

Поступово в VI—IV ст. до н. е. відбувався відхід від ідеології брахманізму в бік світської раціоналізації поглядів і уявлень про суспільство та людину. З'являються різні документи і трактати про невідповідність ідеології брахманізму звичному стану речей, критикують саму думку про Бога як першоджерело законів, найвищу особистість та морального правителя світу.

Зокрема, з критикою брахманізму у своїх проповідях виступив принц *Сідгартта Гаугпама*, прозваний Буддою (556—476 рр. до н. е.). Він був сином царя індійського племені шакья. Щоб пізнати мудрість, він став пустельником (Шакья-Муні) і сім років провів у мандрах. Критикував саму систему варн та принципи кастової нерівності людей у суспільстві. Відкидаючи думки про Бога як правителя світу та першоджерело законів, Будда вважав, що всі людські справи залежать від власних зусиль самих людей. Всі проповіді Будди пройняті ідеями гуманізму, доброго відношення до людей, непротиставлення себе злу і насильству. Дхарми буддизм розглядає як природну закономірність, як природний закон, що править світом. У того, хто ввічливий і завжди поважає старших, виростає чотири дхарми: життя, краса, щастя, сила¹. Виникнувши як атеїстичне вчення, в подальшому буддизм був визнаний державною релігією багатьох країн Південно-Східної Азії.

Одним із засновників давньокитайської філософії був *Кунцзи* або *Куй Фуцзи* (551—479 рр. до н. е.), який став відомим
; *Мусский И. А.* 100 великих мыслителей. - М., 2000. - С 12-17.

через два тисячоліття після своєї смерті як Конфуцій. Його ідеї викладені у чотирьох книгах: «Дасюс» — керівництво для чиновників; «Чжун-юн» — «Золота середина»; «Лунь-вдй» — «Бесіди і висловлювання»; «Мен-цзи» — це книга конфуціанця Мен Цзи, який жив через століття після Конфуція.

Вчення Конфуція з питань взаємовідносин держави і особи було побудовано на нормах моралі. Він закликав правителів, чиновників і підданих будувати свої взаємовідносини на категоріях добра. Слід прагнути до добра, тоді й народ буде добрим. Мораль благородної людини подібна до вітру, а мораль злої людини подібна до трави. Трава завжди нахиляється туди, куди дме вітер. У книзі «Лунь-юй» є моральна заповідь Конфуція: «Не роби людям того, чого не бажаєш собі, і тоді в державі і в сім'ї до тебе не ставитимуться вороже». Він виступав: а) проти поляризації між багатством і бідністю; б) за царство гармонії в суспільстві; в) за мир, проти бунтів і боротьби за владу, проти загарбницьких війн; г) проти керівництва суспільством за законами та застосування покарань; д) за здійснення керівництва народом шляхом ритуалу, етико-правових норм та принципів.

Не менш цікаві ідеї про людину, її місце у всесвіті, можливості та обов'язки висвітлюються у філософських творах давньогрецьких та давньоримських учених. Справедливість, законність та моральність в античній період пов'язуються з утвердженням влади богів-олімпійців на чолі з Зевсом. У своїх загальновідомих поемах «Іліада» та «Одіссея» Гомер показав Зевса як заступника загальної справедливості. За порушення загальної справедливості винних неодмінно чекала божа кара.

До помірності та пошуків золотієї середини у всіх справах і прагненнях людей, у їх відносинах між собою та з державою і суспільством закликають у своїх працях «сім грецьких мудреців»: Фалес із Мілета, Пітак із Мітілени, Періандр із Коринфу, Біант із Прієни, Клеобул із Лінда, Хілон із Ефор і Солон з Афін. Всі вони підкреслювали важливе значення законів для свободи і прав людини і, одержавши владу, багато зробили для практичного здійснення своїх ідеалів. Наприклад, давній мудрець *Пітак з Мітілени* (651—569 рр. до н. е.) вважав, що для пізнання суті людини необхідно наділити її владою. Знаме-

нитий афінський державний діяч і законодавець *Солон* (638—559 рр. до н. е.), один з реформаторів, був посередником між знаттю і афінським демосом, між боржниками і кредиторами, між багатими і бідними. Він вважав, що-завдяки створеним ним новим законам (594 р.) народ дістав владу та права в тому обсязі, в якому їх потребував. Закон і владу закону він тлумачив як поєднання права і сили. Про свої закони Солон говорив: «Я владу дарував народові тією мірою, якою він потребував її»¹.

У 486 р. до н. е. право людини на висловлення своєї думки та вимогу бути вислуханим одним з перших сформулював афінський полководець *Фемістокл* (525—460 рр. до н. е.). Саме він намілювався сказати Еврібіаду, командувачу об'єднаних сил Греції: «Бий, але вислухай»².

Залежність людини, її свободи від соціального середовища та держави висвітлювали в філософських і політичних працях античні філософи, зокрема *Платон*. Його справжнє ім'я Арістокл, він син Арістона і Періктіони. Періктіона походила з сім'ї, що дала Афінам Солон. Арістокл одержав своє прізвище Платон (platus — «повний», «широкоплечий») від свого вчителя Сократа за ширину грудей і лоба.

У своїх двох проектах ідеальної держави Платон обґрунтовував нерівність людей. Перший проект держави він змальовує в діалозі «Держава», а другий — у діалозі «Закони». Визнаючи, що всі люди — браття, він поділяв їх на тих, хто може правити, їхніх помічників, ремісників і селян та рабів. На його думку, від держави найбільше залежать люди третього стану. Раби ж за Платоном не є суб'єктами політики. Платон допускав можливість переходу із одного в інший тільки для перших двох станів. Він застерігав, що держава загине, якщо її охоронятимуть представники третього стану. Його ідеальна держава — це справедливе правління кращих. Кращими він називав філософів і науковців. Представники третього стану не здатні здій-

История политических и правовых учений: Учебник для вузов. - Изд. 2-е, стереотип. / Под общ. ред. члена-корр. РАН, доктора юрид. наук, профессора В. С. Нерсисянца. - М., 1998. - С. 38-39.

Таранов П. С. Энциклопедия современного ума. - М., 1998. - С. 65.

снювати управління. Для другого стану Платон пропонує організувати побут та повсякденне проживання на засадах солідарності, рівності та колективізму. їм забороняється доторкатися до золота та срібла, мати сім'ю, власних жінок і дітей. Регламентувати побут та життя людей третього стану повинна державна влада¹.

Учнем і продовжувачем ідей Платона був античний філософ *Арістотель* (384—322 рр. до н. е.). Його батько був лейб-медиком македонського царя Амінті II. Арістотель грав у дитинстві з майбутнім царем Македонії Філіпом II, з 17 до 37 років вчився в Академії Платона та був наставником Олександра Македонського. Написав 28 книг, серед яких політико-правові питання висвітлювали «Політика», «Афінська політія», «Етика» та ін. Арістотель уперше ввів у науковий лексикон поняття «категорія». Справедливість він поділяв на таку, що зрівнює, і таку, що розподіляє. Критерієм справедливості, що зрівнює, він бачив арифметичну рівність, що застосовувалася в приватній сфері цивільно-правових угод. Принципом справедливості, що розподіляє, вважав геометричну рівність, що означало поділ соціальних благ пропорційно внеску члена політичного спілкування. Політична справедливість можлива лише між рівними людьми, Людина за Арістотелем — істота політична від природи, однак не всі люди досягли рівня політичного розвитку. Раби з його погляду — це люди з нерозвинутою політичною природою. Філософ розрізняє владу політичну і сімейну. Він ставив свободу людини в залежність від закону, маючи на увазі політичне право (природне та умовне). Об'єднання в межах політичного природного та умовного права свідчить про те, що Арістотель людей розглядає як політичних істот від природи. Але і в нього не всі люди мають однакові й рівні права. Всю повноту прав мають громадяни, тобто ті люди, що можуть брати участь у законодавчій і судовій владі. Раби, ремісники, «натовп матросів», торговці в Арістотеля позбавлені громадянських прав. Природне і людське Арістотель пояснював прак-

История политических и правовых учений: Учебник для вузов. - Изд. 2-е, стереотип. / Под общ. ред. члена-корр. РАН, доктора юрид. наук, профессора В. С. Нерсисянца. - М., 1998. - С. 50-59.

тичним прикладом: якщо б ми закопали в землю дерев'яне ложе і змогли зробити так, щоб воно проросло, то вирросло б не ложе, а дерево. Приватну власність він вважав природним правом людини¹.

Погляди Арістотеля в багатьох питаннях поділяв і підтримував римський філософ *Марк Тулій Цицерон* (106—43 рр. до н. е.). Освіту він здобув у Римі, служив в армії Луція Сули, навчався ораторському мистецтву в Афінах, Малій Азії і на острові Родос. В його багатій творчій біографії є цікаві розробки. Цицерон сформулював принцип про те, що під дію закону повинні підпадати всі. Він обґрунтовував дуже важливе положення про те, що свобода громадянина — це його права, складова частина загального правопорядку, всієї державності. Але свобода у Цицерона теж не є загальною для всіх людей. Розглядаючи рабовласницький тип держави, Цицерон поділяє людей на вільних і рабів, що не може визнаватися як формальна рівність усіх людей перед законом².

Отже, в найдавніші часи і в античний період розвитку суспільства людина розглядалася як певна соціальна цінність, а її свобода та можливості здійснювати певну поведінку багато в чому залежали від природного і суспільного середовища.

Природно-правові доктрини періоду Середньовіччя представлені двома течіями: а) феодально-клерикальне природне право; б) буржуазно-раціональна концепція природного права. Природно-правова філософія буржуазного суспільства не порвала остаточно з теологічним минулим, не змогла піднятися над інтересами приватних власників, шукала пояснення невід'ємних природних прав у прихильності людини до суспільного життя.

Невизнання гідності всіх членів суспільства, нерівність прав людини характерні для державно-правової думки цього періоду як рабовласницького, так і феодального типу держав. Залежність пригнічених мас від феодалів, боротьбу між різними гру-

Таранов Л. С. Философия сорока пяти поколений. - М., 1998. - С 152-169.

Цалін С. Д. Принцип свободи волі в історії соціальної філософії та філософії права. - Х., 1998. - С 79.

пами всередині пануючого класу можна охарактеризувати трьома основними етапами розвитку феодалізму:

- а) ранньофеодальний період;
- б) період розвитку феодалізму, що характерно для централізованої станово-представницької монархії;
- в) занепад феодалізму і зародження капіталістичних суспільних відносин.

В умовах ранньофеодального періоду розвитку феодальних відносин існуючі класові протиріччя, як правило, не переросли у відкриті революційні виступи селян проти феодалів. Мали місце лише окремі бунти, що швидко придушувалися. Важливе місце щодо утримання в покорі селянських мас належало церкві.

Одним з представників католицької церкви на етапі розвитку феодального типу держави був домініканський монах, вчений-богослов *Фома Аквінський* (.Аквінат). Він вважав, що мета держави і права полягає в загальному добробуті, під яким розумів привілеї для багатих і осіб, що мали владу. Землероби, дрібні ремісники, торговці, на його думку, повинні були підкорятися вищому стану, правителям.

Як реакція на гноблення, приниження людської гідності, нерівність прав людини в епоху станово-представницької монархії виникають масові рухи протесту, що розглядалися правлячими колами в межах релігійної ідеології як ересь. Спочатку їх не було диференційовано за соціально-класовими ознаками. Та вже в XIV—XV ст. ересь було поділено на дві самостійні течії:

- а) бюргерську (міську);
- б) плебейсько-селянську.

Перша група еретиків в умовах станово-представницької монархії захищала інтереси багатих купців і банкірів, підприємців, власників майстерень, керівників цехових корпорацій, багатих ремісників та інших міських жителів, що об'єднувалися в різноманітні соціальні групи. Розвиток торгівлі, внутрішнього ринку вимагали наведення порядку, централізації управління, вільного пересування феодальними вотчинами. Бюргерство починає підтримувати сильну королівську владу. Одним з виразників цих ідей був Марсілій Падуанський. У своїх працях він обстоював сміливу на той час тезу про те, що джерелом

всякої влади є народ. Під народом він звичайно розумів не все населення, а лише його кращу частину (військових, священиків, чиновників, купців, банкірів та інших багатих людей). Це означало, що основна маса народу була пригноблена і ні про яку свободу і рівність в правах, а тим більше недоторканність, не могло бути й мови.

Представники іншої течії (плебейсько-селянської) вимагали зрівняти дворян і селян, патрициїв і плебеїв, вищих і нижчих, відмінити податки, панщину, оброк, різні привілеї для багатих, зрівняти всіх в майнових правах, дати всім однакові можливості.

Отже, уже в умовах середньовіччя в епоху станово-представницької монархії різні верстви населення по-різному ставили питання свободи і рівності прав людини. Багаті групи населення, що їх можна охарактеризувати як перших представників буржуазії, яка тільки народжувалася, ставили питання про зрівняння їх з феодалами і заможною знаттю, надання їм таких самих прав і свобод, як і представникам станово-представницької монархії. Бідні групи населення теж ставили багато таких вимог, що збігалися з вимогами бюргерства. Та, попри все це, у них були і власні інтереси, що не збігалися з інтересами буржуазії.

Проблеми прав людини, її свободи і недоторканності, взаємовідносин з державою займають важливе місце на етапі занепаду феодалізму і зародження капіталістичних відносин. Головним надбанням цього періоду було те, що церква втратила свій диктаторський вплив. Духовна влада церкви поступово переходила до рук світської влади. В цей період активно зароджуються капіталістичні відносини. Початкове накопичення капіталу супроводжується жорстокою експлуатацією селянства і бідної частини населення міст. З'являється велика кількість людей, що позбавлені засобів виробництва. На арену класової боротьби виходять нові суспільні сили: буржуазія і пролетаріат. Починається епоха політичних і соціальних революцій, що розхитують феодальне суспільство. Буржуазія і пролетаріат, що їх феодали відносили до людей третього стану, часто брали участь у селянських антифеодальних рухах. Розвиток буржуазних економічних відносин вимагав централізації дер-

жави, а тому буржуазія в той час підтримувала процеси створення абсолютної монархії. Гуманістичне спрямування суспільного мислення цього періоду відомо під назвою ідеології Відродження. Нова епоха характеризувалася тим, що буржуазія прагнула створити світську централізовану державу, яка б не залежала від церкви. В цей же час з'являються перші теорії природного права, що в умовах занепаду феодального ладу мали прогресивний характер в аспекті свободи і недоторканності людини. Значне погіршення життя народу, селянські повстання і рухи бідноти в містах стимулювали появу теорій утопічного соціалізму.

Одним з видатних мислителів епохи Відродження був *Нікколо Макіавеллі* (1469—1527), У своїх поглядах на права та свободи особи він відходить від середньовічних уявлень про залежність людини від Бога та обґрунтовує свою концепцію про те, що людина на половину залежить від своєї долі, а на половину від своєї активності, творчості, вміння подолати перешкоди, тобто від свого таланту. Макіавеллі розглядає розвиток держави шляхом зміни двох форм державного правління:

а) спочатку абсолютна влада монарха, завданням якої є об'єднання і перетворення феодальної роздробленості на централізовану державу;

б) наступний етап розвитку державності в нових умовах — республіка.

Для вирішення завдань першої форми державності, на думку Макіавеллі, монарх не повинен зважати на свої обіцянки. Він має хитрістю заплутати тих, хто вірить в його порядність. Завжди слід бути відважним, як лев, і хитрим, як лисиця. Монарх повинен діяти за принципом: «Мета виправдовує засоби». Після того, як буде досягнуто централізації держави, усунуто абсолютний вплив церкви, що відповідало інтересам буржуазії та утверджувало нові капіталістичні виробничі відносини, Макіавеллі вважав за необхідне перейти до наступного ступеня державності, де державною формою правління повинна бути республіка. Тільки за умови існування цієї форми держави свобода і недоторканність людини набувають позитивного змісту: закріплюється в нормативно-правових актах формальна рівність, недоторканність економічної, політичної, соціальної

ної, культурної та особистої свободи. Як ідеолог буржуазії, Макіавеллі закликав додержуватися недоторканності приватної власності. Він вважав, що людина скоріш може забути смерть батька, ніж втрату спадщини.

Отже, сутність і соціальне значення вчення Макіавеллі з питань утвердження свободи і недоторканності людини, закріплення і здійснення її прав дозволяє зробити певні висновки:

а) метою вчення Макіавеллі було утворення централізованої держави, усунення абсолютного впливу церкви на всі сфери життя людей, розвиток капіталістичного способу виробництва, що на той час було об'єктивно прогресивними теоріями і підтримувалося з боку буржуазії;

б) він один з перших почав розглядати державу не як сталу структуру, а як явище, що постійно розвивається і залежить від співвідношення різних сил з протилежними інтересами;

в) насилля він розглядав як необхідне ато, яке слід застосовувати на певному етапі розвитку державності для наступного досягнення загального блага і попередження більшого зла;

г) виступаючи проти релігійних догматів, він заперечував абсолютну істину існуючих теорій і вчень єчужителів церкви і закликав людей звертатися до реальної дійсності, шукати пояснення соціальних явищ у повсякденному житті;

д) підкреслюючи залежність людини від своєї долі, він водночас давав зрозуміти, що вона завжди на боці того, у кого більше творчої активності, вміння подолати перешкоди. Доля завжди на боці того государя, в якого більша і сильніша армія. Повільність і нерішучість при вирішенні питання можуть занести пастину будь-яку справу;

є) в його вченні є заклик до творчої діяльності, до визнання свободи особистості, змальовуються шляхи побудови нової державності, вчувається заклик до буржуазної революції.

Характеристика уявлень про права і свободи людини в умовах нового часу представлена різними течіями та школами, але головне, що їх об'єднує, — це початок буржуазних революцій.

Важливе значення у звільненні людини від церковних догматів офіційних доктрин римської католицької церкви, перебуванні взаємовідносин церкви і держави, в подальшому утвердженні

дженні свободи і недоторканності людини відіграв антифеодальний рух під назвою Реформація, який був поширений у Німеччині, Учасники Реформації поділялися на два основні табори. Представники першого обстоювали помірні реформи, а другого — революційну перебудову світу на засадах соціальної справедливості. Їх вимоги були сформульовані під час Селянської війни в Німеччині в двох основних документах: «12-ти статтях* та «Статейнім листі».

У період ранніх буржуазних революцій починає формуватися концепція природних прав людини. Так, поширюється думка, що природа наділяє людину певними невід'ємними фундаментальними правами, що можуть бути протиставлені урядові, але мають ним охоронятися. З того часу й надалі права людини розглядають як елементарні передумови гідного людського існування.

Отже, в цей час дуже важливе значення для розвитку свободи і недоторканності людини мали вчення Гроція, Спінози, Гоббса, Дока про природні права людини і громадянина. Вони стали ідейно-теоретичним фундаментом нового на той час капіталістичного ладу. І хоч буржуазні революції в Італії, Голландії, Англії, Франції і Німеччині готували різні соціальні групи, ідеологія природного права відображала інтереси всіх цих груп.

Так, *Гуго Гроцій* — типовий представник голландської буржуазії, раціоналіст. Його ідеї природного права розвивалися в працях Гоббса, Дока, Пуфендорфа, Віко, Джефферсона, Руссо і Канта.

У своїй книзі «Про право війни і миру» Гроцій показав перетворення феодально-клерикального природного права в буржуазно-раціональне природне право. Природне право характеризується як припис здорового глузду, який те чи інше діяння залежно від його відповідності чи невідповідності самій розумній природі визнає або морально невідповідним, або морально необхідним, а це означало, що таке діяння або заборонялося, або делегувалося самим Богом, який є творцем всієї природи.

Природне право настільки невід'ємне, що його не може змінити і сам Бог. Свої ідеї Гроцій черпав у працях Арістотеля і Ціцерона. Природне право, за Гроцієм, повинно відповідати

будь-якій релігії. Голос бога тотожний голосові природи, а людина — частина цієї природи.

До міжнародного природного права Гроцій відносив: а) принцип свободи морів; б) свободу народу вести підприємницьку діяльність з іншим народом; в) свободу чоловіка укладати шлюб з жінкою іншого народу; г) рівність бідних і багатих перед законом. Він обґрунтовує зверхність релігійної влади над владою світською. Гроцій намагався пояснювати світ з нього самого та обґрунтував ідею співіснування людини з людиною і народу з народом. Він виступив як ініціатор виділення природного права з права церковного, формування природного права і відмежування його від позитивного права. Ці висновки слугували появі теорії буржуазного природного права. До її головних положень відносять такі твердження, що їх, разом з тим, опрацьовував і Гроцій:

1. Якщо хтось бажає з метою власної вигоди використати послуги іншого, повинен у відповідь потурбуватися про те, щоб потреби цього іншого були задоволені.

2. Основа природного права — власність. Теорію власності особливо інтенсивно розробляли Док і Пуфендорф, вона значно вплинула на розвиток цивільного права в Центральній Європі.

3. Легітимність влади асоціюється не з конституційною монархією, а з демократичною республікою.

4. Концепція юридичної рівності найбільше відповідає потребам ринкових відносин і переростає у буржуазну законність.

5. З просвітницької концепції можна вивести принципи миру і мирного існування між народами на підставі міжнародного права.

6. Звільнення права від моралі та релігії було причиною звільнення буржуазії від феодально-абсолютистської державної влади.

7. Слід заборонити застосування торгтур при допитах і запровадити дотримання основних вимог правосуддя.

Гроцій обстоював висновок про те, що між клерикально-природною і буржуазно-раціональною концепціями природного права існує наступництво, однак він стверджував, що вод-

ночас буржуазно-раціональна концепція природного права має свої особливості, що зводяться до таких положень:

1. Раціональне право і формальне право не співпадають, бо перше виводиться з об'єктивних законів природи, а друге — з суб'єктивного погляду законодавця.

2. Не існує однозначних для всіх типів держави і права принципів природного права.

Ще одним видатним творцем природного права був співвітчизник Гроція *Бенедикт Спіноза* (1632—1677). Як філософ-матеріаліст Спіноза під природним правом розумів необхідність, відповідно до якої існує і діє вся природа і кожна її окрема частина. Природне право він ототожнює зі здатністю будь-якої частини природи до самозбереження. Людина також є частиною природи, а тому, як і всі інші, прагне до самозбереження. Спіноза обґрунтовував тезу про те, що кожна людина захищає чужий інтерес лише настільки, наскільки вона думає, що робить це заради свого блага. Отже, свободу людини Спіноза розглядає як підпорядкування своїх дій і поведінки пізнаній необхідності. На думку філософа, лише той вільний, хто живе, керуючись своїм розумом. Але, говорячи про індивідуальну свободу, мислитель зазначає, що люди повинні об'єднуватися і діяти спільно, прагнучи поєднати індивідуальну і спільну волю.

Обґрунтовуючи владу та її могутність у державі, Спіноза протиставляє їй невідчужувані природні права людини. Влада не може ігнорувати те, що безпосередньо виходить з законів людської природи.

Отже, правові погляди. Спінози, який виводив державно-правові принципи організації суспільства з самого існування людської природи, були прогресивними. Ідея обмеження владних структур людськими законами і природним правом людини залишається актуальною і сьогодні в умовах формування правової держави і громадянського суспільства в незалежних державах, які були суб'єктами колишнього СРСР. Прогресивні ідеї Спінози були відповідним внеском у подальший розвиток поглядів на цінність людської особистості, на її правове положення в суспільстві, права, свободи і обов'язки людини та її

недоторканність, що обґрунтовувалися в епоху Просвітництва, в період буржуазних революцій.

Видатним англійським мислителем періоду англійських буржуазних революцій, який вніс в теорію права своє бачення свободи особистості, невідчуження її природних прав, був *Томас Гоббс* (1588—1679). Він вважав, що на початку всі люди були з однаковими фізичними і розумовими здібностями, мали право на все, що їх оточувало. Однак людський страх, егоїзм, жадоба, заздрість, інші антисоціальні мотиви обумовили фатальну необхідність війни всіх проти всіх, дію антилюдського принципу: «Людина людині вовк». Цей період розвитку людства, на думку Гоббса, характеризується його природним станом. Гоббс визнає, що цим лише не закінчуються всі негативні якості соціального життя. Він, як і Спіноза, вважає, що людині притаманний інстинкт самозбереження, що спонукає процеси подолання природного стану, виживання одного індивіда за рахунок іншого.

Гоббс розрізняє кілька природних законів: а) необхідність людей прагнути до миру, додержуватися його; б) готовність кожної людини відмовитися від своїх прав у тій частині, в якій це необхідно для збереження миру і самозахисту; в) необхідність людей виконувати в повному обсязі укладені ними угоди, бо в іншому випадку вони не матимуть значення. Ці закони, як вважав Томас Гоббс, не обов'язкові до виконання і примусити їх виконувати може тільки спеціально утворена сила.

Гоббс розрізняє право і закон (обов'язок). Якщо право для нього означає свободу робити будь-що, то закон (громадянський) забезпечується відповідною примусовою силою і обов'язковий до виконання. Таку силу Гоббс вбачає в державі, яку утворюють люди шляхом взаємної домовленості між собою. Але Гоббс не залишає права за народом на можливість змінити одного разу вибрану форму правління, що була затверджена суспільним договором. Він обґрунтовує необмежену владу суверена, який сам видає закони, організує їх виконання і розглядає спори між людьми. Суверен має необмежену владу на своїх підданих, які стають такими після вручення суверену влади. Тільки держава може гарантувати своїм підданим свободу. Під

свободою Гоббс розуміє право робити все, що не заборонено громадянським законом.

Т. Гоббс все ж залишає право конкретного індивіда піти всупереч волі суверена. В разі коли суверен, порушуючи природний закон, зобов'язує індивіда вбивати чи калічити себе або забороняє захищатися від нападу ворогів, індивід має право на повстання.

Отже, Томас Гоббс розрізняє природне і позитивне право, у разі, якщо фізична недоторканість індивіда порушується іншими індивідами, він вважає, що людина має право на протидію. З цього можна зробити висновок, що Гоббс фізичну недоторканість особистості ставить вище за волю суверена. Життя і здоров'я людини — важливіша цінність, ніж держава, що є політичною організацією, утвореною людьми для того, щоб покінчити війну між ними і захищати права людини.

Представником доктрини ранньобуржуазного лібералізму в Англії, після втечі короля Якова II Стюарта, був *Джон Лок* (1632—1704). Він повністю поділяв ідею природного права, суспільного договору, народного суверенітету, невідчуження прав і свобод особистості, права на повстання проти тирана, збалансованості законодавчої, виконавчої та судової влад. Свободу і недоторканність людей у цілому і кожної людини зокрема він визначав як можливість за власним бажанням робити все, що не заборонено нормативно-правовими актами, а також не залежати від невизначної волі інших людей. Гарантії такої свободи він бачив у рівному для кожної людини і для всіх людей загальнообов'язковому законі.

Отже, вчення Джона Лок було гуманістичним за змістом і мало певну спрямованість. Він сформулював концепцію прав людини, де назвав такими, що не залежать від волі держави, право на власність, рівність і свободу. Цю теорію використали в подальшому різні дослідники прав людини. Наприклад, вона увійшла як складова частина до французької Декларації прав людини і громадянина 1789 року.

Гуманістичні ідеї про свободу і недоторканність індивіда, про права людини і громадянина, боротьба за утвердження цих ідей, за забезпечення честі та гідності особи дістали свій подальший розвиток в епоху Просвітництва. Французькі й ні-

мецькі просвітителі прагнули досягти свободи індивіда шляхом поширення знань і проведення реформ у суспільстві.

Одним із загальноновизнаних лідерів французького Просвітництва був *Вольтер* (1694—1778). Рідко коли доля наділяє людину стількома талантами. Він був істориком, філософом, поетом, драматургом, романістом, сатириком і публіцистом. Його справжнє ім'я — Франсуа Марі Аруе. Прізвище Вольтер — це, власне, його творчий псевдонім. У своїх філософських працях Вольтер виступав проти католицизму і релігійного фанатизму. Гостро критикуючи феодальні порядки, Вольтер зазначав, що на зміну деспотичній формі правління повинно прийти панування розуму і свободи. В такому суспільстві кожній людині забезпечуватиметься реалізація її невід'ємних природних драв, таких як особиста недоторканність, недоторканність приватної власності, свобода друку, слова, совісті та інші. Свободу людини, на його думку, може обмежувати тільки закон.

Перешкодою для забезпечення свободи індивіда Вольтер вважав наявність феодальних порядків. Він закликав створити сприятливі умови для творчої ініціативної діяльності всіх людей, приватного підприємництва. З цією метою він розробив безоплатну програму ліквідації кріпосної залежності селян від держави і церкви. Селяни, що належали панам, могли звільнитися за викуп, за наявності на те згоди володаря.

Вольтер заклав перші ескізи програми реформ. Він вважав, що знання зможуть підняти культурний рівень пануючої верхівки, що усвідомить необхідність реформ зверху, піде на компроміс з буржуазією, що народжується, дасть можливість розвиватися підприємницькій діяльності.

Отже, Вольтер започаткував політико-правові теорії реформ, підготував ґрунт для подальшого розвитку вчення про свободу і недоторканність людини в умовах переходу від абсолютної монархії до ранньобуржуазного способу виробництва.

До видатних теоретиків періоду французького Просвітництва належить *Шарль Луї де Монтеск'є* (1689—1775). Його вважали одним із засновників географічної школи. Політична та правова доктрина Монтеск'є зводиться до пошуків оптимальної форми держави та місця в ній людини. Монтеск'є розглядав три основні форми правління в державі: демократію,

монархію та деспотію. На його думку, деспотія є неправильною формою правління і притаманна великій імперії. Для невеликих і середніх держав характерні республіка (демократична чи аристократична) і монархія.

Як і Вольтер, Монтеск'є вважав, що свобода — це розумна організація державної влади і додержання режиму законності. Свобода за Монтеск'є — це право людини робити все, що дозволено законом. Повної свободи людина не може мати в тій державі, де не існує розподілу влад. Використовуючи вчення Лока, Монтеск'є обґрунтував необхідність у демократичній державі розподілу влад на законодавчу, виконавчу і судову, що повинні бути незалежними одна від одної. Законодавча влада, за вченням Монтеск'є, повинна належати парламенту, виконавча — королю, судова — незалежному суду присяжних. Кожна з цих влад повинна мати механізм стримувань і противаг з метою недопущення узурпації однією владою інших владних повноважень. Тільки на таких умовах існування самостійних, незалежних одна від одної влад, людина може мати повну свободу, бути вільною у виборі певного варіанту поведінки в межах існуючих в державі законів. Якщо в суспільстві не забезпечено реалізацію прав і свобод людини і громадянина, не проведено розподілу влад на вищезгаданих засадах, таке суспільство не можна вважати демократичним.

Ці та деякі інші ідеї видатного французького просвітителя про свободу людини, її правове положення в суспільстві та принцип розподілу влад на законодавчу, виконавчу та судову були враховані при підготовці Конституції США (1787 р.), Декларації прав людини і громадянина (1789 р.), Конституції Франції (1791 р.), французького кодексу Наполеона та деяких інших прогресивних документів того часу.

Монтеск'є вважають одним з піонерів концепції правової держави, його прогресивні ідеї втілювалися на практиці в період буржуазних революцій в Європі. Він звинувачував аристократію в узурпації влади, вимагав надати буржуазії та іншим верствам населення, яких відносили до третього стану і які боролися за своє становище в суспільстві з феодалами, рівні права і свободи. Ідеї Монтеск'є використовуються і в наш час в умо-

вах будівництва правової держави і громадянського суспільства в Україні та інших державах колишнього СРСР.

Проблемам недоторканності, честі та гідності людини були присвячені праці німецьких та італійських просвітителів. У Німеччині просвітительські ідеї були відображені у творах С. Пуфендорфа, Х. Томазія, К. Вольфа та ін.

Самуїл Пуфендорф (1632—1694) обґрунтував ідею про те, що свобода і незалежність особистості були притаманні тільки періоду природного стану людини. В подальшому протиріччя та егоїзм людей унеможливлюють забезпечення їхніх природних прав у повному обсязі. Заради загальної користі й безпеки всіх потрібно утворити державу як організацію, в якій люди об'єднуються для спільного політичного спілкування. На думку вченого, держава виникає в результаті двох договорів: а) між людьми про об'єднання і вибір форми держави; б) між людьми та обраним ними лідером про взаємні обов'язки, які полягають у тому, що підлеглі зобов'язуються підпорядковувати свою поведінку владі, а правитель — забезпечувати права підлеглих, включаючи і їх свободу та недоторканність. Тільки необмежена влада монарха, вважає С. Пуфендорф, здатна забезпечити порядок у країні та безпеку підлеглих. Характеризуючи кріпосне право, він вважав, що воно є результатом спільного договору, а тому вигідне для селянства.

Отже, незважаючи на деякі прогресивні ідеї, С. Пуфендорф був прибічником абсолютної монархії й відстоював ідею про те, що лише влада монарха, частково обмежена станово-представницьким органом, здатна забезпечити свободу, недоторканність, права й обов'язки підлеглих, суспільний порядок і загальну користь. Не підтримуючи протидію окремої особи монарху і владі, він допускав можливість народної непокори у випадках, якщо монарх своїми діями веде країну до загибелі.

Послідовником С. Пуфендорфа в Німеччині був *Христіан Томазій* (1655—1728). Він першим у Німеччині почав читати лекції з природного права німецькою мовою. Будучи послідовником ідей Б. Спінози, Томазій вважав, що природне право в основі своїй характеризується мораллю. Людей він поділяв на мудрих і дурнів. Управляти першими можна за допомогою норм моралі, а для інших необхідний примус за допомогою

монархію та деспотію. На його думку, деспотія є неправильною формою правління і притаманна великій імперії. Для невеликих і середніх держав характерні республіка (демократична чи аристократична) і монархія.

Як і Вольтер, Монтеск'є вважав, що свобода — це розумна організація державної влади і додержання режиму законності. Свобода за Монтеск'є — це право людини робити все, що дозволено законом. Повної свободи людина не може мати в тій державі, де не існує розподілу влад. Використовуючи вчення Лока, Монтеск'є обґрунтував необхідність у демократичній державі розподілу влад на законодавчу, виконавчу і судову, що повинні бути незалежними одна від одної. Законодавча влада, за вченням Монтеск'є, повинна належати парламенту, виконавча — королю, судова — незалежному суду присяжних. Кожна з цих влад повинна мати механізм стримувань і противаг з метою недопущення узурпації однією владою інших владних повноважень. Тільки на таких умовах існування самостійних, незалежних одна від одної влад, людина може мати повну свободу, бути вільною у виборі певного варіанту поведінки в межах існуючих в державі законів. Якщо в суспільстві не забезпечено реалізацію прав і свобод людини і громадянина, не проведено розподілу влад на вищезгаданих засадах, таке суспільство не можна вважати демократичним.

Ці та деякі інші ідеї видатного французького просвітителя про свободу людини, її правове положення в суспільстві та принцип розподілу влад на законодавчу, виконавчу та судову були враховані при підготовці Конституції США (1787 р.), Декларації прав людини і громадянина (1789 р.), Конституції Франції (1791 р.), французького кодексу Наполеона та деяких інших прогресивних документів того часу.

Монтеск'є вважають одним з піонерів концепції правової держави, його прогресивні ідеї втілилися на практиці в період буржуазних революцій в Європі. Він звинувачував аристократію в узурпації влади, вимагав надати буржуазії та іншим верствам населення, яких відносили до третього стану і які боролися за своє становище в суспільстві з феодалами, рівні права і свободи. Ідеї Монтеск'є використовуються і в наш час в умо-

вах будівництва правової держави і громадянського суспільства в Україні та інших державах колишнього СРСР.

Проблемам недоторканності, честі та гідності людини були присвячені праці німецьких та італійських просвітителів. У Німеччині просвітительські ідеї були відображені у творах С. Пуфендорфа, Х. Томазія, К. Вольфа та ін.

Самуїл Пуфендорф (1632—1694) обґрунтував ідею про те, що свобода і незалежність особистості були притаманні тільки періоду природного стану людини. В подальшому протиріччя та егоїзм людей унеможливають забезпечення їхніх природних прав у повному обсязі. Заради загальної користі й безпеки всіх потрібно утворити державу як організацію, в якій люди об'єднуються для спільного політичного спілкування. На думку вченого, держава виникає в результаті двох договорів: а) між людьми про об'єднання і вибір форми держави; б) між людьми та обраним ними лідером про взаємні обов'язки, які полягають у тому, що підлеглі зобов'язуються підпорядковувати свою поведінку владі, а правитель — забезпечувати права підлеглих, включаючи і їх свободу та недоторканність. Тільки необмежена влада монарха, вважає С. Пуфендорф, здатна забезпечити порядок у країні та безпеку підлеглих. Характеризуючи кріпосне право, він вважав, що воно є результатом спільного договору, а тому вигідне для селянства.

Отже, незважаючи на деякі прогресивні ідеї, С. Пуфендорф був прибічником абсолютної монархії й відстоював ідею про те, що лише влада монарха, частково обмежена станомо-представницьким органом, здатна забезпечити свободу, недоторканність, права й обов'язки підлеглих, суспільний порядок і загальну користь. Не підтримуючи протидію окремої особи монарху і владі, він допускав можливість народної непокори у випадках, якщо монарх своїми діями веде країну до загибелі.

Послідовником С. Пуфендорфа в Німеччині був *Христіан Томазій* (1655—1728). Він першим у Німеччині почав читати лекції з природного права німецькою мовою. Будучи послідовником ідей Б. Спінози, Томазій вважав, що природне право в основі своїй характеризується мораллю. Людей він поділяв на мудрих і дурнів. Управляти першими можна за допомогою норм моралі, а для інших необхідний примус за допомогою

держави і права. За вченням Х. Томазія право відрізняється від моралі тим, що утворюється і захищається державою. На його думку, народ може протестувати проти несправедливої влади монарха, але такий протест повинен бути пасивним. Для усунення несправедливості та розбрату необхідно мати спільне майно. Та наявність спільної власності стане можливою лише у майбутньому, коли люди створять відповідні передумови для такої організації суспільного життя.

Отже, прогресивні ідеї Х. Томазія були спрямовані у майбутнє, давали можливість людині задуматися про стан 'свого існування і про шляхи покращення своєї долі, варіанти одержання і подальшої реалізації своїх прав і свобод.

Німецьким просвітителем, який закликав до дотримання у поведінці людей, природного закону, був *Крістіан Вольфф* (1679—1754). Саме він одним з перших спробував використати ідеї природного права в інтересах абсолютної монархії та поліцейської держави в Німеччині. Природне право він виводить з морального обов'язку. За його вченням, природжені права людини існують тому, що існують природжені обов'язки. Він аргументує той факт, що від природи всі люди рівні, що для загальної безпеки, недоторканності та добробуту вони утворили державу і добровільно передали свою владу, а, отже, і свою свободу, монарху. Кожен окремий індивід обмежив свою свободу, передавши себе в рабство іншому. Звідси, на його думку, з'явилися пани і кріпаки. Право К. Вольффа визначає як свободу діяти для виконання обов'язку. Межі такої свободи визначає державна влада в особі монарха. Монарх повинен турбуватися і турбується про загальне благо. Монарх наділяється необмеженою законодавчою, виконавчою і судовою владою, видає закони держави, що повинні в повному обсязі регламентувати поведінку людей у всіх сферах їхнього життя (господарській, політичній, науковій, духовній, інтимній, сімейній тощо). Покора монарху повинна бути безумовною і незаперечною.

Отже, теоретичні погляди К. Вольффа слід визначити як просвітницький абсолютизм. Якщо в Англії і Франції природно-правова доктрина була ідейною зброєю боротьби третього стану з абсолютною монархією і свавіллям, то в Німеччині —

засобом збереження й обґрунтування існуючого державного режиму і позитивного права.

На відміну від французької, англійської і навіть німецької італійська буржуазія того часу займалася в основному лихварством і торгівлею. Це означало, що її інтереси були далекими від інтересів народу. Економічно італійська буржуазія була пов'язана з феодалами. Буржуазні ідеологи, вчені-просвітителі далі побажань політичної централізації, осуду свавілля і беззаконня не йшли. Одним із таких просвітителів, що розглядав у своєму вченні доктрину природного права був *Чезаре Беккарія* (1738—1794). Свої теоретичні погляди на державно-правові явища, свободу і недоторканність людини він виклав у праці «Про злочини і покарання». Як і Гоббс, Беккарія розглядав природний стан людей і перехід їх до політичної форми життя заради загальної користі. Люди, об'єднуючись, втрачають частину свободи заради того, щоб забезпечити собі ту частину свободи, яка у них лишається. Беккарія розрізняє божу, природну і людську справедливість. Перші дві справедливості засновані на божих і природних законах. Людська справедливість заснована на суспільному договорі, що установлює межі державної влади.

Беккарія відстоює ідею законності. Видавати закони, на його думку, має право суверен, тобто монарх. Освічений монарх, за теорією Беккарія, видаватиме справедливі закони, виявлятиме турботу про своїх підлеглих, організовуватиме виконання законів таким чином, щоб не допустити нерівності та жебрацтва, сам суворо додержуватиметься своїх законів і забезпечуватиме права людини.

Свобода людини, на думку Беккарія, це її право робити все, що не суперечить і не заборонено законом. Владні структури і сам суверен повинні додержуватися законів, бути зв'язані цими законами і за необхідності змінювати їх тільки на законних підставах і в порядку, передбаченому законом.

У руках монарха, на думку Беккарія, може знаходитися тільки законодавча і виконавча влади. Судова влада повинна належати суду. Суд повинен спиратися на закони, доводити провину суб'єкта, що вчинив правопорушення. При визначенні

міри і виду юридичного впливу на винного суд не має права виходити за межі, що передбачені чинним законом.

Причини злочинів Беккарія бачив у соціальних умовах і тому вважав, що метою покарання повинно бути попередження правопорушень і виправлення та перевиховання правопорушника.

Беккарія виступав проти широкого застосування смертної кари. На його думку, вона виправдана тільки в надзвичайних випадках для збереження існуючої форми правління чи при боротьбі нації за свободу. У всіх інших випадках ефективнішим покаранням є довічне позбавлення волі. З позиції природного права смертна кара не допустима. Жодна людина добровільно не бажає позбавити себе життя. А це означає, що люди не могли передати суверену право вирішувати за них жити їм чи померти. Смертну кару не можна виправдати ні з моральної, ні з юридичної точки зору. З моральної позиції таке рішення сприяє аморальності й жорстокості, поширюється в народі як негативне явище, а з юридичної — смертна кара не виправдана тому, що в разі судової помилки виправити її неможливо. Беккарія вважав, що склад злочину і межі покарання повинні бути передбачені законом і відповідати тяжкості вчиненого суспільно небезпечного діяння.

Отже, ідеї італійського просвітителя Беккарія були покладені в основу кримінального законодавства і кримінально-правової науки буржуазного права. Ці ідеї на той час були прогресивними, оскільки закріплювали прогресивні принципи рівності всіх перед кримінальним законом. Він стверджував гуманізм у праві, що сприяло розвитку інституту свободи і недоторканості людини та її інших прав.

Значний внесок у розвиток теоретичної думки про свободу і недоторканість людини та індивіда зробили погляди видатного французького філософа *Жан-Жака Руссо* (1712—1778). Цей новий напрям філософської думки дістав назву буржуазний радикалізм. В одній зі своїх праць «Міркування про науки і мистецтво» Руссо піддав сумніву положення про те, що наука і поширення знань сприяють удосконаленню природи суспільства. Така думка суперечила всім традиційним просвітельським висновкам. Згідно з теорією Руссо, спочатку в природ-

ному стані всі люди жили як звірі й були вільні. З розвитком виробничих відносин з'являється майнова нерівність, а це обумовило й обмеження свободи людини. Держава, на його думку, з'являється як результат договору між бідними і багатими, тобто багаті запропонували утворити публічну політичну владу, а бідні погодилися. Саме виникнення держави було причиною знищення природної суспільної свободи і рівності. Нерівність у приватній власності, політична і соціальна нерівність призвели до абсолютної нерівності при деспотизмі.

Розвиваючи теоретичну думку про договірний шлях утворення держави, Руссо з суспільним договором пов'язує майбутні свободи. За його теорією, громадяни, уклавши суспільний договір, набувають громадянських прав і обов'язків. Це означає, що індивідуальні права набувають юридичного характеру і забезпечуються об'єднаною силою всіх громадян. Всі учасники договору залишаються вільними і рівноправними, об'єднуючись у народ. Інтереси народу не можуть суперечити інтересам окремих індивідів.

У своїх працях Руссо обґрунтовує народний суверенітет, вважаючи, що він невідчужуваний і неподільний. Тільки народ, як суверен, може здійснювати і фактично здійснює законодавчу владу. Сутність свободи громадян полягає в тому, щоб перебувати під захистом законів, які вони самі приймають у конкретній державі. Руссо не виступав проти приватної власності. Як ідеолог дрібної буржуазії, він пропонував лише урівняти майнову нерівність.

Отже, в умовах Просвітництва було продовжено обґрунтування гуманістичних ідей прав людини і громадянина. Свобода й особиста недоторканість людини і громадянина різні течії просвітителів обґрунтовували по-різному. Найбільш консервативними були ідеї німецьких просвітителів, які бачили завдання просвіти лише в підготовці проведення реформ зверху. Найбільш прогресивними були ідеї та теоретичні концепції французьких просвітителів, які пропагували реформи знизу, включаючи й еволюційний шлях їх здійснення.

В умовах пізнього феодалізму події в Англії, Італії та Франції характеризувалися великою активністю третього стану, в першу чергу селянства, бідних ремісників, жителів міст і про-

летаріату, що почав формуватися. Захисту рівності, прав і інтересів бідноти третього стану були присвячені класичні праці утопічного соціалізму Т. Мора та Т. Кампанелли та французьких комуністів-утопістів Ж. Мельє, Мореллі, Г. Маблі, Г. Бабефа.

Томас Мор (1478—1535) у своїй праці «Утопія» виступив проти приватної власності, монархічної форми правління. Він запропонував утворити ідеальну державу, в якій не буде приватної власності й усі жителі якої будуть рівні. Головними завданнями їх діяльності повинні бути виробництво товарів і продуктів та рівний їх розподіл, боротьба зі злочинністю та забезпечення мирного існування. Владні структури в утопії формувалися шляхом виборів, усі питання вирішувалися спільно. Всі утопійці повинні були мати достаток та рівні права.

Послідовником Мора був італієць *Томмазо Кампанелла* (1568—1639). У своїй праці «Місто Сонця» він підтримував Т. Мора щодо заперечення приватної власності, виступив за рівноправність чоловіка і жінки, загальнообов'язковість праці. Т. Кампанелла вважав, що у соляріїв повинні бути однакові житло, одяг, їжа, втіхи. Інтереси держави мали домінувати над інтересами приватних осіб.

На відміну від англійських та італійських соціалістів-утопістів, французькі прихильники комуністичних ідей виступали з позиції природного права, тобто ставили природні права людини на перше місце щодо держави. Так, сільського священнослужителя, сина сільського ткача *Шана Мельє* (1664 — 1729) вважали ідеологом селянського революційного комунізму. В своїй праці «Заповіт» Ж. Мельє розкрив гнобительську роль релігії, пов'язуючи її найтіснішим чином з політикою; показав бідність французьких селян, закликаючи до революції; обстоював право рівності всіх від природи, природні права і свободи людини та її недоторканність.

Коріння зла і несправедливості він бачив у абсолютній монархії, де процвітають тиранія, дармоїдство, відкупщики та вельможі; існуванні армії, дворян, священників, чиновників та інших служителів феодального ладу, що є дармоїдами; наявності приватної власності та майнової нерівності та виступав за їх ліквідацію.

Іншим комуністом-утопістом періоду Просвітництва у Франції був *Мореллі* (XVIII ст., достовірних біографічних відомостей про нього не залишилося), який виклав детальний план організації і функціонування комуністичної влади у праці «Кодекс природи». Основними складовими цього плану були пропозиції щодо: а) ліквідації бідноти і гноблення, що їх він пов'язував з необхідністю ліквідації приватної власності; б) удосконалення, законодавства шляхом встановлення в законах загальнонародної форми власності, гарантованої роботи з виконанням по черзі обов'язків посадових осіб, обов'язку кожного громадянина сприяти всіма своїми силами досягненню загальної користі, регулювання побуту, виховання, участі в громадських справах; в) покладання на державу обов'язків регулювати економічні процеси виробництва; г) організації державної влади у вигляді комуністичного самоврядування; д) мирного шляху досягнення такого суспільного ладу. Все це, на думку Мореллі, повинно сприяти особистій свободі людини.

Багато в чому схожі на попередні ідеї утопічного соціалізму *Габріеля Бонно Маблі* (1709—1785), викладені в працях «Про права і обов'язки громадян» та «Про законодавство чи принципи законів». Це такі ідеї індивідуальної свободи й особистої недоторканності людини: а) ліквідація приватної власності; б) прийняття справедливих законів, у яких слід обмежити рівень багатства, торгівлі, спадщини, провести аграрну реформу, встановити безоплатне виконання державними службовцями своїх обов'язків; в) критика абсолютної монархії та обґрунтування демократичної республіки, в якій би було встановлено принцип розподілу влад, де носієм верховної влади повинен бути народ; г) пропонується не революційний, а реформістський шлях встановлення комуністичної влади.

Одним з найкolorитніших мислителів епохи європейського Просвітництва був *Гракс Бабеф* (1760—1797). Його погляди можна вважати вершиною розвитку соціалістичної ідеї у Франції. Сутність його ідей характеризується такими настановами: а) повне несприйняття приватної власності; б) побудова народної держави; в) проголошення республіканської форми правління; г) утвердження невід'ємних прав кожного громадянина; д) досягнення добробуту для всіх та щастя для кожної

окремої людини; є) підкорення громадян чинним законам та вказівкам верховної адміністрації; є) забезпечення всіх членів однаковою середнім достатком та тим, чого кожен потребує; ж) ігнорування індивідуальності та самотності будь-якої особистості.

Отже, між клерикально-природною і буржуазно-раціональною концепціями природного права існує наступництво. Водночас буржуазно-раціональна концепція природного права дає змогу стверджувати: а) раціональне і формальне право не збігаються, бо перше виводиться з об'єктивних законів природи, а друге — з суб'єктивного погляду законодавця; б) не існує однакових для всіх типів держав і права принципів природного права; в) у кінці епохи філософсько-правового Просвітництва буржуазія вже панувала повністю. Однак природне право не було піднято до правового. На словах було право, а на ділі — панування і диктат. Право вибирати людину, щоб здійснювала управління, оберталось на право того, хто буде обраний, заволодіти будь-якими благами, до яких він мав доступ. Особлива роль в ідейній спадщині належить теоріям утопічного соціалізму (комунізму), що займала певне місце в концепціях пізнього феодалізму щодо свободи та особистої недоторканності людини.

XVIII століття, особливо його друга половина, характеризувалося прогресивними ідеями та нормативним їх закріпленням не тільки в Європі, а й на атлантичному узбережжі Америки, де йшла визвольна війна американського народу (в першу чергу англійських колоністів) проти метрополії англійців, що гнобили і тримали в колоніальному рабстві народ Америки. В результаті війни у 1775—1783 рр. утворилась незалежна держава Сполучені Штати Америки. На формування політичної і правової думки в колоніях великий вплив мали політичні та правові ідеї мислителів Європи періоду буржуазних революцій. До них можна віднести природно-правові теорії Гоббса, Лока, Вольтера, Руссо, Монтеск'є та деяких інших. Їх ідеї та ідеї американських мислителів було закріплено в «Декларації незалежності Сполучених Штатів Америки» та «Білі про права».

Декларація незалежності США закріпила основні положення, які відображали ідеї природного права, що їх обстоювали

в той час американські революціонери-демократи *Томас Пейн* (1737-1809) і *Томас Джефферсон* (1743-1726). До таких ідей слід віднести: а) право на життя, свободу, недоторканність, власність, щастя і безпеку; б) право на знищення уряду, що не задовольняє інтереси народу; в) ідея суверенітету народу; г) принцип розподілу влад; д) право народу на вибір такої форми правління, що відповідає його інтересам; є) ідею про те, що уряд лише слуга народу і повинен діяти в інтересах народу-

Ідеї великої торгово-промислової буржуазії і плантаторів-рабовласників в США в період боротьби за незалежність обстоював *Александр Гамільтон* (1757—1804). Він виступив проти включення Біля про права до Конституції США 1787 року. Цією конституцією було закріплено сильну урядову владу, оформлено утворення республіки буржуазії та плантаторів. Біль про права не був включений до Конституції США, навіть попри те, що в конституціях штатів біль про права знайшов своє відображення. І тільки завдяки активним ініціативам Джефферсона і деяких інших революційних демократів та прогресивних політичних діячів Америки до Конституції США було прийнято десять доповнень, що вступили в дію в 1791 р., проголосили права і свободи громадян Сполучених Штатів Америки і ввійшли в історію правової думки як американський Біль про права.

Важливу роль в історії формування першого покоління прав людини відіграла французька «Декларація прав людини і громадянина» 1789 р. Революція проходила в три етапи: а) конституціоналістський (1789—1792); б) жирондистський (1792—1793); в) якобінський (1793-1794).

Конституціоналісти, що прийшли до влади в результаті революції, проголосили ліквідацію феодалізму і станово-феодальних порядків. Було проголошено і проведено низку прогресивних політичних, соціально-економічних та правових перетворень. 26 серпня 1789 р. Установчі Збори прийняли «Декларацію прав людини і громадянина».

Після прийняття Декларації велика буржуазія, захопивши владу, почала діяти всупереч проголошеним демократичним принципам і прийняла низку антидемократичних законів.

У серпні 1792 р. у результаті народного повстання було ліквідовано режим конституційної монархії і до влади прийшла середня буржуазія. Це був жирондистський етап революції у Франції. Жирондисти прийняли низку законів, спрямованих на ліквідацію залишків феодального режиму і встановлення французької республіки.

У результаті повстання 31 травня—2 червня 1793 р. жирондистів було вигнано з Національного Конвенту і до влади прийшла дрібна буржуазія (якобінці). Вони встановили якобінську диктатуру.

Отже, ідеї свободи та недоторканності людини і громадянина у XVIII ст. у Франції та США:

а) зробили певний внесок у загальносвітову скарбницю формування прав людини, мали прогресивний характер, оскільки були спрямовані проти феодальних порядків;

б) теоретичні доктрини Просвітництва, революційно-демократичні концепції та теорії утопічного комунізму сприяли подальшому розвитку формування прав і свобод, правової думки в Німеччині, Росії, інших державах;

в) вони в подальшому були використані у працях філософів, юристів, вчених (теоретиків і практиків) при формулюванні другого і наступних поколінь прав людини і громадянина.

Подальший розвиток прав людини і громадянина, їх свободи і недоторканності можна прослідкувати, аналізуючи світову юридичну думку, законодавство та юридичну практику XIX–XX ст. Для першої половини XIX ст. характерно зміцнення буржуазних прав і свобод. У цей час відбувалась активна кодифікація законодавства, виникає представницька держава в її сучасному розумінні, буржуазія поступово завойовує собі політичні права і політичне панування. Прагнення буржуазії до свободи, прогресу і законності сприяли виникненню в державно-правовій ідеології того часу буржуазного лібералізму, що характеризувався розширенням свободи дій, свободи торгівлі, свободи приватної власності і промислової конкуренції, свободи і недоторканності людини та іншими громадянськими правами і свободами.

Видатним вченим-філософом Німеччини, що розпочав систематичне обґрунтування буржуазного лібералізму, був профе-

Кенігсберзького університету *Іммануїл Кант* (1724—1804). Вчення Канта в основі своїй навіяне духом Просвітництва з використанням ідей індивідуалістичної школи природного права. Особу він розглядав як абсолютну цінність з висунуттям апіорного закону, абстрактно-обов'язкового та формального «категоричного імперативу». Кант вважав, що свобода особистості полягає в тому, щоб визначати самому собі мету і варіанти, що відповідають цій меті, поведінки. Він був упевнений, що держава може примусити особу вибирати ті чи інші засоби для досягнення певної мети, але не може наказувати людині, заради чого вона повинна жити. Кант уперше висунув ідею про те, що устрій і режим держави повинні максимально відповідати праву (правовому закону). Держава повинна спиратися на право, додержуватися прав і свобод людини, забезпечувати їх реалізацію та здійснення позитивних законів.

Право Кант поділяв на природне, позитивне і справедливість. Однак Кант заперечував право народу на повстання проти деспотичного управління, вважаючи, що зміна політично-юридичних установ повинна проходити зверху шляхом реформ. Методи відкритої боротьби втягують народ у хаос, анархію і злочинність. У працях Канта обґрунтовується необхідність миру як в межах держави, так і в міжнародних відносинах між державами. Кант виступав проти війн, за політичне вирішення всіх проблемних питань шляхом укладання і додержання міжнародних договорів і угод, невтручання у внутрішні справи держави, за розвиток між народами. торговельних, культурних та інших зв'язків.

Отже, в правовій філософії Канта, як одного з перших авторів, що обґрунтовував буржуазний лібералізм, яскраво виявляється конфлікт ліберальних та етичних переконань. З одного боку, він прихильник справедливості, а з другого — не залишає людині можливості відстоювати справедливість, протистояти тиранії. Справедливою організацією суспільства, на його думку, повинно бути встановлення «вічного миру». Досягти цього в майбутньому можна завдяки утворенню федеративного союзу незалежних рівноправних держав республіканського типу.

В такому суспільстві, на думку Канта, особі забезпечуватиметься реалізація повної свободи і недоторканності.

Найвищим ступенем розвитку класичного німецького ідеалізму було правове вчення *Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля* (1770—1831). Головною працею Гегеля з проблем держави і права є «Філософія права» (1821 р.). Його філософська теорія базується на тому, що в основі соціальної дійсності лежить «світовий розум», «абсолютна ідея» чи «світовий дух», що виявляють себе в мисленні чи самопізнанні. У філософії духу він розрізняв три основні науки, а саме — про суб'єктивне, об'єктивне та абсолютне. Вчення про державу і право Гегель розглядав як складову частину філософії. Державу і право Гегель розглядав крізь призму самої ідеї та напрямів її реалізації. Питання конструкції, сутності, змісту та конкретного застосування державно-правових явищ він відносив до предмету юриспруденції. Саме право Гегель визначав як наявне буття свободи, певний ступінь розвитку свободи. Розуміння права він формулює з позицій ідеалізму, стверджуючи, що право виявляє себе спочатку в історичному, моральному, релігійному значенні, а вже потім у дійсності.

Саму свободу, за Гегелем, закладено в конструкції абстрактного права, що має кілька рівнів: а) рух від абстрактного до конкретного; б) судження про неправду (ненавмисну, обман, злочин); в) змішування абстрактного права і моралі, що призводить до об'єктивізації свободи через сім'ю, громадянське суспільство і державу.

Абстрактне право Гегель формулює таким чином: «Будь особистістю і поважай інших як особистостей!» Конкретне право виявляється у формальній свободі та, в першу чергу, у свободі приватної власності.

Злочин є порушенням права, а засобом відтворення порушеного права Гегель вважає покарання. Суб'єктивна воля виявляється лише в діях (поведінці).

Громадянське суспільство, за Гегелем, характеризується трьома основними моментами: а) системою потреб; б) відправленням правосуддя; в) діяльністю поліції і корпорацій. У такій конструкції відчувається змішування функцій громадянського суспільства і держави, що їх Гегель ототожнював.

Отже, Гегель в питаннях свободи і недоторканності особи стояв на позиціях формальної рівності всіх суб'єктів громадянського суспільства. Держава і право є засобами визначення і забезпечення формальної рівності людини і громадянина. Весь новітній час, починаючи з Реформації, Гегель присвячує німецькій нації, вважаючи, що США і Росія ще не проявили себе у всесвітній історії.

§ 3. Нормативні акти, що закріплювали права і свободи людини в умовах Середньовіччя, Нового часу та XX століття

До основних нормативно-правових документів, що закріплювали права і свободи людини та громадянина, належать: а) Велика хартія вольностей 1215 р.; б) Петиція про право 1628 р.; в) Акт про краще забезпечення свободи підданих і про попередження ув'язнень за морями (*habeas corpus act*¹) від 26 травня 1679 р.; г) Біль про права від 13 лютого 1689 р.; д) Біль про права 1791 р. (перші десять поправок до Конституції США); е) Декларація прав людини і громадянина від 26 серпня 1789 р. та ін.

Крім майнових інтересів, в умовах станово-представницької монархії велась і боротьба за особисту недоторканність. Прикладом такої боротьби за свободу і рівність прав місцевих феодалів і обмеження зловживання королівської влади був рух баронів у Англії на початку XIII ст. У результаті в 1215 р. було прийнято Велику хартію вольностей. Офіційно в Англії цей документ вважали першою її Конституцією. Повний текст цієї хартії поділяють на три частини: а) статті, що стосуються матеріальних інтересів різних соціальних верств та груп населення (статті 1, 2, 9, 13, 15 і 18); б) статті, що реформують державний механізм англійського королівства, або «конституційні» (статті 12, 14 і 61); в) статті, що встановлюють принципи діяльності судово-адміністративного апарату (статті 17, 20, 21, 39 і 40). Важливе значення для розширення свобод, недотор-

¹«*Habeas corpus subjiciendum*» - латинська формула судового наказу, яким суд вимагав доставити заарештованого.

канності людини й упорядкування діяльності королівської влади мали статті 18—20, 38—40, 45 та деякі інші. Так, ст. 39 проголошувала, що жодну вільну людину не буде заарештовано чи ув'язнено в тюрму, чи позбавлено володіння, чи яким-небудь іншим чином обездолено, і «ми не підемо на неї і не пошлемо на неї інакше, як за законним вироком рівних їй і за законом країни».

Петиція про право — це нормативний документ, що започаткував буржуазно-революційне законодавство Англії. Петицію подали королю духовенство та світські лорди й общини, що були представлені в парламенті з метою підтвердження різних прав і вольностей підданих короля. Король відповів у парламенті: «Нехай буде зроблено за цим бажанням». У самій петиції формулювалися порушення, що були вчинені Таємною Радою у вигляді допитів, затримань та ув'язнень в тюрми супроти законів та вольностей королівства. В петиції було сформульовано прохання не порушувати в майбутньому законів і статутів англійського королівства та не чинити дії на шкоду на роду з метою його заспокоєння.

Процесуальне закріплення гарантій від незаконних арештів було здійснено з прийняттям 26 травня 1679 р. «Акту про краще забезпечення свободи підданих и про попередження ув'язнень за морями (habeas corpus act)». Метою цього документа є визначення правового статусу особи, що знаходилася під вартою до суду, тобто була попередньо ув'язнена. Акт 1679 р. встановив складний юридичний механізм, що забезпечував: права особистості, можливості внесення грошової застави. За[^]ставу повинен був встановити суд у кожному конкретному випадку. Акт зазначав, причини недоліків, що мали місце при забезпеченні особистої недоторканності заарештованих. Вказувалося, що шерифи, тюремники та інші чиновники, яким підварту віддавалися піддані короля за кримінальні чи такі, що вважалися кримінальними, діяння, довгий час не виконували зверненого до них наказу habeas corpus. Від цього страждали і в майбутньому можуть страждати піддані короля, надовго утримувані в тюрмі, тоді коли за законом вони могли бути взяті на поруки. Для попередження таких випадків і для швидшого звільнення всіх осіб, утримуваних за злочини, затверджувало-

ея таке: а) якщо будь-яка особа чи особи подадуть наказ habeas corpus, звернутий до шерифа, тюремника чи наглядача, то така посадова особа зобов'язана у триденний термін виконати цей наказ і доставити заарештованого чи затриманого до лорда-канцлера, судді чи барона та іншого суду, звідки було видано наказ і одночасно зазначити дійсні причини затримання. Лорд-канцлер, барони чи судді зобов'язані протягом двох днів розібратися у справі та, взявши заставу та зобов'язавши заарештованого явитися до суду, звільнити його від тримання під вартою, крім випадків, коли суддям буде зрозуміло, що особу затримано на законних підставах і за такі діяння, що заарештований за законом не може бути взятий на поруки. За невиконання вимог habeas corpus посадові особи (начальник тюрми, тюремники чи інші чиновники), під охороною яких знаходиться заарештований, підлягають після першого випадку штрафу в сумі 100 фунтів, а після другого — 200 фунтів і визнаються нездатними виконувати свої обов'язки на даній посаді. Будь-яка особа чи особи, що були звільнені згідно з habeas corpus, не можуть бути в майбутньому заарештовані за той самий злочин інакше як за приписом того суду, до якого вони зобов'язані підпискою з'являтися, або іншого суду, який здійснює юрисдикцію по даній справі. За невидачу наказу habeas corpus судді підлягали штрафу в сумі 500 фунтів. Положення цього акту не поширювалися на заарештованих за борги чи по якій-небудь іншій цивільній справі".

Біль про права від 13 лютого 1689 р. був внесений у парламент духовними і світськими лордами та общинниками з метою запобігання протизаконним діям проти віри та вольностей народу. В Білі вимагалось: а) припинити дії короля (Іакова II), його радників, чиновників та суддів, що посягають на відміну законів, збори податків без санкції парламенту, припинити незаконні затримання та переслідування, визнати свободу виборів парламенту, свободу слова, заборону надмірних застав, вільного формування суду присяжних та ін.; б) через відмову від престолу короля Іакова II інші особи, що коронують-

Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран / Под ред. З. М. Черниловского. - М., 1984. - С. 162-164.

ся, повинні додержуватися законів і вольностей королівства Англії; в) всі вимоги повинно бути узгоджено з парламентом, узаконено, оголошено чи оприлюднено іншим способом та дотримано в майбутньому.

1701 року було видано Акт про устрій (Акт про майбутні обмеження і про краще забезпечення прав і свобод підданих). У ньому були такі вказівки королю: вступити на престол, приєднатися до англійської церкви, не виїжджати без згоди парламенту за межі Англії, Шотландії та Ірландії. Закріплювався контроль за Таємною Радою, суддями, обов'язок королів додержуватися законів і вимагати цього від міністрів та чиновників.

Ідеї американських мислителів було закріплено в Декларації незалежності Сполучених Штатів Америки та Білі про права.

Декларацію незалежності США було затверджено 4 липня 1776 р. Основні її положення відображали ідеї природного права, а саме: а) рівність всіх щодо природних прав, таких як право на життя, свободу, недоторканність, власність, щастя і безпеку; б) право на усунення від влади уряду, що не задовольняє інтересів народу; в) ідею суверенітету народу; г) принцип розподілу влад; д) право народу на вибір такої форми правління, що відповідає його інтересам; е) ідею про те, що уряд лише слуга народу і повинен діяти в інтересах народу.

Права і свободи громадян США закріплено в Конституції США, прийнятій 17 вересня 1787 р. Конвентом, який складався з 55 делегатів з 12 штатів. Спочатку в текст Конституції Біль про права включено не було. Делегати Конвенту вважали, що Конституція сама по собі є Білем про права. Водночас деякі положення Конституції стосувалися прав і свобод. Наприклад, розділ 9 статті I закріплював, що дія привілею наказу habeas corpus не повинна призупинятися, окрім випадків, якщо це потрібно для суспільної безпеки в разі повстання чи вторгнення. Заборонялося приймати білі про опалу. Велике значення для захисту громадян від свавілля влади мав припис статті III про те, що всі кримінальні справи має розглядати суд присяжних. Важливе значення для майбутнього закріплення фундаментальних прав і свобод мало положення розділу 2

статті ІУ в якому закріплювалося, що громадянам кожного штату надаються всі привілеї та пільги громадян інших штатів. Пізніше під привілеями і пільгами розуміли належність природних прав.

Отже, з самого початку Конституція США проголосила певні демократичні принципи щодо прав і свобод громадянина. Під тиском прогресивних сил 15 грудня 1791 р. було прийнято федеральний Біль про права, який містив десять поправок до Конституції США. В ньому закріплювалися такі положення.

1. Конгрес не прийматиме законів, які б: а) встановлювали обов'язковість будь-якої релігії чи забороняли її вільне сповідання; б) обмежували свободу слова чи друку; в) обмежували право народу мирно збиратися; г) не дозволяли звертатися до уряду з петиціями про виправлення зловживань влади.

2. Оскільки для безпеки вільної держави необхідна добре оснащена міліція, то за народом залишалося право зберігати і носити зброю.

3. У мирний час жоден солдат не селитиметься у будь-який дім без згоди його власника. Під час війни це може відбуватися лише у порядку, встановленому законом.

4. Право народу на охорону особистості, житла, паперів і майна від необґрунтованих обшуків чи арештів не порушуватиметься. Ордери на обшук чи арешт видаватимуться лише з правдоподібних причин, що підтверджені присягою чи урочистою клятвою. Такі ордери повинні містити детальний опис місця, де повинен бути проведений обшук, і особи чи речі, які підлягають арешту.

5. Нікого не може бути притягнуто до відповідальності за тяжкий чи інший кримінальний злочин інакше, як за ініціативою чи обвинуваченням, що виходить від великого журі. Винятками є розгляди справ, що їх порушено у збройних силах чи міліції щодо осіб, які перебували на дійсній службі під час війни чи під час іншої суспільної небезпеки. Ніхто не нестиме двічі відповідальність життям чи тілесною недоторканністю за один і той самий злочин. Нікого не повинно бути примушено давати свідчення проти самого себе, не буде позбавлений життя, свободи чи майна без законного судового розгляду. Жодна

дрина власність не відбиратиметься для суспільного користування без справедливого відшкодування.

6. За будь-якого кримінального переслідування обвинувачений має право на швидкий та публічний суд безсторонніх присяжних зі штату й округу, де вчинено злочин. Обвинувачений матиме право вимагати, щоб йому дали очну ставку зі свідками, які свідчать проти нього, він може вимагати свідків зі свого боку і користуватися послугами адвоката для свого захисту.

7. У позовах загального права, де ціна позову перевищує 20 доларів, зберігатиметься право вимагати розгляду справи судом присяжних і жоден факт, що його розглядали присяжні, не буде повторно переглядати який-небудь суд Сполучених Штатів інакше, як за положенням загального права.

8. Не вимагатимуться надмірні застави і не стягуватимуться надмірні штрафи, не покладатимуть жорстокі та принизливі покарання.

9. Визначення у Конституції всіх цих прав не тлумачитиметься як заперечення чи зменшення інших прав, що зберігаються за народом.

10. Ті повноваження, що не передано Сполученим Штатам Конституцією і користування якими не заборонено нею окремим штатам, залишаються відповідно за штатами чи народом.

Отже, Біль про права 1791 р. істотно доповнив Конституцію США демократичними правами та свободами.

Важливу роль в історії формування першого покоління прав людини відіграла французька Декларація прав людини і громадянина 1789 р., прийнята на початку Великої французької революції (1789-1794 рр.).

Конституціоналісти, що прийшли до влади в результаті революції, проголосили ліквідацію феодалізму та станово-феодальних порядків. Було проголошено і проведено низку прогресивних політичних, соціально-економічних та правових перетворень. 26 серпня 1789 р. Установчі Збори прийняли Декларацію прав людини і громадянина, в якій проголошувалося: а) люди народжуються вільними і рівними в правах; б) вони залишаються такими на все життя; в) за ними закріплюються невід'ємні природні права на свободу, індивідуальну безпеку, недоторканність, власність, вчинення опору гнобителям та

інші; г) всі люди рівні перед законом; д) закріплення принципу розподілу влади на законодавчу, виконавчу та судову.

Одним із документів, що закріплювали природні (громадянські та політичні) права людини, була Конституція Франції, прийнята 3 вересня 1791 р. У преамбулі Конституції йшлося про таке: а) ліквідацію станових привілеїв; б) спадкування чи продаж державних посад заборонялися; в) рівність для всіх прав; г) невизнання законом будь-яких обов'язків, що суперечать природним правам людини і Конституції. Конституція забезпечувала такі природні та громадянські права: а) доступ до всіх посад за бажанням і здатністю виконувати покладені обов'язки; б) рівномірний розподіл податків між громадянами залежно від їх прибутків; в) рівність перед законом і судом при покладанні покарань за вчинені злочини. Людині було гарантовано такі свободи: а) пересування; б) слова, друку, думки, релігії; в) від цензури чи будь-якої іншої перевірки документів перед друком; г) зборів і мітингів без зброї і при додержанні поліцейських законів; д) звернення до будь-яких органів.

Законодавчій владі було заборонено видавати будь-які закони, що суперечать природним правам та Конституції. Гарантувалася недоторканність власності та справедливе відшкодування збитків, загальна для всіх народна освіта, безкоштовна в частині, необхідній для всіх людей.

У XX та на початку XXI ст. найважливішими документами щодо здійснення прав і свобод людини та громадянина є: 1) Загальна декларація прав людини 1948 р.; 2) Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права; 3) Міжнародний пакт про громадянські і політичні права та ін.

Загальна декларація прав людини є одним з перших в історії міжнародних відносин нормативних документів, в якому проголошено широке коло основних прав і свобод людини. Її було прийнято Генеральною Асамблеєю ООН у Парижі 10 грудня 1948 р. Саме цю дату вважають Днем прав людини. Декларація складається з преамбули і тридцяти статей. Вона закріплює завдання, до виконання яких повинні прагнути всі народи й усі держави. Серед цих завдань рівність, братерство та повнота таких можливостей, як право на життя, свободу та особисту недоторканність, свободу від рабства, тортур, жорстокого і не-

людського поводження та покарання. Декларація гарантує визнання правосуб'єктності кожної людини, захист від будь-якої дискримінації, ефективне поновлення у правах, свободу від безпідставних арештів, затримань чи вигнання, справедливий і безсторонній суд. Кожна людина відповідно до Декларації вважається невинною у вчиненні злочину доти, доки її винність не буде встановлено в законному порядку судом. Ніхто не може зазнавати безпідставного втручання в особисте й сімейне життя. Людині гарантується недоторканність житла, кореспонденції, честі та репутації, свобода пересування, переконань, думки і совісті, шлюбу і створення сім'ї. Людина має право на громадянство, притулок, на участь в управлінні своєю країною, мирні збори і асоціації. Людині забезпечується право на працю, відпочинок, достойний їй гідності життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування. Декларація закріплює право на освіту, участь у культурному житті, захист моральних і матеріальних інтересів людини, такий соціальний і міжнародний порядок, за якого її права і свободи можуть бути повністю здійснені. Людина має обов'язки перед суспільством. Здійснення людиною прав і свобод не повинно суперечити цілям і принципам Організації Об'єднаних Націй. Ніщо у Декларації не може бути витлумачено, як надання будь-якій державі, групі осіб чи окремій особі права займатися діяльністю, вчиняти дії, спрямовані на знищення закріплених Декларацією прав і свобод¹. Ця Декларація, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права і Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права складають Міжнародний біль про права людини.

Існують інші міжнародні норми, імплементовані в національне українське законодавство, що закріплює основні права і свободи людини та громадянина, зокрема:

1) конвенції, що стосуються певних категорій людей, яким потрібен захист: Конвенція про статус біженців — під патронатом Комітету прав людини ООН (прийнято 1951 р.); Конвенція ООН про захист прав дитини (прийнято 1989 р.); Конвен-

Права людини: Міжнародні договори України, декларації, документи / Упоряд. Ю. К. Качуренко. - 2-е вид. - К., 1992. - С 18-24.

ція МОП № 169 про корінні народи, які ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах (прийнято 1989 р.) та ін.;

2) конвенції, що викладають певні права докладніше: Конвенція ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (прийнято 1984 р.); Конвенція ООН про запобігання злочинів геноциду та покарання за нього (прийнято 1948 р.) та ін.;

3) конвенції, прийняті з метою усунення певної форми дискримінації: Конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (прийнято 1965 р., набула чинності 1969 р.); Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (прийнято 1979 р., набула чинності 1981 р.); Конвенція МОП № III про дискримінацію в галузі праці і занять (набула чинності 1960 р.) та ін.

Особливе значення щодо забезпечення реалізації конституційних прав людини та громадянина мають міжнародні багатосторонні та двосторонні угоди. Серед них: а) багатосторонні угоди, що стосуються найбільш небезпечних посягань на цінності, що охороняються міжнародним правом; б) двосторонні та багатосторонні угоди з надання правової допомоги¹.

Певно, що наявність цих конвенцій не вирішує проблеми юридичного забезпечення прав людини в Україні. Для цього потрібна імплементація (втілення та впровадження) міжнародно-правових норм в українське законодавство. Україна активно діє на міжнародному рівні в ООН і ОБСЄ та повинна подбати про створення ефективного механізму застосування міжнародних норм з прав людини у своєму внутрішньому законодавстві, провести гармонізацію внутрішнього законодавства з міжнародними стандартами прав людини, налагодити взаємозв'язки з новими міжнародними структурами в цій галузі². П. М. Рабінович, розглядаючи проблему юридичного забезпе-

¹ Україна в міжнародно-правових відносинах: Боротьба із злочинністю та взаємна правова допомога: Збірник документів (українською і російською мовами). - К., 1996. - Кн. 1. - 1184 с

² Денисов В., Євінгов В. Міжнародна система захисту прав людини - новий етап розвитку // Права людини в Україні. - К., 1996. - С. 21.

чення прав людини в Україні, формулює державно-юридичний механізм і стадії імплементації. Він вважає, що насамперед слід визначитися, що саме слід узаконювати для забезпечення прав людини та як це узаконення слід робити¹.

Отже, права та свободи людини і громадянина від міфологічних уявлень та ідей філософів і юристів в умовах античного світу, Середньовіччя та Нового часу дістали нормативне закріплення у правових джерелах. Велике значення для забезпечення прав і свобод мало їх закріплення у Конституціях держав. У середині XX ст. закріплення прав і свобод вийшло за межі національного права, було встановлено всесвітні нормативні принципи і стандарти основних прав. Характерною є й тенденція розвитку та закріплення прав і свобод як всесвітніх стандартів та механізмів їх захисту і на початку XXI ст.

§ 4* Українські ідеї про права і свободи людини та їх закріплення в правових та інших документах

Початок розвитку державно-правової думки в Україні можна прослідкувати в окремих джерелах, починаючи з XI ст., це, зокрема: «Руська правда»; «Слово про закон і благодать» Іларіона (XI ст.); «Повість минулих літ» (XII ст.); «Повчання» Володимира Мономаха (XI—XII ст.); «Слово о полку Ігоревім» (1185—1187 рр.); «Моління» Данила Заточника (XIII ст.) та ін.

Ці джерела мали релігійно-філософський і політико-правовий зміст та були спрямовані на вирішення актуальних проблем того часу з питань державно-правового характеру, що стояли перед давньоруською державою. Суть їх зводилась до висвітлення ідей величності Русі, авторитету Руської церкви, обмеження свавілля князів і зміцнення та збереження державної єдності руських народів.

Важливий етап розвитку державно-правової думки для території, на яких знаходиться наша держава, був пов'язаний з

¹ Рабінович П. Проблеми юридичного забезпечення прав людини (загальнотеоретичний аспект) // Український часопис прав людини. - 1995. - № 2. - С 16-23.

перебуванням України в XV—XVI ст. у складі Великого князівства Литовського, яке, особливо в перші свої роки, було більше слов'янською, аніж литовською державою. 90 відсотків його населення складали слов'яни. Саме тому литовські князі здійснювали щодо цих народів політику нейтралітету.

Найбільшу цінність з позиції ідей державно-правової думки становив Литовський статут (збірник законів феодального права), що діяв в Україні в XVI—XVIII ст. і мав три редакції: 1529, 1566 і 1588 рр.

У цьому документі визначалися гуманістичні ідеї та принципи того часу: а) ідеї суверенності народу і держави; б) рівності всіх перед законом; в) засудження деспотизму; г) особистої недоторканності; д) юридичного захисту прав людини; е) особистої відповідальності перед законом та ін.

Окремі державно-правові ідеї і теорії цього періоду (XVI—XVII ст.) висвітлюють такі релігійні твори: «Алокрисис» (Х, Філалет, 1598 р.); «Пересторога» (1606 р., автор невідомий); «Трелос» (М. Смотрицький, 1610 р.); «Портестация» (І. Борецький, 1621 р.); «Палинодия» (З. Копистенський, 1619-1622 рр.).

Ці твори таврували відступництво української знаті від православної церкви; протестували проти насильницьких дій уніатів щодо української культури, обрядів українського народу; змальовували нужденне становище православної церкви та українського народу; виступали за звільнення українського народу з-під польсько-шляхетської неволі; закликали до єдності українського, руського і білоруського народів; вимагали організації на демократичних засадах світських і церковних справ. Цікавим релігійним твором, в якому містяться ідеї захисту віри, погляди на звичаєве і писане право, обов'язковість вимог писаного права для всіх суб'єктів, вимоги захищати державою права і свободи людини та громадянина, є «Апокрисис» Христофора Філалета (Христофора Бронського). На його думку, порушення прав і свобод людини підриває основи, на яких базується держава.

Виразником інтересів кріпаків і міської бідноти, їхніх прав і свобод був Іван Вишенський (1545—1620). Він обґрунтовував демократичні ідеї рівності, вимагав рівності й однакової відпо-

відальності за свої прорахунки як для підвладних, так і для владноможних осіб, що мають переваги перед іншими лише завдяки наявності владних повноважень. Владноможні повинні підкорятися законам, що не суперечать природі самої людини, прагнути до загального добра, нести відповідальність за свої вчинки. Вишенський розрізняв моральну, юридичну і майнову рівність. Для досягнення ідеального суспільства необхідно самоудосконалення людей.

Певний внесок у розвиток ідей прав та свобод людини в Україні в XVII—XVIII ст. зробили прогресивні діячі Києво-Могилянської академії — Йосип Кононович-Горбацький, Лазар Баранович, Іоанікій Галатовський, Інокентій Гізель, Стефан Яворський, Мануйло Козачинський, Данило Туптало, Григорій Сковорода.

Видатним вченим, з працями якого пов'язаний розвиток української державно-правової думки, був професор Києво-Могилянської академії *Феофан Прокопович* (1681—1736). У своїх працях «Регламент духовний» (1721) і «Правда волі монаршей» (1722) він висвітлює ідеї зміцнення світської влади, її незалежності щодо влади церковної, обґрунтовує теорію суспільного договору, вважає, що народ не має права розірвати суспільний договір і повинен виконувати обов'язки та підкорятися. Передавши свою владу правителю, народ ніяким суверенітетом не володіє. Верховним правителем має бути освічений монарх, який не підкоряється громадянським законам і дії якого виправдовуються лише кінцевою метою, в основі якої лежить загальнонародна користь.

На відміну від Прокоповича, погляди широких народних мас на права і свободи відстоював *Григорій Савович Сковорода* (1722—1794). Об'єктом його філософії була людина з її земними справами, думками і міркуваннями, прагненням до щастя, правди та справедливості. Г. Сковорода засуджував кріпосне право, феодальну систему суспільних відносин з її законами і судочинством, за якої має рацію той, хто сильніший, а «якщо убогий, тоді і бідний і дурний». Він був ворогом монархічного ладу, царської влади, тиранії, найбільшим здобутком людини визнавав волю; відстоював республіканську форму правління, в якій вбачав забезпечення рівних прав усім лю-

дям; методами досягнення ідеальної державності бачив просвіту і моральне самовдосконалення.

Значний внесок у розвиток ідей прав і свобод людини в Україні зробив *Яків Павлович Козельський* (1728—1764). Його погляди базувалися на природному праві та суспільному договорі та зводилися до такого: а) природний стан людей він вважав неідеальним і надавав перевагу більш прогресивному державно-правовому етапу розвитку людства; б) позитивні закони мають ґрунтуватися на природному праві, інакше їх не можна вважати справедливими; в) всі громадяни мають бути формально рівними перед законом, влада і особа мають нести взаємну відповідальність за виконання умов суспільного договору; г) як рівноправна сторона договору, члени суспільства мають право розірвати договір та укласти новий; д) зміну суспільних порядків він бачив у реформах, просвіті людей, вихованні в них вміння застосовувати справедливі закони з метою мирного їх існування і розвитку.

Наступний етап розвитку ідей про права і свободи людини в Україні пов'язаний з працями Михайла Олександровича Максимовича (1804-1873), відомого українського вченого, що займався природничими науками, історією, філософією, етнографією, був першим ректором Київського університету, мав великий вплив на вітчизняних діячів (зокрема на М. С. Грушевського).

М. О. Максимович був прихильником централізованої влади. Кріпосне право він вважав найбільшим злом, що суперечить суспільному прогресу, виступав проти безправного і протиприродного положення селян. Розглядаючи шляхи покращення суспільного устрою, Максимович виходив з ідеї просвіти, реформ, виховання людини як захисника справедливості.

Виразником ідей буржуазного лібералізму щодо царського режиму був *Микола Іванович Костомаров* (1817—1885), який очолював ліберально-буржуазне крило таємної політичної організації в Україні - Кирило-Мефодіївського братства (1846-1847). Основні погляди М. І. Костомарова було висвітлено у Програмних документах цієї організації. Їх сутність можна сформулювати таким чином: а) критичне відношення до самодержавного устрою Росії; б) вимоги скасування кріпос-

ного права; в) юридичне закріплення рівності, скасування смертної кари і тілесних покарань, свободи торгівлі, совісті; г) освіта народу; д) встановлення демократичного режиму і створення загальнослов'янської федерації з широкою політичною автономією об'єднаних народів; е) реформістські методи зміни суспільного устрою.

Революційно-демократичне крило цієї організації очолював *Тарас Григорович Шевченко* (1814-1861), видатний український поет. У своїх поетичних і публіцистичних прозово-художніх творах він висвітлював і проблеми прав людини, обґрунтовував думку про можливість революційного шляху зміни суспільного; устрою в царській Росії та повалення самодержавства (поема «Гайдамаки» (1841), вірші «Заповіт» (1845), «Я не нездужаю нівроку» (1858) та ін).

Т. Шевченко обстоював ідею республіканського самоврядування народу, спільно-колегіального здійснення влади, на основі суспільної власності. При характеристиці права Т. Шевчен^а ко вимагав правдивого змісту закону, в якому слід поєднати правду, істину, справедливість. Критично оцінюючи закони Російської держави, він виступав проти антинародного законодавства і здійснення правосуддя, відсутності юридичних прав у селян. Ці ідеї звучали у таких його творах, як «Кавказ», «Сон», «Щоденник». Аналізуючи погляди Т. Шевченка на права і свободи людини, слід зазначити, що йому найбільш близька природна концепція права, адже він є одним з перших вчених в Україні, який виклав розуміння моральності права, відповідно до якого праву повинна бути притаманна риса соціальної справедливості, природні права людини не підвладні свавіллю держави, закони, які обґрунтовують і закріплюють свавілля, експлуатацію, гноблення не можуть вважатися правовими.

Друга половина XIX ст. позначена поглядами на права і свободи людини таких українських демократів, як М. Драгоманов, І. Франко, С. Полонинський, О. Терлецький.

Михайло Петрович Драгоманов (1841—1895) у своїх поглядах на права і свободи людини поєднував утопічно-соціалістичні і конституційно-демократичні ідеї. В кінцевому підсумку, при остаточній розробці моделі кращого майбутнього переважили соціалістичні ідеї. Шляхом до їх досягнення він бачив

формування конституційно-правових законів і ліквідацію абсолютизму.

У своїй моделі кращого майбутнього М. Драгоманов пропонував: а) нову демократичну буржуазну Росію, в якій інтереси держави не суперечать інтересам народів, що проживають на її території, та інтересам окремої людини; б) соціальну федеративну республіку; в) обстоював наділення всіх громадян демократичними правами (свободою слова, друку тощо), впровадження місцевого самоврядування, рівноправність всіх народів; г) таку схему державного устрою: вільні народи об'єднуються у вільні суспільства, суспільства — в федерацію громадян у межах України, остання стає членом федерації на основі федеративного договору народів Росії, а потім об'єднується у федерацію всіх слов'янських народів і народів світу; д) закон і право, які б відображали волю трудівників. Головне призначення права, на його думку, — в закріпленні прав людини і громадянина.

Виразником інтересів пригноблених мас Галичини був *Іван Якович Франко* (1856—1916). Як відомо, в кінці XVIII ст. Західна Україна перебувала під владою Австро-Угорщини і мала статус напівколоніальної країни. Світогляд І. Франка як поета, історика, суспільного діяча формувався під впливом Т. Шевченка і російських революційних демократів. Суть його поглядів зводиться до такого: а) він був знайомий з працями К. Маркса і Ф. Енгельса, що обумовило схожість його поглядів на права і свободи людини з марксистськими; б) у своїх поетичних творах та інших працях критикував пережитки феодалізму і брехливість ідей раннього капіталізму, змальовував тяжке положення селян і робітників; в) закликав до революційної боротьби, щоб покінчити з пригнобленням народу; г) перехід до соціалізму бачив у селянській артілі, не виключав поступового переходу; д) детально розглядає форми держав різних типів, акцентуючи особливу увагу на буржуазній державі та на Російській абсолютній монархії; е) економічну і соціальну основу майбутнього суспільства він бачив у необхідності знищення експлуатації шляхом скасування приватної власності, запровадження загального обов'язку працювати всім, розподілу суспільних благ на засадах рівності; ж) І. Франко

відмежувався від анархізму і визнавав необхідність держави, що повинна бути наповнена новим змістом. Домінуючими функціями держави він визнавав політичну, економічну і культурно-виховну; 3) шляхи вирішення національного питання бачив у добровільному федеративному союзі, що засновувався на принципі демократичної рівності всіх його членів. Планував поступово здійснити перехід до федерації народів України; федерації у межах звільнених народів Росії; об'єднання слов'янських народів; всесвітнього федеративного об'єднання демократичних республік.

Правові погляди І. Франка формувалися на основі теорій відродженого природного права та соціологічної теорії Ерліха. Водночас він критично ставився до деяких положень цих теорій. Право він розумів як таке, що пронизано ідеями і принципами гуманізму, справедливості, що регулює відносини між людьми з володіння, використання і розпорядження результатами праці та охороняє волю і недоторканність особи. Право і закон він розглядає як нетотожні поняття.

Ідеї прав і свобод людини в Західній Україні висвітлювали *Сергій Андрійович Подолинський* (1850—1891) і *Остап Сергійович Терлецький* (1850—1902). Сутність їх поглядів зводиться до такого: а) вони виходять з ідеї соціально-політичної рівності; б) виступають за реальну, а не декларовану свободу; в) О. Терлецький сутність права вбачав не тільки у словесному вираженні норми права, а передусім у правильному впровадженні його в життя; г) вони виступали за рівність політичних і цивільних прав та знищення класів і в цьому вбачали реалізацію принципу соціальної справедливості; д) ідеалом майбутнього суспільства вони бачили народну федерацію громад, що заснована на повній політичній рівності кожного громадянина і повному внутрішньому самоуправлінні.

Майбутню Україну вони бачили як федеративну демократичну республіку добровільно об'єднаних громад, а в подальшому — члена всенародної вільної спілки, інтернаціональної федерації.

Під громадою вони розуміли основу для ведення господарства, центр політичного самоуправління, що об'єднує в собі законодавчу, виконавчу та судову владу.

Важливу роль у розвитку поглядів на права і свободи людини в Україні кінця ХІХ—початку ХХ ст. відіграли праці українських теоретиків національної державності М. Грушевського, В. Винниченка та правознавців О. Кістяковського, Б. Кістяковського, М. Володимирського-Буданова, О. Єфименко.

У цей період у суспільній думці провідне місце посідали відносини України і Росії з позиції державно-правових питань. Розглядалися два напрями підходів до розв'язання цього питання: 1) федеративний союз України з Росією; 2) розірвання зв'язків України і Росії та утворення самостійної Української держави.

Перший підхід домінував до жовтня 1917 р., а другий — після жовтневих подій у Росії. Одним з виразників цих ідей був *Михайло Сергійович Грушевський*, вчений-історик, голова Центральної Ради. Його наукова концепція містила певні протиріччя, хоч в основі своїй залишилася незмінною. Він вважав, що не було загальноруської історії, як не було і немає загальноруської народності. Існувало й існує три різних слов'янських народи: російський, український і білоруський. Творцем і фундатором Київської держави він вважав лише українськоруську народність. Ця концепція знайшла своє відображення у матеріалах Центральної Ради. Національна ідея визначалась як руська сила еволюційного розвитку українського народу. Як творчий чинник політико-правового розвитку України розглядалася національна боротьба. Право визначалося як сполучення норм, що відображають соціальну солідарність об'єднаних у націю людей. Вже на початку ХХ ст. М. Грушевський обґрунтував доктрину національно-територіальної автономії України: створення українського сейму, національних органів управління і контролю, децентралізацію держави та організацію самоуправління в межах національних територіальних одиниць. Свої погляди до жовтня 1917 р. М. Грушевський виклав у статті «Вільна Україна». Їх суть можна сформулювати у таких положеннях: широка автономія України в федеративному зв'язку з Росією; виступ проти націоналізму і шовінізму. Він писав, що «...оборонці національності не будуть націоналістами. Ми добуваємо державне право не для того, щоб панувати над національними меншинами України. Права націо-

нальних меншостей буде забезпечено! Мова їх буде прийнята в законах з урядами і органами самоуправи в тих округах, де ці народності становлять певний національний мінімум. Де буде відповідне число учнів тої чи іншої народності, вони матимуть змогу вчитися на своїй рідній мові. Всі ці національні чи релігійні групи матимуть право закладати свої культурні і релігійні товариства і установи і діставати для них підмоги з автономного скарбу України»¹.

На з'їзді народів у Києві, який організувала Центральна Рада у вересні 1917 р., захищаючи ідею федерації, М. Грушевський закінчив свою доповідь такими словами: «Росія..., щоб врятуватися від загибелі повинна конче стати федеративною». У цей час М. Грушевський ще не був прихильником повної самостійності України. Він зазначав, що ми розглядаємо федерацію не як шлях до самостійності, але як шлях до нових перспектив, які вже давно відкрились провідним розумом людства, як шлях до федерації Європи і в майбутньому — до федерації всього світу².

Але вже у 1918 р. у праці «На порозі нової України» М. Грушевський виступив за повну самостійність Української держави. Він вважав, що національно-політичний рахунок дійшов особливо високих позицій стосовно закріплення самостійності і незалежності Української республіки. Він критикував позиції тих, хто відстоював орієнтацію на Москву і Росію. На історичних фактах доводив, що Україна та її народ — це держава і народ західної культури та виступав за орієнтацію України на захід.

Неоднорідністю позначені й погляди *Володимира Кириловича Винниченка* (1890—1951), який дотримувався ліберальних позицій. В одному зі своїх творів В. Винниченко писав, що всяка державна будова тільки тоді може бути непохитною, коли в її основі не примус, а добра воля її складових частин.

¹ *Грушевський М.* Вільна Україна // Українська суспільна політична думка в ХХ ст. Документи і матеріали. — Нью-Йорк, 1983. — Т. 1. Сучасність.

² Теорія держави і права: Навч. посіб. / За заг. ред. С. Л. Лисенкова, В. В. Копейчикова. — К.: Юрінком Інтер, 2002 — С 157-158.

У праці «Наші орієнтації» В. Винниченко зазначав, що для України не може бути корисною орієнтація ні на австро-німецьку, ні на російську державність. Повинна бути самоорганізація української демократії, надія тільки на себе, на свою організаційну міць. Виступаючи на засіданнях Центральної Ради, він проголошував, що не можна в справі національного відродження покладатися ні на кого, ні на яку автономію у чужій державі. Для розвитку кожної нації, на думку В. Винниченка, повинна бути своя державність. Але він застерігає від національного тоталітаризму, закликає не допускати в свою психіку тоталітаризму і не одурювати такою політичною ідеологією себе й інших¹.

Український вчений-юрист *Олександр Федорович Кістяковський* (1833—1885) — автор більше 70 праць у галузі кримінального права і процесу — свої правові ідеї зафіксував у «Щоденнику». Суть їх полягає у такому: 1) він виступав за прогресивний конституціоналізм, за конституційну монархію в Росії, як перший крок до політичної свободи; 2) вимагав надання демократичних прав: а) недоторканності особи, крім випадків вчинення злочину; б) свободи слова і віросповідання; в) права зборів і об'єднання у корпорації; г) місцевого та державного самоврядування; д) права народу на розпорядження державним бюджетом, е) загального виборчого процесу; ж) права відозви посадових осіб; з) судову підзвітність чиновників; і) законність у діяльності органів влади й управління; к) владу суспільної думки; 3) національне звільнення українського народу він бачив у юридичній рівності щодо всіх національностей, що проживають на території Росії; 4) виступав за позитивне право. Одним з джерел права О. Кістяковський вважав судову практику, що є багатшою порівняно із законом.

Ще сучаснішими виглядають міркування про державу та право його сина — *Богдана Олександровича Кістяковського* (1888—1920), що був видатним вітчизняним філософом права. Його правові ідеї, викладені спочатку в різних статтях, а в 1916 р. — у книзі «Социальные науки и право», не втратили

¹ Теорія держави і права / А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін. — К.: Юрінформ, 1995. — С. 17.

огодні. Суть їх у такому: 1) існує кілька своєї актуальності й свої. а) державно-примусове; б) соціологічно-наукових понять права: нормативне; д) технічне, чи практичне, не; в) психологічне; г) %к явище єдине, а кожне з понять права Він вважав, що право я^р^у що однаково важливі в науці; розкриває якусь його сі^жаву в^н будувати виходячи з того, що дер-2) свої роздуми про дерію суспільного організму й існує там, де жава є відомою формов^д Найліпшою формою державного бут-існує суспільство і Нарої Правовою він вважає таку державу, в та є правова держава. вні межі? влада є обмеженою і підзакон-якій владі відведено пе%и державі керують не особи, а загальні ною. У сучасній правов^ових норм до юридичних засад право-правила у вигляді прав<ковських відносин: а) недоторканність вої держави Б. Кістяц^тавництво що забезпечується народом; особи; б) народне предо^а солідарність нації, що гарантується за-в) солідарність влади 1%^^. 3) держава і право - це дві складні гальним виборчим прав^го явищаї право є началом, з якого сторони одного і того с

складається держава, альними є правові погляди українського

Цікавими та оригіна^д *флегонтовича Володимирського-* вченого-юриста *Михщ^* автора понад юО праць в галузі історії права Росії, України такому: 1) для нього не існує держава і дів на право полягає Укретного народу. Процес появи держави право взагалі, без кошвшуальним для відповідних націй: фран- і права він визнає інди|иське тощо. Відправне джерело виник- цузьке, німецьке, росіт _ це наявність етнічної групи з її особ- нення держави і права, продукт діяльності не держави, а всієї ливостями; 2) право ^ише формулює право, що виступає як нації. Законодавець Лзужчии ніж право; 3) його роздуми про народна воля. Закон і слов'янського права, головними рисами право втілилися в ідеїнародопредставництво; б) об'єднане во- якого він вважав: а) мінування публічного права над приват- лодіння землею; в) до^ „ ДІДОВИМИ здібностями.

ним; г) оцінку особи }ших українських і російських вчених- Одним з *няШпоЩдра Яківна Єфименко* (1848-1919) - юристів була *Олексаі)щк* етнограф, суспільний діяч. Себе видатний юрист, іст(а до прихильників ідеї народності та об- О. Єфименко відноси.

щинного об'єднання. Правові її ідеї полягають у такому: 1) вона вважала, що капіталізм в Росії має свої особливості та що його можливо реформувати, спираючись на селянство; 2) у поглядах на право надавала перевагу звичаєвому праву, негативно ставилася до нормативного визначення права; 3) обсто- ювала ідею створення національного руського права на відміну від західноєвропейського, в основі якого повинні лежати санк- ціоновані звичаї, а не нормативно-правові акти; 4) держава має захищати економічно слабких, ліквідувати межі між зако- ном і життям, між народним правом і правом законним, щоб забезпечити в суспільстві соціальну справедливість.

Отже, в умовах національної ідеї у працях вчених-юристів чітко простежуються основні правові позиції демократизації прав і свобод людини в Україні.

Права і свободи людини в Україні було юридично закріплено в ряді конституційних законів на різних етапах розвитку нашої держави. Український конституційний процес має давні істо- ричні традиції. Ще в період Київської Русі на вічі укладалися договори між князем і народом, князем і його дружиною, що відображено в різних редакціях «Руської Правди». Цей доку- мент мав конституційне значення і закріплював та регулював кримінально-правові, цивільно-правові, сімейні, кримінально- та цивільно-процесуальні відносини і встановлював відповідні суб'єктивні права та юридичні обов'язки. Торговельні, житло- ві, спадкові та кримінально-правові відносини встановлювалися у нормативному договорі поміж Цісарем Турецьким і Військом Запорозьким з народом руським щодо торгівлі на Чорному морі, де закріплювалися відповідні суб'єктивні права і юридичні обов'язки¹.

У Новий час особливу роль у формуванні конституційних ідей в Україні відіграла Конституція Пилипа Орлика 1710 р., яка, хоч і не розглядала Україну як цілком самостійну держа- ву, водночас встановлювала цілу низку демократичних для свого часу державних інституцій. У ній було закріплено поло-

Приймак О. Український Чорноморський Флот в часи Богдана Хмель- ницького // Літературна Україна. - 1992. - 25 червня.

ження, що до обов'язку Гетьмана входило «пильно дбати про те, щоб на рядовий і простий народ не покладати надмірних тягарів, утисків і надмірних вимог... Через це нехай пани Полковники, Сотники, Отамани, Урядники і Виборні не наважуються пригноблювати свою домашню челядь і рядових (козаків), а особливо рядових простолюдинів, які не знаходяться у прямій залежності від їхніх урядів чи в їхньому особистому підданстві...»¹.

За часів перебування України у складі Російської імперії суб'єктивні права та юридичні обов'язки людини регулювалися Зібранням малоросійських прав та збірником «Права, за якими судиться малоросійський народ». У цих нормативних актах закріплювалися шлюбно-сімейні, цивільні, кримінально-правові та процесуальні, земельні та деякі інші суб'єктивні права та юридичні обов'язки².

Початок реального конституційного процесу в Україні слід пов'язувати з поваленням самодержавства й організацією у березні 1917 р. Української Центральної Ради. Перший Універсал Центральної Ради започаткував становлення української державності та розглядався як «статут автономії України».

Віхою у розвитку конституційного процесу стало прийняття 3 липня 1917 р. Другого Універсалу Української Центральної Ради, який можна розглядати як договір про порозуміння між Центральною Радою і Тимчасовим урядом у Петрограді. В Другому Універсалі проголошувався намір підготувати проекти законів про автономний устрій України.

Важливим політико-правовим кроком стало прийняття Центральною Радою 20 листопада 1917 р. Третього Універсалу, який проголошував встановлення вже не автономних, а федеративних відносин з Росією. Але така позиція Центральної Ради не знайшла розуміння ні в російського Тимчасового уряду, ні в більшовицької влади, яка відхилила всі демократичні про-

Хрестоматія з правознавства: 36. нормат. документів / Уклад.: І. П. Козинцев (керівник), Л. М. Козаченко. - 2-е вид., доп. - К., 1998 - С. 20-21.

Історія держави і права України: Хрестоматія. - К., 1996. - С 148-179.

позиції України й почала проти Української Центральної Ради воєнні дії. За цих умов 9 січня 1918 р. був прийнятий Четвертий Універсал Центральної Ради, в якому проголошувалося, що «однині Українська Народна Республіка стає самостійною і від нікого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу».

Надаючи перевагу мирним засобам розвитку держави, правової системи, Центральна Рада намагалася встановити в Україні справді демократичний устрій. Про це безпосередньо свідчить текст Конституції УНР 1918 р. Статті 5—20 Конституції закріплювали демократичні права і свободи, а саме: а) громадянські права: на життя, честь і гідність, особисту недоторканність, свободу совісті, таємницю листування, свободи слова, друку, сумління, перемін місця перебування та ін.; б) політичні права: участі в управлінні державою, місцевим життям, участі у виборах державних органів і органів місцевого самоврядування та ін.; в) соціальні та культурні права: на освіту, користування національною культурою та ін.; г) економічні права на працю та страйк та ін.¹. Вона, на жаль, так і не набрала чинності, у день її прийняття в Київ увійшли німці. Почалася доба Гетьманату Павла Скоропадського.

Серед державно-правових актів часів Гетьманщини насамперед слід згадати гетьманську «Грамоту до всього українського народу» від 29 квітня 1918 р., яка скасувала всі акти, прийняті Центральною Радою, у тому числі й Конституцію, проголосила право приватної власності фундаментом культури й цивілізації, цілковиту свободу приватного підприємництва й ініціативи. В той самий день, 29 квітня 1918 р., було прийнято установчий правовий акт під назвою «Закони про тимчасовий державний устрій України», в якому вирішувалися питання «про гетьманську владу», «про віру», встановлювалися «права і обов'язки українських козаків і громадян», у спеціальному розділі «про закони» наголошувався особливий правовий статус цього закону. Йшлося також «про Раду Міністрів і про міністрів», «про фінансову Раду», «про Генеральний Суд».

¹ Конституційні акти України 1917-1920 рр. - К., 1992. - С. 73-77.

Після падіння Гетьманату в листопаді 1918 р. до влади прийшла Директорія у складі п'яти членів на чолі з В. Винниченком. Фактично провідну роль у Директорії відіграв С. Петлюра, який пізніше став її головою. Серед правових актів Директорії, що мали конституційне значення, слід назвати Декларацію Української Директорії від 26 грудня 1918 р., закон про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці, закон про Державну Народну Раду Української Народної Республіки. Особливо слід зазначити, що за доби Директорії було розроблено розгорнутий проект Конституції УНР під назвою «Основний державний закон Української Народної Республіки».

Падіння Директорії на початку 1919 р. і створення українського радянського уряду означувало початок нового етапу в розвитку конституційного процесу в Україні. Радянська Конституція України, прийнята ВУЦВК у березні 1919 р., здебільшого лише повторювала Конституцію Російської Федерації 1918 р., а також положення про основи державного устрою, проголошені в Маніфесті Тимчасового робітничо-селянського уряду України на початку січня 1919 р.

Створення в 1922 р. Союзу Радянських Республік і прийняття в 1924 р. Конституції СРСР зумовило необхідність внести в Конституцію УСРР 1919 р. відповідні зміни, пов'язані головним чином з розподілом компетенції між союзною і республіканською владою.

У грудні 1936 р., тобто в самий розпал сталінських репресій, було прийнято нову Конституцію СРСР, проголошену найдемократичнішою у світі. Конституція Української РСР, прийнята в 1937 р. на основі «сталінської Конституції», повністю повторювала її основні положення. В Конституції закріплювалися демократичні політичні, соціальні, культурні та особисті права громадян.

Ліквідація культу особи Сталіна, певне розширення повноважень союзних республік наприкінці 50-х років, декларування того, що Радянський Союз із держави диктатури пролетаріату перетворився на загальнонародну державу, певні кроки в бік поширення демократичних інститутів, виникнення у країні відкрито опозиційних рухів — усе це вимагало принаймні кос-

метичних конституційних змін. За таких умов почався новий етап розвитку конституційного процесу в Україні. Його повністю було зорієнтовано на норми та положення Конституції СРСР 1977 р. Загалом Конституція України 1978 р. не внесла принципових змін у державне й громадське життя України. В ній були закріплені: а) політичні права: обирати і бути обраним, здійснювати управління державою, критикувати державних службовців та ін.; б) економічні права: на працю, на відпочинок та ін.; в) соціальні права: на матеріальне забезпечення, на житло, на охорону здоров'я та ін.; г) культурні права: на освіту, на літературну, художню та наукову творчість та ін.; д) особисті права: на недоторканність особи, житла, особистого життя та ін.

Отже, нормативні документи в Україні, починаючи з Київської Русі, закріплювали певні суб'єктивні права і свободи людини та громадянина. Поряд з правами закріплювалися і юридичні обов'язки.

Підсумовуючи, можна зробити такі висновки:

- 1) виникнення і розвиток суб'єктивного права людини має давню історію, останнє невід'ємне від історії виникнення і розвитку самої людини як соціальної істоти;
- 2) на різних етапах розвитку суспільства права і свободи людини мають різний зміст;
- 3) змістовно найбільш повного обсягу права і свободи особистості набувають в умовах громадянського суспільства і формальної рівності;
- 4) сучасна характеристика і зміст прав та свобод людини і громадянина вбирають в себе значну частину можливостей і характеризуються відповідним рівнем соціального життя в сучасній державі та громадянському суспільстві.

*Громадянське суспільство - це люди,
які думають і діють незалежно від
держави.*

(Дж. Сорос)

РОЗДІЛ 91

Громадянське суспільство - основа виникнення й існування прав, свобод та обов'язків людини і громадянина

§ 1. Суспільство і держава; аспекти співвідношення

Правова форма взаємовідносин держави і суспільства відбивається у визнанні відносно незалежного існування і функціонування правової держави і громадянського суспільства. Державу не можна ототожнювати з суспільством, бо в такому разі і суспільство, і державу необхідно було б характеризувати як режим тоталітаризму. Термін «тоталітаризм» ввів у науковий обіг німецький учений Карл Шмітт. Цей термін означає ліквідацію будь-якої різниці між державою і суспільством шляхом поглинання першою другого. Однак між державою і суспільством повинна існувати певна дистанція, що і забезпечує демократію, відповідний рівень свободи суб'єктів громадянського суспільства. Водночас ця межа відносна, а не абсолютна, бо держава за своєю сутністю є необхідною для існування і розвитку громадянського суспільства.

Правильною щодо цього є думка Гегеля, який не вважав державу чимось зовнішнім стосовно громадянського суспільства і пояснював їх взаємозв'язок діалектично. Він зазначав, що громадянське суспільство є єдністю різних осіб, які його складають. А якщо це так, то зрозуміло, що вони мають власні, іноді навіть протилежні інтереси, для узгодження яких і не-

обхідна держава, що є організацією загального зв'язку кожного з кожним¹. Отже, вірно підкреслюючи об'єктивний характер походження і необхідність держави для формування і розвитку громадянського суспільства, Гегель водночас помилявся, стверджуючи, що держава — це абсолютна мета його існування.

Приблизно аналогічної позиції дотримувався М. О. Бердяєв, коли стверджував, що держава у суспільстві є об'єктивно необхідною, але в такому вигляді вона існує до певних меж. «Держава, на його думку, — це об'єктивна, природна та історична реальність, яка не може бути ні створена, ні зламана через людське свавілля»². Якщо держава повністю узурпує суспільство, то це означатиме, що вона знищує людину, як вільну особистість.

Виходячи з цього, можна стверджувати, що у співвідношенні суспільства і держави можна виділяти різні етапи, що відрізняються притаманними їм формами, принципами, методами, механізмами тощо, але всі вони врешті-решт демонструють ту роль і місце, які посідала держава в громадянському суспільстві. Ці роль і місце істотно змінювалися з плином часу і дійшли тієї межі, коли в системі суспільних зв'язків домінуючим є їх' відношення, що ґрунтується на принципах саморегуляції та самоуправління, за якими має перебудовуватись і формуватись державність. Але остання у різних формах і з різним ступенем владності буде необхідною у весь найближчий період розвитку людства. Доказом цього є те, що зі збільшенням інститутів громадянського суспільства, а саме політичних партій, рухів, громадських об'єднань тощо, діяльність держави, її регулятивна роль від цього не втратить своєї актуальності, хоч форми, методи, обсяг регулювання можуть змінюватися.

Актуальність і необхідність державного регулювання в межах громадянського суспільства пояснюється тим, що певні сфери життєдіяльності останнього просто не можуть обійтись без цього. Це, наприклад, проблема забезпечення реальності

¹ Гегель Г. В. Ф. *Философия права*: Пер. с нем. / Ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсисянц. - М.: Мысль, 1990. - С. 279-289.

² Бев Н. А. *Философия неравенства*. - М., 1923. - С. 77.

прав, свобод, обов'язків і законних інтересів людини і громадянина, економічного розвитку, освоєння космосу, національної безпеки тощо.

Проблема формування громадянського суспільства не може вирішуватися вольовими, а тим більше авторитарно-владними методами, оскільки в становленні громадянського суспільства, зокрема в Україні, вирішальну роль повинен відіграти не суб'єктивний фактор, а об'єктивний, природно-історичний процес розвитку суспільства, де люди відіграють найважливішу роль як головна виробнича сила суспільства, основний суб'єкт створення матеріальних і духовних цінностей. Саме сучасним поколінням людей випало на долю сформувати громадянське суспільство, тобто відштовхуючись від уже досягнутого у народному господарстві, освіті, культурі тощо, примножуючи багатства українського суспільства, забезпечити його еволюційний прогрес. А для цього необхідно, насамперед, зупинити падіння суспільства за всіма показниками, що фіксуються, а потім уже поступово виправляти становище. Не можна забувати, що за неофіційними даними засобів масової інформації ще у першій половині 1993 р. національний прибуток в Україні зменшився на 40 відсотків, що перевищує рівень аналогічного зниження у роки Великої Вітчизняної війни. Сучасний економічний стан України характеризується ще більшою і глибшою кризою, що є підставою для твердження про те, що не можна розраховувати на швидке виправлення економічного стану України. Тому тільки процес відновлення, напевне, займе не 20—25 років, як прогнозують деякі вчені-економісти, а набагато більше, і то за умови сприятливого політичного стану і соціального консенсусу в суспільстві.

Отже, український народ не повинен орієнтуватися на швидке вирішення соціально-економічних та інших проблем. До того ж надмірна поквапність у таких справах теж до добра не доводить. Водночас не слід розуміти ці процеси спрощено, у практичному житті українського народу відновлення втраченого і рух у напрямі формування громадянського суспільства здійснюватимуть разом, вони діалектично взаємопов'язані. Тому питання про формування громадянського суспільства не повинно зніматися, забуватися, втрачати актуальність. Надалі,

навпаки, необхідно чітко визначитися хоча б із загальною концепцією діяльності у цьому напрямі, з урахуванням не тільки теоретично-наукових ідей, світового досвіду його побудови, а й, що особливо актуально, з розумінням реалій нашого сьогодення.

Закономірності соціальної психології вимагають також не допустити песимізму, людського відчаю щодо можливості формування громадянського суспільства. Історія розвитку людства знає надзвичайно багато позитивних і негативних прикладів, що звеличували або ж принижували силу духу людини і тим самим вирішували долю народів: були пригнічені та темні нації, що спалювали відьом, однак їй відомі й горді та незалежні афіняни і римські громадяни, серед останніх був Калігула, але був і Муцій Сцевола, який на знак непокори спалив власну руку на очах парфянського царя. Певно, що українському народові слід за приклад обирати останнього, бо без максимальної самовідданості важко чекати успіху в цій надзвичайно важливій справі.

§ 2. Поняття, ознаки та принципи громадянського суспільства

Виходячи з теоретичних розробок ідеологів громадянського суспільства, а також практичного досвіду в різних країнах, можна виділити такі принципи громадянського суспільства, що у більшості випадків впливають або прямо передбачені Конституцією України і які водночас, з певною часткою умовності, можна вважати також і його ознаками:

—свободу та ініціативність особистості, що спрямовані на задоволення розумних потреб членів суспільства без шкоди для його загальних інтересів (статті 22, 23, 29 та інші Конституції України);

—розвиток суспільних відносин відповідно до фундаментального принципу кантівської філософії, за яким людину завжди слід розглядати як мету і ніколи як засіб (статті 21, 22 Конституції України);

—ліквідацію відчуженості людини, неприйняття людьми соціально-економічних реформ і перетворень, економічних і по-

літичних структур та інститутів (статті 34, 35 Конституції України);

—реальне забезпечення здійснення принципу рівних можливостей у політиці, економіці, духовній сфері життя суспільства (ст. 24 Конституції України);

—постійний захист прав і свобод людини і громадянина, що зумовлює необхідність визнання незалежності громадянського суспільства щодо держави (ст. 22 Конституції України);

—плюралізм усіх форм власності, серед яких приватна власність в її різних формах посідає домінуюче місце як основа ініціативної, творчої, підприємницької та іншої господарської діяльності. Реальне і практичне визнання того факту, що тільки власник може бути дійсно вільною і незалежною щодо держави особою (ст. 41 Конституції України);

—існування в абсолютній більшості так званого середнього прошарку, який здатний стати повноцінним виробником і споживачем і бути соціальною базою громадянського суспільства. Відсутність поляризації населення на надзвичайно заможних і дуже бідних (ст. 48 Конституції України);

—плюралізм духовного життя суспільства, в основі якого визнання і реальне забезпечення гуманістичних та демократичних загальнолюдських цінностей (ст. 15 Конституції України);

—офіційна заборона і практична відсутність з боку держави та інших соціальних суб'єктів жорстокої регламентації і будь-якого втручання в приватне життя членів суспільства (ст. 32 Конституції України);

—існування і функціонування розвинутої соціальної структури, що гарантує задоволення різноманітних інтересів різних груп і верств населення;

~ активну участь у всіх сферах суспільного життя недержавних самоврядних людських спільнот (сім'я, корпорація, господарські товариства, громадські організації, професійні, творчі, спортивні, етнічні, конфесійні та інші об'єднання, діяльність яких врегульована статтями 36—40 Конституції України);

—розвиток ринкових відносин, в яких, відповідно до своєї сутності, беруть участь на рівних засадах суб'єкти всіх форм власності і видів господарської діяльності (ст. 42 Конституції України);

—визнання і гарантування ідей верховенства права, що відрізняється у його поділі на публічне і приватне, теорії розподілу права і закону та визнанні того, що право може існувати поза своєю інституційною формою — законодавством. Магістральна орієнтація права на людину-трудівника і власника, на рівний правовий статус у сфері приватного права державних, громадських структур і окремого громадянина;

—підпорядкованість громадянському суспільству демократичної правової соціальної держави, сутність соціальної спрямованості якої виявляється в тому, що держава, використовуючи всю гаму відповідних демократичних владно-управлінських засобів, забезпечує своїм громадянам економічну та іншу безпеку, особисту свободу і суспільну злагоду.

Навіть загальний аналіз цих принципів у їх порівнянні з сучасним економічним, політичним і духовним станом України переконує, що далеко не всі компоненти громадянського суспільства в ній існують. А тому саме на їх створення і розвиток повинна спрямовуватися діяльність демократичної правової соціальної держави, формування якої повинно відбуватись інтенсивно і паралельно зі становленням громадянського суспільства. При цьому така держава теж має відповідати певним вимогам-принципам, які б кореспондували принципам громадянського суспільства. Так, держава є об'єднанням консолідованих, законослухняних і свідомих громадян; в ній панує право як загальна міра свободи, рівності та справедливості в суспільстві, що і визначає зміст чинних законів та інших правових актів; на високому рівні врегульовано і забезпечено правовий статус людини і громадянина; достатньо розвинута система чинного законодавства; держава, її органи і посадові особи та суспільство, що складається з народу, націй, етнічних груп, окремих громадян, взаємно відповідальні; провідну роль у вирішенні спірних питань і конфліктних ситуацій між усіма соціальними суб'єктами відіграють судові органи; у суспільстві панує законність і правопорядок, завдяки ефективній діяльності правоохоронних органів; громадянам притаманний високий рівень правосвідомості та правової культури; забезпечено цивілізований рівень добробуту громадян, їхню особисту свободу, соціальну злагоду і спокій.

Отже, громадянське суспільство — це така організація людей, в якій кожна людина є вільною в своїй поведінці і має можливість приймати свої власні, особисті, самостійні рішення. Йому притаманна віра в людину, в загальну справедливість, в людський розум, тобто це «відкрите суспільство», як його називає К. Поппер, вважаючи, що воно є реальністю в розвинутих західних демократіях. У наш час ці суспільства ще далекі від абсолютної досконалості, в них існує злочинність, зловживання вільним ринком, проте, зазначає Поппер, вони значно кращі, вільніші, переважно чесніші та справедливіші порівняно з усіма суспільствами, що існували до них¹.

Щодо інших принципів і ознак громадянського суспільства, то слід зазначити, що різні дослідники виділяли досить широке їх коло. Так, починаючи ще з Арістотеля, до них відносили такі основні ідеї: невтручання державних структур у майнові відносини громадян; рівність усіх громадян перед законом; свободу слова і пересування; реальність принципу розподілу влад; виборність державного органу і його підзвітність; певний термін здійснення державним органом своїх повноважень.

Істотно доповнив ці принципи й ознаки громадянського суспільства Гегель. Він вважав, що до них слід віднести: приватну власність як матеріальну основу особистої свободи індивіда; безпосередньо особисту свободу, що обов'язково має бути забезпечено державно-правовим захистом; визнання прав, свобод, обов'язків і законних інтересів осіб і саму особу такими, статус яких має публічний характер завдяки єдності та обов'язковості для держави їх інтересів; всезагальну обізнаність у справах суспільства і держави, що має стабільний характер; високий рівень здатності та розвитку громадської думки; принцип справедливості, що втілюється у праві та вимагає неухильного дотримання вимог законів; надзвичайну роль у вирішенні можливих конфліктів правосуддя, яке надійно захищає особисті й суспільні інтереси; достатню розвиненість правової основи суспільства, ефективність усіх видів правового регулювання; розвиток і вдосконалення найрізноманіт-

Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги: В 2-х т. / Пер з англ. О. Коваленка. - К.: Основи, 1994. - Т. 1. - С 13.

ніших видів корпорацій, під якими Гегель розуміє політичні, економічні, культурні та інші громадські об'єднання¹.

При цьому сучасна теорія громадянського суспільства розглядається як парна категорія не тільки правової, а й соціальної держави. Більш того, зазначається, що соціальна держава є державою громадянського суспільства, оскільки це поняття органічно вбирає в себе цілу низку позитивних властивостей, що притаманні й громадянському суспільству. Такими спільними властивостями громадянського суспільства і соціальної держави є принципи: забезпечення громадянам гідного життя в розумінні їх матеріального добробуту і соціального захисту; гарантування особистої свободи громадянам; боротьба цивілізованими методами за соціальну злагоду, мирне вирішення можливих конфліктів.

Отже, можна зробити висновок, що громадянське суспільство поєднується з державою завдяки особливому моральному зв'язку. Сутність його полягає в тому, що громадянське суспільство і держава повинні базуватися на однакових моральних основах, реалізовувати і дотримуватись у своєму розвитку однакових моральних принципів — принципів загальнолюдської моралі. За наявності такого суспільного стану їх взаємовідносин можна говорити про те, що громадянському суспільству відповідає громадянська держава і навпаки.

Важливою ознакою громадянського суспільства є економічна самостійність і самодіяльність особи. Остання має поєднуватися з однією з ознак соціальної держави, а саме з принципом матеріального забезпечення і соціального захисту громадян. Це необхідно тому, що в іншому разі забезпечення і захист громадян можуть розглядатися як благодійність держави, що насправді повинна допомагати тільки особам, які з певних, визначених законодавством причин, не можуть самостійно забезпечити і захистити себе.

Громадянське суспільство органічно взаємопов'язане з державою, воно не існувало до держави і поза державою, і водночас громадянське суспільство має щодо держави верховний су-

¹ *Гегель Г. В. Ф.* Философия права: Пер. с нем. / Ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсисянц. - М.: Мысль, 1990. - С. 227-228.

веренітет, сенс якого полягає в тому, що саме інтереси громадянського суспільства мають у країні пріоритет щодо державних інтересів, структури державного апарату, форм держави, державно-правового режиму тощо. Це особливо наочно виявляється у сфері захисту прав і свобод громадянина, де громадянське суспільство може і повинно діяти як сила, що не залежить від держави. Можна стверджувати також про наявність ще однієї надзвичайно важливої ознаки громадянського суспільства, сутність якої в тому, що у ньому повинна вестись боротьба за ліквідацію всього, що може означати відчуження особи від будь-яких інститутів і процесів, що мають економічні, політичні та духовні властивості й від використання яких тією чи іншою мірою залежить реалізація прав і свобод людини і громадянина.

Зіставлення цих ознак дає чітке розуміння того, що відносини між державою і громадянським суспільством є відносинами між публічною владою й індивідуальною свободою. А це в сфері політичного життя означає, що якщо в суспільстві держава входить як найважливіший елемент політичної надбудови, то в громадянське суспільство держава не входить, хоч, безперечно, всі потреби громадянського суспільства неминуче проходять через волю держави, щоб у формі законів отримати всезагальне значення. Звідси, діалектика держави і громадянського суспільства така: не держава зумовлює і визначає громадянське суспільство, а останнє зумовлює, створює і контролює державу. Саме таким чином забезпечується відносно самостійне існування демократичного громадянського суспільства і правової держави.

Громадянське суспільство в особі спочатку самодіяльних асоціацій людей (релігійних і політичних корпорацій, гільдій, прошарків, пізніше — кооперативів, профспілкових комітетів та інших), покликаних відображати і захищати їхні групові та індивідуальні інтереси і права, вступає в особливі відносини з державою, для розуміння яких важливо врахувати таке. Якщо держава знає різні форми і режими правління — республіканські та монархічні, демократичні та недемократичні, — то для громадянського суспільства на рівні політики характерна демократична форма існування. Чим розвинутішим є громадян-

ське суспільство, тим більше підстав для демократичних форм держави. І навпаки: чим менш розвинутим є громадянське суспільство, тим більше підстав для існування авторитарних і тоталітарних режимів державної влади.

Громадянське суспільство у процесі свого розвитку має стабільну тенденцію до охоплення все більшої кількості населення, і не тільки власників, а й інших незаможних його верств. Якщо у рабовласницькому суспільстві раб не був його членом, то у феодальному селянин, міщанин набули вже певних прав. З виникненням і розвитком капіталізму робітник стає повноцінним членом громадянського суспільства, і громадянином держави з правами та обов'язками, обсяг яких постійно збільшується. Держава після цього, а також із виникненням різноманітних суспільних асоціацій, змушена ставати на шлях правового впорядкування своїх відносин з усім населенням та істотно перебудувати свої власні структури. І тут доречно запитати: що у розвитку цього цивілізаційного процесу зробило людину повноцінним членом громадянського суспільства і громадянином держави? Які джерела соціально поповнюють громадянське суспільство настільки, що воно перевершує силу державної влади з її управлінським апаратом і спеціалізованими озброєними загонами — армією, поліцією, службами безпеки тощо. І що врешті забезпечує автономію людини у громадянському суспільстві й правовій державі? Як бачимо, питань багато, а відповідь одна — знову ж таки власність.

§ 3. Власність — основа свободи людини і громадянина в громадянському суспільстві

Видатний французький філософ-просвітитель XVIII ст. Ж.-Ж. Руссо вважав, що перша людина, яка обгородила ділянку спільної землі кілками, сказала «це моє», а інші через свою простодушність повірили в це, була справжнім засновником громадянського суспільства, тобто суспільства індивідуалізованої, приватної власності. До речі, Руссо бачив трагедію у тому, що серед тих людей не знайшлося іншого, який би вирвав кілки, викрив би цього брехуна, ліквідував з самого початку приватну власність, що спричинила страшні біди, муки і

горе. Але щодо цього останнього Руссо не мав рації, бо не врахував історично прогресивної, утворюючої, цивілізаційної ролі приватної власності. Ця роль проглядається через два суспільних зрізи: перший, структурний, що опосередковується відносинами «власник — громадянське суспільство — держава»; другий — мотиваційний, що виявляється через розуміння власності як рушійної сили розвитку суспільства. Перший зріз допомагає зрозуміти, що якщо у людини є власність і її надійно захищено законом, то людина стає впевненішою, поводить ся з гідністю перед владою будь-якого рівня. Тут громадянське суспільство виступає як спільність, головною діючою особою якої є людина-власник. Власність у цьому розумінні є надзвичайно широким поняттям: це і засоби виробництва, грошові суми, акції, інформація, що необхідна людям, інтелект, що виробляє ідеї, просто фізична здатність до праці тощо.

Другий зріз виявляє приватну власність як могутній стимул творчої, заінтересованої діяльності людини. Адже вона не тільки, як стверджує Руссо, поділила людей на бідних і багатих, спонукала жадобу наживи, а й розбудила інтерес людей до виробництва, чим сприяла формуванню структур громадянського суспільства, автономних щодо держави. У цьому розумінні приватна власність стала великим завоюванням і рушієм людської цивілізації. Без неї не було б таких унікальних явищ світової історії, як антична Греція і Рим, епоха Відродження та Нового часу.

Отже, саме приватна власність була та є основою виникнення автономного індивіда, такої самої сім'ї, асоціації, партії, профспілок людей. А громадянське суспільство саме і передбачає збалансований взаємоконтроль і взаємообмеження державних і недержавних органів і рухів — щоб державні органи, їх діяльність завжди були у полі зору недержавних органів і рухів, а останні, в свою чергу, погоджували свою діяльність із законом і враховували об'єктивні потреби держави.

Такий глобальній теорії, якою є проблема формування і розвитку громадянського суспільства, відомі й інші риси, властивості, принципи і ознаки цього явища. Так, Г. В. Плеханов вважав, що до структур громадянського суспільства слід відносити общину та особистість, а вся російська історія є нічим

іншим, як безперервною боротьбою державності з прагненнями до автономії особи та общини.

Дійсно, у цьому є раціональне зерно, адже громадянське суспільство — це не просто система виробничих відносин, як у Маркса, а структурований суспільний організм, в якому належну їм роль відіграють особа, партія, громадське об'єднання, господарське товариство тощо. Визнання структурних елементів громадянського суспільства зовсім не означає їх протиставлення державі, а тим більше політичній системі економічній. Тут слід зрозуміти, що в громадянському суспільстві існує автономний індивід. Автономний не в розумінні цілковитої ізоляції, тоді громадянське суспільство було б неможливим, а автономний в тому розумінні, що всі його суспільні зв'язки мають такий характер, за якого вони не суперечать, а навпаки, забезпечують його свободу його власними силами, методами і формами. Це означає, що автономний індивід для забезпечення своєї свободи повинен мати право створити відокремлені від держави партії, спілки, об'єднання, товариства тощо. Будь-який вид свободи індивіда (політична, інтелектуальна, особиста) в умовах громадянського суспільства може бути реальним лише за умови володіння ним економічною свободою, а остання, своєю чергою, забезпечується наявністю у нього власності. Тобто найголовнішими ідеями, що свідчать про реальність громадянського суспільства, завжди визнаються дві умови, а саме: а) забезпечення свободи та обґрунтованої нею автономної особистості; б) демократичне вирішення проблеми власності та її форм, що забезпечують цю автономію і свободу. Так, Гегель, розглядаючи саме ці моменти, а, як відомо, він абсолютизував державу і тому вважав, що не громадянське суспільство повинно забезпечувати належний статус особистості, а держава, однак це не має для нас принципового значення тому, бо в основоположних питаннях Гегель дотримувався ідентичних позицій, неодноразово доводячи, що в державі людину визнають і до неї ставляться як до розумної, вільної, як до особистості тому, що вона долає свою природність і підкоряється загальному, тобто закону, і ставиться до інших так, як би хотіла, щоб ставились до неї, тобто визнає інших

теж розумними, вільними особистостями¹, З цих роздумів ми частково отримуємо відповідь на питання про те, як у громадянському суспільстві забезпечуються свобода і пов'язана з нею автономія особи. Адже, виходячи з цього, можна стверджувати, що вона корениться в розумній і доцільній організації суспільного життя людей. Для того, щоб самому отримати свободу, слід підпорядкувати свої природні бажання загальним інтересам, і суспільство в особі інших індивідів оцінить це, визнає тебе розумною особистістю і надасть свободу. Аналогічну позицію займає і російський письменник, просвітител, публіцист Д. І. Фонвізін, який, досліджуючи, у чому є найбільше добро для держав і народів і що є істинною сутністю всіх систем законодавства, дійшов висновку, що це те, «... про що тепер він розмірковуватиме: вольність і власність»². Інший російський учений І. П. Пнін співає власності та особистій безпеці особи цілі дифірамби: «Власність! священне право! душа співмешкання! джерело законів! мати достатку і задоволення! Де тебе поважають, де ти недоторканна — там тільки благословенна країна, там тільки спокійний і благополучний громадянин»³.

Але як свобода і автономність особи пов'язуються з **володінням** нею власністю? Для того, щоб зрозуміти це, слід знову звернутися до теоретичних основ ідеї громадянського суспільства. Про діалектичний зв'язок економічної свободи з усіма іншими її проявами писали: Джон Стюарт Мілл, який розглядав індивідуальну свободу кожної окремої особистості як найважливішу цінність; .Алексіє де Токвіль, що порівнював свободу з демократією і соціалістичною ідеєю; лорд Актон, який розглядав внутрішні аспекти свободи; Ф. А. Хайек та багато інших. Так, останній у праці «Дорога до рабства» головний не-

¹ Гегель Г. В. Ф. *Философия права*: Пер. с нем. / Ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсисянц. - М.: Мысль, 1990. - С. 75-95.

² Фонвизин Д. И. *Рассуждения о непременных государственных законах* // Исупов К., Сатин И. *Русская философия собственности (XVII-XX вв.)*. - СПб.: СП «Ганза», 1993. - С. 49.

³ Пнин И. П. *Опыт о просвещении относительно к России* // Исупов К., Сатин И. *Русская философия собственности (XVII-XX вв.)*. - СПб.: СП «Ганза», 1993. - С. 59.

долік соціалізму бачить не в ідеалах, в принципі вони добрі, хоч у багатьох випадках і нездійсненні, а в методах — ліквідації приватного підприємництва, відміні приватної власності на засоби виробництва, системі всеохоплюючого планування економіки тощо. Водночас він зазначав, що за всіх досягнень людського розуму він не здатний замінити керівництва процесами, що саморегулюються в суспільстві. Це вбило би і вбиває індивідуальні зусилля мільйонів окремих особистостей».

При цьому Ф. А. Хайек обстоює не індивідуалізм, що переростає в егоїзм і самозакоханість, а визнання абсолютного пріоритету поглядів, сподівань, схильностей кожної людини. Суть справи у тому, переконує він, що «...стихийні, ніким не спрямовані зусилля окремих людей можуть у кінцевому підсумку призвести до виникнення складної, розгалуженої структури економічної діяльності»². Все вище викладене, на його думку, не заперечує планування, однак воно повинно поєднуватися з принципами економічного лібералізму і насамперед з принципом конкуренції. До того ж планування і контроль повинні поєднуватися з конкуренцією таким чином, щоб: по-перше, планування підпорядковувалось конкуренції, виходило з неї; по-друге, контроль здійснювався б лише у відповідних умовах і був однаковим для всіх.

Не можна не погодитись і з юридичною думкою Ф. А. Хайека про те, що в умовах всеохоплюючого планування і керівництва важко уникнути передачі законодавчих повноважень органам виконавчої влади тому, що представницькі органи не ефективні в умовах деталізованого керівництва економікою, що нівелює саму сутність ідеї правової держави.

Ці роздуми лауреата Нобелівської премії з економіки 1974 р. Ф. А. Хайека заслуговують на увагу тому, що з них випливають надзвичайно важливі висновки щодо громадянського суспільства. Це, по-перше, висновок про необхідність підтримки економічного індивідуалізму, що спрямований проти економічної рівності та колективізму, однак не заперечує формальної рівності громадян перед законом і, по-друге, теза про те, що за умови абсолютного колективізму і «закритого сус-

¹ Хайек Ф. А. *Дорога к рабству*//Новый мир. - 1991.-№7.-С 177-183.

² Хайек Ф. А. *Знач, праця*. - С 184-211.

пільства» до влади приходять найгірші, бо в суспільстві, що обтяжено тоталітаризмом, більше шансів на успіх мають люди без моральних основ і без освіти і, навпаки, за умов свободи і демократії формуються умови, за яких чим вищі розумові здібності та рівень освіти, тим людина є більш індивідуальною і тим меншою мірою можлива її однаковість з тими, що керують. З цього випливає також, що одна з найбільш важких проблем громадянського суспільства, а саме — про співвідношення більшості та меншості, повинна вирішуватись на основі ліберального гуманізму, який стверджує, що людину слід поважати не тільки як члена групи, як суб'єкта, що намагається досягнути певних групових цілей, а й як відособленого соціалізованого індивіда зі своїми власними потребами й інтересами, світосприйняттям і самоусвідомленням.

Отже, з точки зору класичної теорії громадянського суспільства саме таким є співвідношення свободи особи, її автономності та власності. А до якісних характеристик громадянського суспільства вона відносить такі положення:

— громадянське суспільство повинно бути суспільством не тільки політичної демократії, а й соціальної, що дає кожній людині можливість мати гідний рівень життя;

— це суспільство, де повністю відсутнє будь-яке відчуження людини від засобів виробництва і знарядь праці, а також результатів своєї праці, насамперед приватної власності;

— громадянське суспільство на гуманістичній, демократичній основі охоплює всі економічні, господарські та інші зв'язки, забезпечуючи їх інтенсивний розвиток;

— людині в громадянському суспільстві забезпечується можливість повною мірою виявляти свої здібності, що, в свою чергу, є найважливішим чинником, який стимулює розвиток суспільства в цілому;

— воно є пріоритетним щодо держави, яка є його складовою частиною. Державна влада зобов'язана охороняти суспільство, сприяти задоволенню його потреб, подоланню конфліктних ситуацій;

— громадянське суспільство є основою створення і функціонування правової держави.

Класична теорія цього поняття у більшості випадків розуміє під ним механізм соціальної взаємодії, що складається зі сфери

особистого (особливо родини), різноманітних об'єднань, суспільних рухів і публічної комунікації. Його розуміють як місце соціальної дії, відносно автономної від держави, як проект (мрію) деяких інтелектуалів і активістів, спробу об'єднати широкий спектр діяльності в єдину боротьбу проти тоталітаризму¹. У радянсько-французькому виданні 1989 р. «50/50. Опыт словаря нового мышления» це поняття тлумачиться так: «Громадянське суспільство — це сфера спонтанного самовиявлення вільних індивідів і асоціацій громадян, що сформовані добровільно, яка захищена необхідними законами від прямого втручання і свавільної регламентації діяльності цих громадян з боку органів державної влади».

§ 4. Громадянське суспільство - середовище формування прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в світі та в Україні

До класичних понять громадянського суспільства слід відносити: власність і підприємництво, як його основу; національну, і в тому числі екологічну, безпеку, визнаючи пріоритет останньої над економікою; сім'ю, що є природним, соціальним осередком громадянського суспільства; освіту, науку і культуру, що повинні мати, переважно, не державний, а суспільно-світський характер; громадські об'єднання як форму самовиявлення і самозахисту інтересів громадян; засоби масової інформації, забезпечуючи свободу інформації, а також рівні права і можливості доступу до інформації; пряме народовладдя, основою якого є суверенна воля народу і яке може здійснюватися через референдуми, вибори, народну законодавчу ініціативу, всенародні та місцеві обговорення найважливіших питань державного і громадського життя та інші форми безпосередньої демократії.

Виходячи саме з такої теоретичної конструкції, Конституція України проголосила у ст. 5, що носієм влади та єдиним джерелом влади в Україні є її народ, який здійснює владу безпосередньо.

Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького / Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. - К.: Довіра: Генеза, 1996. ~ С 452.

редньо і через органи державної влади та місцевого самоврядування, Тобто Конституція України офіційно визнала владу громадянського суспільства і затвердила верховенство цієї влади над усіма іншими. Це вбачається у конституційному положенні про те, що право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові України і не може бути узурповане навіть державою, її органами і посадовими особами.

Слід також наголосити, що під безпосереднім здійсненням влади Конституція розуміє вибори народних депутатів України, депутатів і голів місцевих рад, Президента України, референдуми (всеукраїнський і місцеві) тощо. Одна з найважливіших форм безпосереднього здійснення влади — всеукраїнський референдум — може проголошуватись навіть за народною ініціативою. Однак шлях України до поглиблення безпосередніх форм здійснення влади народом був би більш послідовним, якби одночасно з проголошенням народної ініціативи щодо всеукраїнського референдуму відбулося конституційне встановлення права народної законодавчої ініціативи, що передбачена, наприклад, в Австрії, Білорусі, Іспанії, Італії, Латвії, Литві та деяких інших країнах. Сутність її полягає у тому, що певна кількість виборців має право порушити перед парламентом питання про прийняття конкретного закону, а представницький орган зобов'язаний розглянути це питання. Принагідно слід зауважити, що якби і саму Конституцію України було прийнято на всеукраїнському референдумі, то це сприяло б її більшій легітимності, а отже і стабільності, і стало б перешкодою на шляху намагань деяких політиків щоразу змінювати її.

Розглядаючи проблеми формування громадянського суспільства, слід також звернути увагу на те, що воно у різних країнах є різним. Громадянське суспільство — це не стереотип, а ідея, що практично втілюється з урахуванням традицій, історії, менталітету населення. Так, сумнівною є ідея індивідуальної приватної власності, що лежить в основі класичної доктрини громадянського суспільства, з огляду на те, що у США, де, напевне, ніхто не заперечуватиме наявності громадянського суспільства, налічується 70 тисяч підприємств з груповою власністю. Щоб зрозуміти, чому так сталося, слід звернутися до історії становлення громадянського суспільства у цій країні.

Його сформували колоністи-переселенці, які, борючись за незалежність проти англійської монархії, поступово впроваджували у суспільство найбільш йому притаманні принципи соціального життя. Серед них найважливішим вважався принцип особистої свободи, що пізніше разої з принципом недоторканості приватної власності заклав основи громадянського суспільства у США. Насамперед ці принципи були закріплені у Конституції США 1787 р. і в американському законодавстві, хоч спочатку не поширювались на негрів-рабів, а пізніше почали зводитись до регламентування всієї сукупності політичних та економічних основ громадянського суспільства. Із запровадженням «нового економічного курсу» США, що призвело до якісних змін у виробництві, спочатку розпорошена індивідуальна приватна власність набула тенденції до об'єднання, так виникли різні форми групової власності, що більше відповідають сучасним вимогам прогресуючого виробництва.

По-іншому формувалося громадянське суспільство у Франції. Велика французька буржуазна революція заклала основи нової держави та демократичних політичних інститутів суспільства, зруйнувавши натомість старі феодальні суспільні відносини. Однак цей процес був складним і тривалим. Досить згадати, що на цьому шляху було кілька реставрацій монархічного режиму, революцій та збройних повстань, насильницьких дій як з боку правлячих кіл, так і народних мас. Про складність створення французького громадянського суспільства свідчить той факт, що у різні роки у Франції приймалися три монархічні конституції та шість республіканських, існували два режими, що не були конституційно оформлені, а також чотири тимчасових правління. При цьому слід взяти до уваги, що кожна влада по-своєму вирішувала питання формування громадянського суспільства, гачьмуючи, або, навпаки, стимулюючи його розвиток¹.

Показовою щодо цього є також Японія, де ринок з характерними для нього відносинами будувався не всупереч, а з урахуванням національної культури, національних традицій. Вод-

Демишель А., Демишель Ф., Пикемаль М. Институты и власть во Франции. - М: Прогресс, 1977. - С. 39-40.

ночас слід визнати, що національний генотип, під яким розуміють найглибший і стабільний зріз національної культури, у японців зовсім не відповідав традиційним уявленням про ринкові відносини (закриті сімейно-родові спільності, общинний колективізм, негативне ставлення до індивідуальної ініціативи і виділеності, традиційно-патріархальне право тощо). Однак в Японії, при оптимальній організації справи, ці явища не стали перешкодою, а навпаки, навіть сприяли (система довічного найму, колективістські відносини в японських фірмах тощо) поступовому рухові до цивілізованого ринку й аналогічних відносин, щоправда, не на зразок європейського, американського, а саме японського, рівень розвитку та успіхи якого добре відомі.

Сучасний економічний стан України засвідчує, що перехід до цивілізованого ринку, ринкової економіки не може бути обвальним, нерегульованим. Адже відсутність необхідної правової бази, послаблення державного регулювання економічними процесами у наш час підривають економіку країни. Не справилися агітаційно-гаслові запевнення деяких політичних лідерів, що представляють партії і рухи, про те, що ми, завдяки виробництву найважливішої для населення і суспільства у цілому продукції, на порозі нового «економічного дива», або ж, що «Захід нам допоможе». Результатом такої невваженої, а, вірніше, відсутності науково обгрунтованої, перевіреної в усіх аспектах політики стали: закриття та перепрофілювання багатьох підприємств; безробіття; грубі порушення господарського законодавства, що має багато прогалин у правовому регулюванні характерних для цього часу економічних відносин; відсутність дійового контролю за господарською діяльністю і, що особливо важливо, — за витратою коштів, насамперед валютних; фактична втрата важелів управління економічними процесами, що у більшості випадків зумовлено розірванням господарських зв'язків між різними суб'єктами господарювання і як наслідок цього — величезний відсоток корумпованості й хабарництва на всіх рівнях державної влади, рекет, розгул організованої злочинності в різних її проявах.

Це переконує, що громадянське суспільство — дуже складний, чутливий, структурований суспільний організм. Однак можна стверджувати, що вирішальна роль у ньому, з точки зо-

ру його найбільш загальної характеристики, належить рівню розвитку приватної власності в різних її формах, кожна з яких повинна органічно входити в економічний устрій суспільства тієї чи іншої конкретної країни. Відомий російський правознавець, філософ, релігійний мислитель І. О. Ільїн особливу її роль вбачав у тому, що:

«1. Приватна власність відповідає тому індивідуальному способу буття, який дано людині природою. Вона йде назустріч інстинктивному і духовному життю людини, задовольняючи її природне право на самодіяльність і самостійність.

2. Приватна власність викликає у людині інстинктивні та духовні мотиви для натхненної праці, для того, щоб не шкодувати своїх сил і створювати краще. Вона розвиває господарську підприємливість і особисту ініціативу....

3. Вона дає власнику почуття впевненості, довіри до людей, до речей і до землі, бажання вкласти у господарський процес свою працю і свої цінності.

4. Приватна власність вчить людину творчо любити працю і землю, своє оточення і батьківщину.

5. Приватна власність будить і виховує у людині правосвідомість,

6. ...приватна власність виховує людину для господарської солідарності, що не порушує господарської свободи...»¹.

Допоки українське суспільство не стане таким, доки в ньому не сформується й інші риси громадянського суспільства, про які йшлося вище, стверджувати, що в Україні воно існує, передчасно. Необхідно еволюційним шляхом здійснити величезні революційні соціальні перетворення, які за своєю складністю набагато перевершують в економічному, політичному, культурному відношенні ті складнощі, що виникли після Жовтневої революції або Великої Вітчизняної війни. Адже тепер завдання полягає не в тому, щоб за допомогою владно-авторитарних методів забрати, переділити чи навіть відбудувати, а в тому, щоб відродити приватну власність, сформувати цивілізо-

Ільїн І, А. О частной собственности // Исулов К., Савкин И. Русская философия собственности (XVII-XX вв.). - СПб.: СП «Ганза», 1993. - С. 127-128.

ване підприємництво, поєднати його розвиток із соціальним захистом тих, хто безпосередньо ним займатися не може, а також тих, хто об'єктивно через ті чи інші причини не здатний забезпечити собі гідне існування. Все це треба зробити демократичними методами, на основі лібералізму, переборюючи «тіньову економіку» та її сучасну торговельно-лихварську орієнтацію. Мафіозні структури, що у великій кількості існують в економіці сучасної України, ніколи не приведуть до цивілізованого ринку, оскільки ніколи не відмовляться від неконкурентного типу поведінки, прагнення до торгової монополії і знищення конкуренції, в тому числі й фізичного, завжди орієнтуватимуться на спекулятивний надприбуток шляхом створення дефіциту товарів і сировини, розвиваючи невиробничу сферу, зміцнюючи зв'язки з корумпованими представниками державно-владних структур тощо. Україна не може йти шляхом більшості країн Латинської Америки, де ось уже близько двохсот років будують «цивілізований ринок» і двісті років існує слаборозвинутість, злидні, соціальні катаклізми й антагонізми, субкримінальний капіталізм¹.

Безперечно, найважливіша роль у реалізації цих складних завдань належатиме демократичній, правовій, соціальній державі України, яку разом з самим суспільством ні в якому разі не слід зневажати. Ще визначний російський вчений С. Л. Франк у суспільному житті виділяв два начала: плановірність і спонтанність, що представлені двома структурами — державою і громадянським суспільством. Наявність цих двох структур, на його думку, пов'язана відповідно з плановірністю і спонтанністю, а вони зумовлюють у суспільстві консерватизм і творчість, і те й інше є необхідним для соціального розвитку. Звідси все, що стосується формування і розвитку громадянського суспільства, залежить від держави, і навпаки. Франк писав: «Державність так само неможлива без своєї природної основи — громадянського суспільства з його самочинно утворе-

Радзиховский Л. Новые богатые. Кто еще хуже богатых? Только бедные // Столица. - 1993. - № 6. - С. 5-10; *Стариков Е.* Базар - не рынок // Знамя. - 1993. - № 6. - С. 182.

ною тканиною, — як останнє неможливе без плановірної єдності держави, що оформлює його»¹.

Українській державі для успішного формування громадянського суспільства слід насамперед забезпечити встановлення політичного компромісу між різними політичними партіями та іншими політичними силами, що діють у країні. Загальновідомо, що будь-який консенсус вимагає поступитися деякими власними інтересами і позиціями заради об'єднання зусиль для досягнення чогось більш загального. При цьому політичні лідери мають зрозуміти, що у політиці, як, до речі, і в науці, проста кількісна більшість не має значення, а тому немає сенсу в тому, щоб підкорити собі всю політичну сферу. Політичні зусилля слід насамперед спрямовувати на те, що об'єднує суспільство у вирішенні завдань виходу з соціальної та економічної кризи. Поки такої єдності у суспільстві не буде, не варто розраховувати на значні позитивні зміни, а, отже, і на формування громадянського суспільства.

. Сформульовані роздуми щодо знаходження консенсусу в суспільстві стосуються міжнаціонального і міжконфесійного питання в Україні. Деяким особливо «радикальним» політикам слід взяти до уваги, що в Україні проживає значна кількість неукраїнців. Їх нараховується близько 14 млн., що за своєю чисельністю більше, ніж населення Болгарії та Угорщини. До того ж вони проживають зовсім по-різному. Так, євреї і білоруси, кількість яких сягає 1 млн., живуть розкидано, переважно у містах, а молдавани, румуни, греки, поляки — компактно і в деяких регіонах становлять більшість населення. В нашій державі є населення зі слов'янськими, романо-германськими, тюркськими та іншими мовами. Існують практично всі конфесії християнства: православні, греко-католики, протестанти, різноманітні християнські секти. Багато людей сповідають іудаїзм, іслам, буддизм тощо.

Тому при формуванні вітчизняного громадянського суспільства надзвичайно важливо по-новому підійти до вирішення цієї проблеми. Безперечно, її розв'язання можливе тільки на дійсно демократичній основі, складовими якої є розвиток принци-

¹ *Франк С. Л.* Духовные основы общества. - М., 1992. - С. 141-152.

пу самовизначення та одночасного поширення народовладдя на інтернаціональній основі. А тому на сьогодні у цьому аспекті найважливішим завданням є створення дійових суспільних, політичних і економічних механізмів, що забезпечують органічне сполучення національних та інтернаціональних інтересів. Таке сполучення, насамперед, можливе у вигляді відповідного закріплення прав і свобод, що набуває у демократичній державі вигляду трикутника. «В його основі права людини, потім права меншин, а вже за ними права народів, їх рівність. Визнаючи це, ми правильно зможемо побудувати концепцію сучасної і майбутньої національної політики в країні»¹.

Ще однією надзвичайно важливою проблемою держави України у цьому напрямі є відсутність політичної волі її державних лідерів. Насамперед це стосується органів виконавчої влади. Якби вони діяли рішучіше і розумно реагували на висловлювання того чи іншого депутата, партійного лідера, навіть офіційних і неофіційних представників інших держав, була б реальна гарантія того, що наша країна поступово просувалася б уперед, до повноцінного створення громадянського суспільства. Що ж стосується останнього то, на наш погляд, була лише імітація створюваної роботи, але не сама продуктивна праця. Політичні дебати на симпозіумах і конференціях, заклики до громадськості, закордонні відрядження, навіть хаотичні намагання щось робити самі по собі не здатні забезпечити створення громадянського суспільства.

Як тут не згадати висновок Е. Коулі в англійському журналі «Економіст», що політична воля є «ахіллесовою п'ятою» українського керівництва. Саме політичної волі йому не вистачає для здійснення економічних реформ. А загалом для цього процесу необхідно мати чотири чинники: добрий план; людей, які здатні його реалізувати; фінансову допомогу; політичну волю щодо здійснення цих реформ. Вважаючи, що перші три умови є, автор сумнівається щодо політичної волі. Нам потрібен поміркований лідер, який би об'єднав спільною ідеєю регіони Ук-

¹ *Копейчиков В В* Народовластие и личность. - К. Украина, 1991 - С. 100.

раїни, дав відчуття загальної долі та сформував би політичну волю, щоб здійснити те, що треба здійснити¹.

Можна також погодитися з Е. Коулі в тому, що кадрам державного керівництва України притаманний низький професійний рівень, що і призвело до значних управлінських хиб у фінансово-грошовій політиці, приватизації, проведенні земельної реформи та інших управлінських діях. Автор захоплюється терпінням, з яким українці ставляться до некомпетентності своїх керівників, називаючи його слов'янським стоїцизмом.

«Український стоїцизм» не повинен перерости в песимізм, а тим більше в егоїзм, особливо в державних структурах — це теж одне з головних ідейно-духовних завдань держави. Бажаючи, щоб на рівні політичних і державних лідерів, виробників і науковців, простих громадян не було послідовників Макса Штірнера з його «союзом егоїстів» і Ф. Ніцше, який зазначав, що «...життя ґрунтується на неморальних передумовах: і будь-яка мораль відкидає життя»². Тут пропагується принцип егоїзму,

що є негативним передусім тому, що він прямо суперечить соціальній справедливості, яка за всіх інших умов обов'язково повинна бути забезпечена у громадянському суспільстві. Хоч слід визнати, що останнім часом в Україні в науково-публіцистичній літературі з'являється все більше теорій про необхідність формування в межах громадянського суспільства «аристократичної економічної еліти», «первинного накопичення капіталу, будь-якими шляхами і засобами», заперечення принципу рівності не тільки у його абсолютному розумінні, з чим, за певних умов, можна погодитися, а й у плані забезпечення кожному рівних можливостей для здійснення своїх позитивних ініціатив тощо.

На противагу цьому заслуговує на увагу позиція вже згаданого С. Л. Франка з питання прав особи, зокрема права власності. Він розглядає власника як уповноваженого володіти, користуватись і розпоряджатися власністю для служіння громадянському суспільству. Вчений стверджує, що «приватна

¹ Київські відомості. - 1994. - 23 серпня. - С 8.

Ницше Фридрих. Воля к власти: опыт переоценки всех ценностей, М.: REFL-book, 1994. - С. 215.

власність є реальною умовою буття людини як духовно-тілесної істоти; тим самим вона є реальною умовою його свободи як члена суспільного цілого і, отже, умовою буття самого громадянського суспільства»¹. Тобто, власність, у розумінні С. Л. Франка, по-перше, дає індивідуальну свободу людині, по-друге, забезпечує їй владу над оточуючим середовищем і, по-третє, пов'язує людину з суспільством, робить її його повноцінним членом. Б. Констан зазначав: «Дух власника не набувається настільки ж легко, як сама власність. Збережи мене Боже думати, що багатство повинно являти собою якісь привілеї! Всі природні здібності, аналогічно, як і суспільні привілеї, повинні знайти своє місце у політичній організації, і талант є не меншим багатством, ніж достаток. Але у добре організованому суспільстві талант завжди веде до достатку. Когорта колишніх власників поповнюється новими членами — такий єдиний шлях розвитку, розвитку прогресивного, невловимого, що включає у себе часткові зміни. Поступове і еволюційне збагачення — зовсім інша справа, ніж насильницьке захоплення власності. Людина, що збагачується за рахунок свого виробництва або своїх здібностей, вчиться цінити те, чого вона набуває. Той, хто збагачується за рахунок пограбування, стає негідним того, що награвував»².

Основна форма збільшення приватної власності у повсякденному житті — це підприємництво. Саме воно духовно збагачує та дає життя громадянському суспільству, а тому держава також не може стояти осторонь. Загалом, за сутністю свого спрямування, завдання полягає в тому, щоб рішуче посилити роль державної влади у регулюванні, на демократичній основі, перш за все економічних суспільних відносин. Якоюсь мірою слід повернутися назад, у тому розумінні, щоб ліквідувати всі негативні результати придбання, володіння, використання та розпорядження державним та громадським майном. Держава повинна повернути собі довіру трудового народу, рішуче діючи у напрямі здійснення реформ і захисту прав та свобод людини

¹ Франк С. Л. Духовные основы общества. - М., 1992. - С. 141-152.

Констан Б. Об узурпации // О свободе. Антология западноевропейской классической либеральной мысли. - М.: Наука, 1995. - С. 204.

і громадянина. Слід вдуматися у пророчі слова І. О. Ільїна про те, що «приватна власність — це влада: безпосередньо — над речами, але опосередковано — і над людьми. Не можна надавати владу, не навчаючи користуватись нею. Приватна власність — це свобода. Не можна надавати свободу, не привчаючи до її благовикористання. Приватна власність - це право: цьому праву відповідають не тільки юридичні обов'язки, що згадувались, а й морально-соціальні, і патріотичні, - ніде не оформлені і не згадувані обов'язки. Приватна власність означає самостійність і самодіяльність людини: не можна виходити з припущення, що кожний з нас «від природи» дозрів до неї і вміє її здійснювати в житті»¹.

На нашу думку, саме на цих теоретично-методологічних основах та їх принципах і повинно формуватися громадянське суспільство в Україні, враховуючи, безперечно, ті особливості, про які також частково йшлося в цьому розділі.

¹ Ильин И. А. О частной собственности // Исаев К, Савкин И. Русская философия собственности (XVII-XX вв.). - СПб.: СП «Ганза», 1993. - С. 132.

*Держава - це об'єднання багатьох людей,
підпорядкованих правовим законам.
(І. Кант)*

РОЗДІЛ Ш

Правова держава - засіб реалізації та охорони прав, свобод та обов'язків людини і громадянина

§ 1. Правова держава: генеза та сучасні варіанти розуміння

У статті 1 Конституції України проголошено, що Україна є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою. Правова держава, спочатку як певна ідея, теорія і концепція, а потім і відповідна практична модель влаштування держави і навіть суспільства, має історичну генезу і сучасні варіанти її розуміння. Щодо ознак та принципів, які їй притаманні, то їх пошук здебільшого опосередковувався з'ясуванням взаємозв'язку і погодженості взаємодії права і влади.

Так, Платон своїм політичним ідеалом називав закон, який є відображенням загальної Думки, всеохоплюючим переконанням, у тому числі й держави, що допомагає забезпечувати її єдність і згоду людей, які у ній проживають. Лише за умови існування такої держави забезпечується справедливість.

Учень Платона Арістотель обґрунтовував думку, що той, «...хто вимагає, щоб закон панував, вимагає, здається, того, щоб панували тільки божество і розум»¹. При цьому неzapечним є те, що Арістотель мав на увазі правовий закон, тобто

¹ Арістотель. Політика. - М., 1911. - С. 145.

власне йдеться про становлення принципу верховенства права і верховенства закону в правовій державі. Розвиваючи свою думку про взаємозв'язок права і держави, що є надзвичайно істотним для правової держави, Арістотель стверджував: «Поняття справедливості пов'язане з уявленням про державу, бо право, що є критерієм справедливості, є регулятивною нормою політичного спілкування»¹.

Критерієм для визначення правильних і неправильних форм правління Арістотель визнавав здатність форми правління задовольняти суспільні інтереси. Розглядаючи принципи побудови і функціонування механізму держави, Арістотель стверджував, що у будь-якій, а особливо, слід розуміти, у правовій державі, є три види органів: перший — законодавчий орган, другий — магістратури, третій — судові органи². Ці три види органів, на його думку, складають основу держави. Цицерон виерше тлумачить державу як політико-правову спільність, і робить це з точки зору теорії природного права. Аналогічно до того, як право має своїм джерелом розумну природу людини і навколишнього світу, а тому створюється вищим (божим) розумом, передусє писаним законам і державі, так і остання є правовою не через те, що додержується своїх же законів, а тому, що держава за джерелом свого походження, за своєю сутністю — це природне право народу жити у мирі, впорядковано і під захистом. «Таким чином, держава є надбання народу, а народ — не будь-яке поєднання людей, що зібрані разом будь-яким чином, а їїєднання багатьох людей, пов'язаних між собою згодою в питаннях права і загальністю інтересів»³. Право повинно бути всеохоплюючим і рівним масштабом поведінки, це впливає з думки Цицерона про те, що «...під дію законів повинні підпадати усі»⁴.

Ці принципи співвідношення права і влади пізніше розвивали римські юристи, зокрема Гай, Папініан, Павел, Ульпіан і

Арістотель. Політика. - М., 1911, - С. 9.

Арістотель. Значч, праця. - С. 188.

Цицерон. Диалоги. О государстве // О законах: Пер, с латын, - М.: Наука, 1966. - С. 20.

Цицерон. Значч, праця. - С. 139.

Модеетін. Саме завдяки юридичній думці римських юристів формулюється принципово важливе положення про розподіл права на публічне і приватне. З цього часу почали вважати, що приватне право, в свою чергу, включає в себе три частини: природне право (*his naturale*), право народів (*his gentium*) і цивільне право (*his civile*). Природне право, право народів і цивільне право діалектично єдині й мають одні джерела походження. Вони втілюють вимогу справедливості та в цілому виражають ту головну ідею, що право загалом справедливе. Звідси римські юристи виводять головну сутність права, яка, на їхню думку, полягає в приписові, адресованому людям: жити чесно, не чинити шкоди іншому, кожному відплачувати тим, що йому належить; а також головний принцип права (не тільки природного, а й права взагалі) — про рівність, який передбачає і виражає рівну справедливість і справедливу рівність.

Теорії та ідеї античних юристів з проблем формування правової держави поступово стали центральними у концепціях представників юридичної думки Середньовіччя і Нового часу. Про це свідчить творчість Фоми Аквінського, Джона Уікліфа, Марсїлія Падуанського, Генрі Бректона та ін. Так, останній писав: «...силу закону має те, що по справедливості встановленої схвалено вищою владою короля або ж князя, за порадою і за згодою магнатів, з загального схвалення держави»¹.

Услід за Арістотелем Г. Гроцій вважав, що справедливість є необхідною ознакою права. При цьому справедливість він тлумачив як вимогу розуму, веління самої природи розумної істоти. «Тому що право, — підкреслює він, — тут означає не що інше, як те, що справедливо, при цьому перевага в заперечувальному, а не в затверджувальному значенні, бо право є те, що не суперечить справедливості. Суперечить справедливості те, що огидне природі істот, які мають розум»². Ф. Бекон проблему справедливості трактував у юридичному розумінні, в

История политических и правовых учений: Учебник / Под ред. В.С. Нерсисянца. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Юрид. лит., 1988. - С. 134.

Гроций Г. О праве войны и мира. Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права: Пер. с латын. - М.: Госюриздат, 1956. - С. 68-72.

площині певних якостей позитивного права, відрізняв право і закон, розробляв послідовну теорію щодо останнього¹. Дж. Локк доповнював етичний принцип права на щастя принципом рівності людей у суспільстві та державі, обґрунтовував принципове положення про право народу на повстання. Саме Дж. Локку належить теорія свободи особистості, розробляючи яку, він доводив, що свобода людей, яка перебуває під владою держави, полягає в тому, щоб додержуватись власних бажань у всіх випадках, коли цього не забороняє закон, а також не залежати від невизначеної, невідомої волі іншої людини. Актуальним і прогресивним і до цього часу є висунення і теоретичне осмислення Локом принципу розподілу влад. При цьому законодавча влада наділяється особливим правом видавати обов'язкові для інших закони, а тому, за Локом, є верховною, а інші види влади підпорядковані їй².

Нові уявлення про розподіл влад були систематично розроблені у працях французького, вченого-юриста Ш. Монтеск'є. Основним предметом його юридичних досліджень була політична свобода, а необхідними умовами її забезпечення визнавалися справедливі закони і належна організація державності. У розумінні Ш. Монтеск'є позитивний (людський) закон передбачає об'єктивний характер справедливості та справедливих відносин. Найбільш істотно впливають на закони природа і принципи управління суспільними справами. Ось чому, за Ш. Монтеск'є, політична свобода загалом можлива лише за помірного правління, де виключена можливість зловживати владою, для чого необхідно запровадити в державі розподіл влад на законодавчу, виконавчу і судову, забезпечуючи їх взаємне стримування і контроль³.

Політична свобода, за Ш. Монтеск'є, полягає не в тому, щоб робити те, що хочеться, а тільки те, що дозволено законом. Інакше це не буде свобода, бо те саме щодо громадянина

¹ Бекон Ф. Сочинения: В 3-х т. - М., 1971. - Т. 1. - С. 476-539.

Локк Дж. О государственном правлении // Избранные философские произведения. - М., 1960. - Т. 2. - С. 95-116.

Монтескье Ш. О духе законов // Избранные произведения. - М., 1955. - С. 289

могли б робити й інші. Досліджуючи співвідношення закону і свободи, Монтеस्क'є розрізняв два види законів про політичну свободу: 1) закони, що встановлюють політичну свободу щодо державного устрою; 2) закони, що встановлюють політичну свободу щодо громадян. Тобто політична свобода, як політико-правове явище, розглядається в інституціональному та особистому аспектах. У подальшому Ш. Монтеस्क'є особливо детально займався розробкою теорії законів.

Ж.-Ж. Руссо висував свій оригінальний проект «виправлення» історії, яку можна вдосконалити за допомогою визнання і практичного використання теорії суспільного договору, згідно з яким кожний громадянин, що передає в загальне надбання і ставить під єдине вище керівництво загальної волі свою особистість і всі свої сили, перетворюється на неподільну частину цього цілого, тобто суспільства і держави, а тому наділяється всією повнотою влади, прав, свобод і обов'язків, відповідальності та розглядається як рівний усім іншим соціальним суб'єктам¹. Це приводить Руссо до дослідження проблеми громадянського суспільства і його співвідношення з державою, що відбивається у пануванні в державі загальної волі, а відтак — до розробки концепції народного суверенітету, який, щоправда, за Ж.-Ж. Руссо, може реалізуватися тільки через політичний організм (державу). Формою вираження народного суверенітету є видання законів, Ж.-Ж. Руссо спеціально підкреслює, що найважливішим предметом його дослідження є політичні закони, принципи політичного права, що впливають із суспільного договору, тобто знову ж таки саме аспекти співвідношення влади, насамперед державної і права. Мета будь-якої системи законів, проголошує Ж.-Ж. Руссо, — свобода і рівність.

Особливий інтерес, з точки зору дослідження теорії правової держави, становить вивчення праць німецького класика І. Канта. Держава, на його думку, повинна забезпечувати тріумф права. При цьому право оцінюється з точки зору моралі, оскільки у нього вводиться категоричний імператив, який

¹ Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или Принципы политического права // Тракаты. - М.: Наука, 1969, - С. 160-162.

стосовно права вимагає: «...Поводься зовні так, щоб вільне виявлення твого свавілля було сумісне з волею кожного, відповідно до всезагального закону»¹. А відповідно до цього: «Право — це сукупність умов, за яких свавілля одного (особи) сумісне з свавіллям іншого, з точки зору всезагального закону свободи»².

За І. Кантом, право, як держава у Ж.-Ж. Руссо, виникає в результаті розумної домовленості між людьми, воно є ніби взаємним договором про найбільш оптимальну і справедливу (моральну) організацію життя, що на рівні організації суспільства і влади передбачає існування демократичної республіки, тобто того, що називають «правовою державою». Звідси можна дійти висновку, що саме І. Канту належить велика заслуга продовження розвитку ідей правової держави. Адже останню він визначав, як «...об'єднання багатьох людей, що підпорядковані правовим законам», що дає йому можливість стверджувати, що благо держави полягає у вищому ступені погодженості державного устрою з правовими принципами³.

Реалізація вимог категоричного імперативу в сфері державності уявляється І. Канту як правове існування і функціонування держави з розподілом влад (законодавчої, виконавчої і судової). За принципом розподілу влад він диференціює і протиставляє дві форми правління: республіку, під якою розуміє правову державу, і деспотію, що є еквівалентом монархій, аристократій тощо. І. Кант особливо обстоює верховенство законодавчої влади як виразника народної волі та підкреслює її пріоритет щодо інших влад.

Загалом кантівська концепція правової держави не являє собою емпіричну реальність, а є ідеально-теоретичною конструкцією (моделлю), якою слід керуватися як вимогою оптимальної доцільності певних зусиль у практичній організації державно-правового життя.

Інший видатний німецький вчений Г. Гегель вживав категорію «право» в трьох значеннях: 1) право як загальна ідея сво-

¹ Кант І. Соч.: В 8-й т. - М., 1969. - Т. 4, ч. 2. - С. 140.

Кант І. Значч, праця - С. 139. ³

Кант І. Значч, праця - С. 233.

боди; 2) право як певний ступінь і форма свободи; 3) право як закон (позитивне право). Але всі ці розуміння права є складовими елементами об'єктивного духу, в який, окрім права, „входять мораль і моральність. Об'єктивний дух діалектично існує поряд із суб'єктивним духом (антропологія, феноменологія, психологія) і абсолютним духом (мистецтво, релігія, філософія). Роль об'єктивного духу щодо права полягає в тому, що це той ступінь розвитку духу (і всесвітньої історії), коли свобода вперше набуває форми реальності, тобто наявного буття у вигляді державно-правових інституцій. У цьому розумінні всю філософію права Гегеля можна було б назвати «філософією правової свободи». Адже саме через цю філософію Г. Гегель виходить на правові проблеми єдності поняття права і його здійснення, форм держави, права приватної власності, форм неправди, до яких відносить простодушну неправду, одурювання, примус і злочин, розподілу і єдності влад, внутрішнього і зовнішнього суверенітету держави, війни і миру, розрізнення права і закону та багато ін.¹. Безперечно, найбільшим досягненням Г. Гегеля щодо теорії правової держави є ствердження і дослідження ідеї існування і функціонування громадянського суспільства².

До основоположників теорії правової держави слід віднести також Р. Моля, який свої основні теоретичні положення виклав у праці «Наука поліції у відповідності з принципами правової держави». Виділяючи певні види держав, він доводить, що деякі з них засновані на ідеї права. Форма правління таких держав може бути різною, але вона завжди повинна гарантувати досягнення таких цілей: «...по-перше, охорону юридичного порядку,... як умову усього подальшого; по-друге, сприяння розумним людським цілям,... оскільки власних засобів окремих особистостей для досягнення цих цілей недостатньо»³.

Гегель Г. В. Ф. Философия права: Пер. с нем. / Ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсисянц. - М.: Мысль, 1990. - С. 75-359.

² Гегель Г. В. Ф. Значч., праця. - С. 228.

³ Моль Р. Энциклопедия государственных наук. - М., 1868. - С. 255-257.

Проблемами поняття, ознак., принципів правової держави займалися не тільки зарубіжні, а й вітчизняні вчені. Першим серед них слід назвати професора Київського університету К. О. Неволіна, який у своїй праці «Энциклопедия законовещения» вперше в Україні підійшов до вивчення філософсько-методологічних проблем правової держави через дослідження теорії права. Перебуваючи під впливом вчення Гегеля, лекції якого К. О. Неволін слухав у Берлінському університеті, він тлумачив проблему свободи у її зв'язку з правом через категорії сутності та явища, закономірності та випадковості, об'єктивного та суб'єктивного, історичного і логічного щодо тематики енциклопедії законодавства. Це зумовлює необхідність висвітлення проблеми співвідношення права і моралі, права і політики, права і закону, влади і права¹.

Перший ректор Київського університету- М. О. Максимович теоретично опрацював оригінальну ідею про виховання-людини — громадянина, захисника справедливості, особливу увагу звертаючи при цьому на. політико-правовий взаємозв'язок держави та особи, їх взаємні права й обов'язки, взаємну відповідальність. Він доводив, що людина від природи здатна самовдосконалюватися, тому суспільний прогрес за допомогою виховання необхідно розглядати не тільки як загальний закон розвитку суспільства, а і як обов'язковий наслідок потреби особистості.

У праці «Держава і особистість», яка є доопрацьованою статтею «Держави правової і соціалістичної», Б. О. Кістяковський характеризував правову державу, як «вищу форму державного буття», що відпрацьована людством, але стверджував, що в ідеалі можуть існувати й інші, навіть досконаліші форми державності, до яких відносив соціально-справедливу або соціалістичну державу. На його думку, соціалістична держава також має бути правовою². Характеризуючи правову державу, Б. О. Кістяковський зазначав, що найважливішою ознакою такої держави є те, що в ній закладені певні межі її влади, тобто

Неволин К. Энциклопедия законовещения. - К., 1838. - Т. 1. - С. 3-168;

Кістяковский Б. А. Социальные науки и право: Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. - М., 1916. - С. 556.

остання обмежена і підзаконна. Крім того, в правовій державі як деякі органи влади, так і сам правовий порядок організуються за допомогою самого народу, влада в ній є безособовою у тому розумінні, що керують не персоналії, а загальні, правила чи правові норми.

Юридичними засобами існування і функціонування правової держави Б. О. Кістяковський визнавав недоторканність особи, «народне представництво, яке забезпечується народом» та солідарність влади і солідарність націй. Гарантіями цих солідарностей є загальне виборче право, організоване на основі рівності, прямого і таємного голосування. Аналізуючи взаємозв'язок держави і права, Б. О. Кістяковський зазначав: «Держава та право — це дві сторони одного й того самого складного явища, а детальніше — право є той початок, з якого складається держава»¹.

Загалом слід зазначити, що теоретичні розробки видатних вчених минулого з повною впевненістю можна назвати геніальними в площині державно-правових проблем, що розглядаються. Адже і на сьогодні абсолютна більшість з цих принципових положень, що стосуються ідей правової державності, не втратила своєї актуальності як у теорії, так і на практиці. Їх лише доповнили, осучаснили, іноді по-іншому інтерпретували.

Отже, правова держава — це така суверенна, політико-територіальна організація влади, яка існує і функціонує в громадянському демократичному суспільстві на підставі соціально-справедливого права і за якої на основі останнього реально забезпечується здійснення прав, свобод, законних інтересів людини і громадянина, окремих груп людей і громадянського суспільства в цілому, де держава і людина несуть взаємну відповідальність згідно з правовим законодавством.

Слід одразу зазначити, що правова держава є одним із найвизначніших загальнолюдських політико-юридичних ідеалів, який у юридичній науці набув вигляду теоретичної конструкції. Тому теорія, під якою загалом розуміють сукупність загальних положень, що створюють науку або її розділ, в тому

¹ Кістяковский Б. А. Социальные науки и право: Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. - М., 1916. - С. 505.

числі і правової держави, не є догмою і має різні форми вираження, повноту змісту. Різні автори, що займаються цією проблемою, розглядають її у неоднакових аспектах, включають у теорію правової держави різну кількість і якість ознак, елементів, принципів, критеріїв оцінки і диференціації тощо. Але незаперечним є те, що тільки держава здатна надати юридичної загальнообов'язковості тим умовам, які конче необхідні для використання кожною людиною її прав і свобод. І якщо держава максимальною мірою реалізовуватиме таку здатність, зробить це основною своєю функцією, то вона може вважатися правовою, або ж такою, що прагне стати нею.

Для формування правової держави необхідний високий рівень розвитку суспільних відносин, проте не слід цей процес прив'язувати до конкретної епохи, соціально-економічної форми, суспільного устрою, типу або ж форми держави. Правова держава — це загальнолюдське поняття, і цінність її в тому, що це питання про панування справедливого права в суспільстві, верховенство закону тощо. До того ж суспільна практика поки що не знає повної реалізації цієї проблеми, а тому ставити так питання дещо передчасно.

§ 2., Принципи правової держави. Принцип верховенства права у правовій державі

Теорію правової держави, як і будь-яку іншу ідею чи концепцію, можна розглядати через її принципи. Принципи правової держави — це найголовніші, найзагальніші закономірності цієї теорії. При цьому завдання полягає в тому, щоб виявити і розглянути дійсні принципи правової держави, не ототожнюючи їх з ознаками, рисами, завданнями, механізмами правової держави. До них слід відносити принципи верховенства права, розподілу влад, реальності прав, свобод, обов'язків і законних інтересів людини і громадянина.

Принцип верховенства права зафіксований у ст. 8 Конституції України. Він у правовій державі визначає умови життєдіяльності всього соціального організму, тобто порядок створення, існування і функціонування державних органів і гро-

мадських організацій, соціальних спільностей, відношення до них, а також між собою окремих громадян, а тому є базовим, найбільш значущим. Саме завдяки цьому принцип верховенства права модифікується у різних сферах функціонування держави і права, наприклад, у правоутворенні, правореалізації, правоохоронні.

Цей принцип також означає, що не держава створює право, а навпаки, право є основою організації і життєдіяльності держави в особі її органів і посадових осіб, інших організацій. А звідси випливає і твердження про те, що не держава надає права і свободи людині, а народ створює право, щоб, насамперед, обмежити ним державну владу. Адже, як відомо, в правовій державі владі притаманні певні межі, яких вона не може переступити. Обмеженість влади у правовій державі, створюється визнанням за особою непорушних та недоторканих, прав, розподілом влад, чітким визначенням компетенції її структурних одиниць тощо. Вперше у правовій державі визнається, що особа має певну сферу самовизначення і самовиявлення, в яку держава не має права втручатися.

Відповідно до цього принципу повинна помінятися сама філософія розуміння права і прав людини. Адже Загальна декларація прав людини, міжнародні пакти з цього питання затверджують абсолютну цінність людської особистості, її пріоритет над державою, природний, невід'ємний характер прав і свобод людини. Виходячи з цього, вітчизняній юридичній науці та практиці слід по-новому підійти до визначення зовнішнього вираження права, тобто до розуміння закону і загалом законодавства. Необхідно визнати, що закон — це не продукт довільної діяльності держави, він Повинен, по-перше, відповідати демократичним правовим принципам справедливості, гуманізму, демократії тощо; по-друге, затверджувати і забезпечувати права, свободи і законні інтереси громадян; по-третє, відображати суспільні відносини, що об'єктивно склалися, не допускати їх надмірного випередження чи відставання від них. Законодавець, у тому числі національний, має зрозуміти, що у своїй діяльності він обмежений цими закономірностями; і лише після цього можна говорити про один з істотних кроків на шляху до розбудови правової держави,

Формування правової держави у нашій країні, враховуючи її минуле і сучасне, буде складним і тривалим, процесом, який вже нині вимагає здійснення кардинального реформування політичної, економічної, правової та інших соціальних систем суспільства, проголошення задоволення прав, свобод і обов'язків особи головною функцією держави, відродження моральності, побудови громадянського суспільства.

Виходячи з цього, можна стверджувати, що верховенство, права у сфері економічної системи має виражатися в регулюванні якнайбільшої кількості виробничих відносин, зокрема щодо володіння, використання і розпорядження власністю. Право повинно охопити не тільки всю сферу виробництва, а й розподілу, обміну і споживання. До того ж слід зазначити, що сучасний стан розвитку економіки вимагає існування плюралістичних економічних відносин, різних форм і видів господарської діяльності, якісного поєднання ринкової економіки, державного планування і прогнозування, знищення державного монополізму, антимонопольно! політики, ефективної зовнішньоекономічної та інвестиційної діяльності тощо. Об'єктивна необхідність виникнення і розвитку нових економічних явищ матеріально зумовлює верховенство права, на підставі і відповідно до якого ці явища виникають і функціонують. Крім того, виникнення нових виробничих відносин за своєю сутністю потребує верховенства права, міцного, стабільного правопорядку і законності, успішної боротьби зі злочинністю.

Більш того, діалектика соціального життя свідчить, що економічну реформу можна здійснити тільки за умови розширення і поглиблення політичної демократії, вдосконалення подальшого забезпечення прав людини, підвищення ролі права у суспільстві. З іншого боку, глибоке реформування економічної системи здатне забезпечити поліпшення матеріального рівня життя людини, а, отже, також впливає на розгортання політичної демократії, забезпечення прав, свобод і законних інтересів громадян, визнання всіма соціальними суб'єктами верховенства права, як найбільш універсального і значущого соціального регулятора, а в цілому — формування правової державності.

Принцип верховенства права у політичній системі будь-якої держави є надзвичайно важливим, оскільки політична сфера життя суспільства завжди характеризується протистоянням різних політичних сил. Ця політична боротьба ніби затьмарює собою єдину мету розвитку суспільства, його безпеку, безпеку окремих громадян, їх права тощо. Держава ж у політичній системі є особливою політичною одиницею. Вона покликана врегульовувати політичну боротьбу різних елементів політичної системи, забезпечувати правопорядок і законність, гарантувати права, свободи і законні інтереси громадян. Тому держава наділяється особливою (суверенною) владою. Іноді це призводить до узурпації інтересів громадянського суспільства публічною владою, і держава стає над суспільством і правом. У таких державах верховенство щодо права дістає політика, що призводить навіть до свавілля і насильства. Таких прикладів всевітня історія знає чимало, відомі й негативні наслідки такої державності. Тому людство в особі своїх кращих представників завжди боролось і повинно протистояти етатичній ролі держави спочатку в політичній, а потім у всіх інших соціальних системах.

Аналізуючи функціональний взаємозв'язок держави і права, доходимо висновку, що він може бути двох видів: або ж верховенство держави над правом, або ж пріоритет права над державою. В реальному суспільному житті цей взаємозв'язок постійно розвивається й видозмінюється, він може бути також у стані відносної рівноваги. Така діалектика у відносинах держави і права пояснює багатоманітність форм політичної системи і державної влади: від демократичної та плюралістичної політичної системи до системи особистої влади й однопартійності; від демократичного державно-правового режиму (ліберального, радикального, консервативного) до тоталітарного (фашистського, расистського).

Принцип верховенства права в політичній системі підпорядковує державу громадянському суспільству, яке за умови його реальності саме вирішує питання про форму, зміст і соціальне призначення держави. Цей принцип лежить в основі визнання народного суверенітету і його первинності щодо суверенітету націй і держави. Саме тому Конституція України, поряд із ви-

знанням і проголошенням дії у ст. 8 принципу верховенства права у ст. 5 встановила, що носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в Україні є її народ і тільки він може здійснювати цю владу безпосередньо, через органи державної влади та місцевого самоврядування. Отже, принцип верховенства права і політична демократія нерозривні.

Цей принцип має значення і в інших галузях суспільного життя. Він безпосередньо стосується духовної системи суспільства. Адже культура особистості та правова держава — це поняття, що доповнюють одне одного. Дійсні цілі правової держави не можуть обмежуватися тільки сферою економіки і політики. Вона має піклуватися про задоволення нематеріальних (духовних) інтересів людини: про формування, у тому числі, правової свідомості та культури і на цій основі підвищення загальної юридичної грамотності, подолання правового нігілізму, конформістського відношення до права.

Правова держава має задовольняти солідарні інтереси людей. За допомогою правової держави здійснюється те, що потрібне, дороге та цінне людям. Отже, мета держави — створення найбільш повних та всебічних форм людської солідарності. Завдання правової держави — загальне благо. Зміцнюючи солідарність між людьми, держава звеличує та підносить людину, надає їй можливість реалізувати найкращі якості своєї природи і втілити ідеальні цілі. У цьому розумінні необхідно визнати, що верховенство права набуває фундаментального значення в національних відносинах, бо право загалом є загальним, рівним, формально-визначеним регулятором людської поведінки безвідносно до національності людини.

Принцип верховенства права є актуальним і в соціальному, особистісно-людському аспекті. Адже людина є критерієм людського прогресу, мірою історичних досягнень суспільства та держави. Роль права при цьому вбачається у забезпеченні самовизначення особи, її розвиткові та соціалізації, зв'язку з іншими людьми, з суспільством у цілому. Право тут виступає як об'єктивно можливий масштаб соціальної свободи, що стимулює творчу активність, самоусвідомлення людини, гарантує суспільне визнання того, що кожний індивід народжується вільним і рівним іншому, а верховенство права розглядається

як соціальний феномен, що зумовлює невід'ємні права людини і громадянина на свободу, рівність, справедливість, щастя, пошану і недоторканність.

§ 3» Принцип рацкіоділу влад у правовій державі

Надзвичайно важливою керівною ідеєю правової держави є принцип розподілу влад, проголошений у ст. 6 Конституції України. Принцип розподілу влад — це модель побудови державного апарату, за якою влада в державі має бути поділена між законодавчими, виконавчими та судовими органами, їхній цьому кожна з влад щодо інших самостійна і незалежна, що виключає можливість узурпації всієї влади в державі якоюсь однією особою чи окремим органом.

Вперше принцип розподілу влад дістав конституційне закріплення у Конституції США в 1787 р., де від імені всього американського народу було розділено повноваження органів держави конгресу, президента і підзвітних йому міністерств, судів. При з'ясуванні окремих аспектів цього принципу слід пам'ятати, що в наш час вони мають низку доповнень, а саме: 1) у конституціях деяких держав додатково виділяють виборчу та інші види влади. Так, у Конституції Алжиру 1976 р. зафіксована політична влада керуючої партії, законодавча — парламенту, виконавча — президента й уряду, судова, контрольна, установча, тобто така, що спрямована на розробку і внесення змін у конституцію;

2) іноді цей принцип розглядається з ширших позицій, і тоді говорять про розподіл влади між державою і громадянським суспільством, тобто диференціюють владу на політичну, економічну, ідеологічну, масових рухів тощо; в межах дослідження цього принципу державну владу можна ділити на загальнодержавну та владу її федеративних або ж автономних одиниць; владу центральну та муніципальну.

Необхідно також одразу зазначити, що теорія правової держави і практичне її втілення в державному будівництві України змінюють принцип розподілу влад. Адже у демократичній правовій державі влада належить народу, який є її єдиним

джерелом і носієм, суверенітет влади народу — це підґрунтя суверенітету державної влади. Отже, говорити про розподіл влади народу чи розподіл державної влади не зовсім вірно, оскільки остання є державною формою вираження влади народу. Доцільніше говорити про розподіл не державної влади, а сфер праці та повноважень між різними суб'єктами, що своєю діяльністю реалізують завдання і функції держави.

Отже, у демократичній правовій державі влада здійснюється за допомогою спеціально утворених органів, що функціонують за окремими напрямками діяльності. Виділяють законодавчу, виконавчу і судову владу. Таке положення існує для того, щоб запобігти зловживанням владою і виникненню абсолютної влади, не пов'язаної з правом. Такий розподіл влад є не тільки засобом попередження виникнення авторитарної влади, а й відправним джерелом структури державного апарату і найбільш раціональною основою організації системи державних органів, що дає можливість взаємного контролю за її складовими одиницями через відповідну систему стримувань і противаг. Отже, принцип розподілу влад слід розглядати у двох аспектах: поперше, як найбільш раціональний спосіб розподілу сфер праці у структурованій системі єдиних державних органів; по-друге, як умову попередження узурпації всієї повноти влади якоюсь однією з влад, державним органом, громадською організацією, окремою особою.

Однак безперечним є те, що, забезпечуючи рівновагу влад, у процесі їх функціонування і взаємодії не можна забезпечити їх цілковиту рівновеликість, якась влада повинна бути головною. Таке положення, до речі, попередить непотрібну і навіть, як свідчить практика державного життя України, шкідливу боротьбу за першість серед влад. Ми переконані, що такою владою може і повинна виступати влада законодавча в особі представницького органу, або ж, що ще краще, самого народу. Тобто законодавча влада посідає провідне місце у системі розподілу влад, і це пояснюється тим, що саме закони є основою функціонування інших гілок влади, саме на реалізацію законів спрямована їх діяльність. Крім того, загальнонародне представництво характеризується багатофункціональністю, тобто воно здійснює як законодавчі, так і інші важливі державні

функції. Це добре розумів ще Дж. Лок, який виходив із взаємодії влад у державі, але визнавав їх взаємопідлеглість і вважав, що «...законодавча влада за необхідністю повинна бути верховною, а всі інші влади в особі якихось членів суспільства виходять з неї і підлеглі їй»¹. Аналогічну позицію займав інший англійський філософ Дж. От. Міль, проголошуючи, що «...істотною умовою представницького управління є фактичне голосування представників»².

Відносна першість законодавчої щодо інших влад не повинна мати абсолютного характеру. Адже, з одного боку, вона міститься в системі єдиної державної влади, поряд із виконавчою і судовою, а з іншого — сама зв'язана принципом розподілу влад, конституцією, правами людини. Законодавча влада, як і інші, діє в обмеженій сфері, тобто не приймає рішень з питань, що належать до компетенції виконавчої і судової гілок влади, вирішуються шляхом референдуму або обмежують права людини. Має рацію Б. Г. Сіган, який пише, що «...треба обмежити владу законодавчих органів, щоб вони не мали змоги втручатися у законні приватні справи людей»³.

Відповідно до Конституції України Верховна Рада України здійснює не тільки законодавчі, а й установчі та контрольні функції. Провідною з них є, звичайно, законодавча. Установча функція реалізується через участь Верховної Ради у формуванні інших вищих державних органів, передусім надання згоди **щодо** призначення Президентом України Прем'єр-міністра України, третини складу Конституційного Суду України, обрання суддів безстроково. Крім того, здійснюється парламентський контроль за виконанням Державного бюджету України, за діяльністю Кабінету Міністрів України, загалом структур виконавчої влади шляхом заслуховування й обговорення щорічних

¹ Лок Дж. О государственном правлении // Избранные философские произведения. - М., 1960. - Т. 2. - С. 101.

² Миль Дж. Ст. Представительное правление. - СПб.: Изд-во Ф Павленкова, 1897. - С. 34-35.

³ Сіган Бернард Г. Створення Конституції для народу чи республіки, які забули свободу: Пер. з англ. - К.: Ін-т демокр. ім. П. Орлика, 1993. - С. 18.

та позачергових послань Президента України про внутрішнє і зовнішнє становище України, через відповіді на депутатські запити та ін.

Все це є достатньою підставою для висновку про те, що одностороння характеристика Верховної Ради України у системі розподілу влад тільки як влади законодавчої є неповною. Правильніше було б вести мову про владу прямого загальнонародного представництва, визначальною функцією якої є видання законів, що підносяться над усіма владами, визначають характер їх діяльності та компетенцію.

Сучасну законодавчу діяльність Верховної Ради України як представницького органу, так само, як інші напрями її діяльності, не можна оцінювати однозначно. Добре, що на конституційному рівні розширилось коло суспільних відносин, що регулюються на рівні закону. Тим більше, що ці закони заклади основу для проведення докорінних реформ в економіці, політиці, соціальному житті країни. До того ж українське законодавство значною мірою приведене у відповідність з вимогами міжнародного права, у тому числі з питань прав людини.

Водночас ми змушені констатувати невисоку якість і нестабільність багатьох законів, недостатню наукову обґрунтованість їх змісту, відсутність належної системи врахування і використання суспільної думки, хиби у застосуванні законодавчої техніки. Через політичне протистояння у Верховній Раді поспіхом було прийнято нову Конституцію України, яку ті, хто її приймав, вже намагаються змінити.

Велике значення для вдосконалення законодавчої діяльності верховного представницького органу має поліпшення процедурної регламентації законодавчого процесу. Ця процедурна регламентація повинна бути спрямована, по-перше, на уникнення можливості спричинення будь-якої шкоди інститутам і принципам діяльності громадянського суспільства (інститути демократії, принципи плюралізму, урахування прав меншості тощо) і, по-друге, сприяти належному використанню у правотворчій діяльності досягнень науки, практичного досвіду, суспільної думки, задовольняти вимоги соціального прогресу.

І ще одне зауваження. Сучасна, багато в чому не досконала робота Верховної Ради України переважно зумовлюється не-

вдалою її структурою. Адже йдеться про таку інституцію, як парламент. Наша ж Верховна Рада, продукт старої радянської системи, певна річ, не відповідає загальноновизнаним світовою теорією і демократичною практикою принципам розподілу влад і «поділеної демократії». Вона традиційно об'єднувала всю систему Рад зверху донизу й виконувала не тільки законодавчі, а й управлінські та інші функції, що можна спостерігати і нині.

Водночас практичне застосування принципу розподілу влад визнається доцільним більшістю політичних сил, які діють в Україні. Цей принцип панує й у світовій практиці, а тому слід визнати, що оптимальна структурно-організаційна модель парламенту в Україні є двопалатною. Згадаємо, що конституційний проект М. Драгоманова передбачав двопалатну структуру законодавчого органу, аналогічними були перші парламенти у Стародавньому Римі та в Європі у XI—XII ст. Двопалатну структуру своїх парламентів узаконили й окремі країни колишнього соціалістичного табору — Польща, Румунія, Словенія, Хорватія, Чехія та ін.

Існування другої палати в складі парламенту пов'язують з представництвом територій, на рівні представницького законодавчого органу держави¹. Отже, на нашу думку, на користь двопалатного парламенту свідчать: 1) можливість урахування місцевих інтересів і потреб на загальнодержавному рівні; 2) перспектива налагодження через цю структуру оперативного зв'язку між загальнодержавними і місцевими органами; 3) надання останнім можливості самим значною мірою розв'язувати актуальні для себе питання; 4) сприяння єдності державного керівництва і місцевого самоврядування; 5) посилення ідей компромісу в парламентській діяльності, за наявності якої прийняте рішення є не виявом диктату, перемогою одних парламентських кіл над іншими, не наслідком панування численної більшості, а результатом плідних домовленостей на рівні законотворчості; 6) забезпечення зваженості та підвищення якості законодавчої роботи, врахування більшої кіль-

¹ Колодій А., Копейчиков В. Шляхом «органічного компромісу» // Урядовий кур'єр. - 1996. - № 15-16. - С. 4.

кості чинників, що впливатимуть на практичну реалізацію законів; 7) створення внутрішньопарламентського механізму «стримувань і противаг», підвищення контролю за законодавчим процесом; 8) спрощення загальної структури парламенту тощо.

Щодо порядку створення другої палати парламенту, то світова практика знає різні шляхи розв'язання цього питання — від обрання парламентаріїв населенням відповідної адміністративно-територіальної одиниці до призначення їх відповідними органами. Так, заміщення місць у бундесраті ФРН здійснюють уряди земель. Іноді, як це має місце в Ірландії, обрання сенаторів поєднується з їхнім призначенням.

На відміну від законодавчої, виконавча влада покликана відпрацьовувати шляхи і засоби реалізації законів, займатися поточним управлінням, у процесі якого здійснювати розпорядчу діяльність. Ці завдання вирішуються шляхом проведення організаційної роботи, стимулювання, переконання і примусу. При цьому авторитет влади всенародного представництва не повинен заважати здійсненню виконавчою владою своїх функцій. Тобто відсутність будь-якого тиску або втручання однієї гілки влади в сферу діяльності іншої повинні сполучатися з системою їх взаємоконтролю, стримувань і противаг. Таким чином створюється баланс різних політичних сил, що стоять за окремими гілками влади, з'являються можливості для узгодження інтересів між цими політичними силами, вироблення компромісних варіантів рішень. У ряді країн цей аспект розподілу влад має особливо велике значення, а саме: коли парламентська більшість належить одній, а органи виконавчої влади сформовані з представників інших партій. Така ситуація, з огляду на розвиток багатопартійності, стає актуальною і для забезпечення розподілу влад в Україні.

У цьому розумінні слід було б чіткіше визначити правовий статус Президента України, виходячи з того, що в Україні змішана форма правління, яка передбачає, що законодавча і виконавча влади не мають переваг одна перед одною. Адже Основний Закон (ч. 1 ст. 102) визначає Президента як главу держави, який наділяється правом виступати від її імені. Водночас положення про те, що він очолює виконавчу владу, в

Конституції відсутнє, що було б зрозумілим, якби Україна конструювалась як парламентська держава, в якій Президенту надаються суто представницькі функції. Проте аналіз конституційної компетенції Президента свідчить, що у нас формується парламентсько-президентська республіка з істотними повноваженнями Президента, у тому числі в галузі виконавчої влади. За таких умов винесення Президента за межі вказаних у «Загальних засадах» Конституції гілок влади фактично зовсім не визначає його конституційного статусу, що є порушенням принципу розподілу влад.

Не менш складним, з точки зору забезпечення принципу розподілу влад, є конституційний статус Кабінету Міністрів України, вищого органу в системі органів виконавчої влади. І пояснюється це тим, що, ліквідувавши верховенство однієї влади над іншою, Конституція все ж встановила, що Кабінет Міністрів відповідальний перед Президентом України та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України. Відповідальність Кабінету Міністрів перед Президентом України полягає в тому, що саме Президент України призначає, за згодою Верховної Ради України, Прем'єр-міністра України, припиняє його повноваження та приймає рішення про його відставку, призначає, за поданням Прем'єр-міністра України, членів Кабінету Міністрів України, керівників інших центральних органів виконавчої влади тощо. Загалом слід визнати, що багато повноважень Президента України безпосередньо стосуються діяльності Кабінету Міністрів і органів виконавчої влади.

Підконтрольність і підзвітність Кабінету Міністрів України Верховній Раді України реалізується через затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього, організацію контролю за виконанням Державного бюджету України та прийняття рішення щодо звіту про його виконання. Верховна Рада України розглядає та приймає рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України, дає згоду на призначення Президентом України Прем'єр-міністра України, здійснює контроль за діяльністю Кабінету Міністрів України.

Отже, Кабінет Міністрів України перебуває у подвійному підпорядкуванні Президенту та Парламенту України. Проте цей інститут, як свідчить вітчизняна і міжнародна практика,

не завжди ефективний. Такі органи здебільшого орієнтуються у своїй діяльності на більш міцного «господаря», а інший орган, як правило, виконує мінімальні функції з управління цим підвідомчим органом¹.

Характеристика впливу на Кабінет Міністрів буде не повною, якщо не врахувати практично постійну критику його дій з боку не тільки законодавчої, президентської і судової влади, а й інших опонентів. Саме це змушує вищі органи виконавчої влади лавірувати або займати очікувальну позицію. Все викладене, що стосується виконавчої влади і Кабінету Міністрів, зовсім не свідчить про їх слабкість. Навпаки, як переконує вітчизняний і зарубіжний досвід, вплив і значення виконавчої влади постійно зростають, хоч не завжди це адекватно позначається на законодавстві.

Центральні органи виконавчої влади (міністерства, комітети, органи центральної виконавчої влади зі спеціальним статусом) здійснюють відповідно галузеве, міжгалузеве та інше управління окремими напрямками соціально-економічного і політичного життя країни. І одне з глобальніших завдань майбутньої адміністративної реформи у ракурсі втілення принципу розподілу влад полягає у тому, щоб чітко відокремити компетенцію Кабінету Міністрів України і центральних органів виконавчої влади на користь останніх.

Виконавчу владу на місцях здійснюють місцеві державні адміністрації, голів яких призначає на посаду і звільняє з посади Президент. На місцях є також органи місцевого самоврядування — ради, які вирішують питання місцевої власності, місцевого господарства. У такий спосіб врівноважуються інтереси територій та інтереси загальнодержавні.

На нашу думку, на сучасному, кризовому етапі розвитку України для поліпшення оперативного керівництва важливо передусім посилювати виконавчу владу, але це не слід ні в якому разі робити за рахунок загальнонародного представництва. До того ж для недопущення у майбутньому відступів від фундаментального принципу розподілу влад Україні треба подолати

¹ Основи конституційного права України / За ред. акад. АПРН України, проф. В. В. Копейчикова. - К.: Юрінком, 1997. - С 97-112.

тенденції пріоритету політичних підходів над юридичними, правову неосвіченість, нігілізм, низький рівень правосвідомості, політичної та правової культури.

З неприпустимості посилення виконавчої влади за рахунок законодавчої випливає відмова від політики, пов'язаної з делегуванням виконавчим структурам будь-яких законодавчих повноважень. Така відмова здатна забезпечити передбачену принципом розподілу влад рівновагу між ними, а також мотивується тим, що народ під час виборів наділив законодавчою владою тільки парламент. Ще у XIX ст. Дж. Лок дійшов висновку, що «законодавчий орган не може мати права передавати свої повноваження на творення законів до інших рук»¹.

Однак парламентська практика свідчить про досить широке застосування парламентськими країнами практики делегування. Чимало авторів обґрунтовують його необхідність. Вони, як правило, посилаються на ускладнення державного керівництва, на необхідність мати можливість терміново вирішувати окремі питання тощо². Проте є майже незаперечним те, що внаслідок делегування законодавчих повноважень принцип, за яким тільки парламент здійснює законодавчу владу, не відповідає дійсності, а тому виникає все більше рис імперського президентства. З нашої точки зору, є необхідність конституційної заборони делегування повноважень від однієї влади до іншої. Водночас заборона делегування не виключає можливості, а у ряді випадків і необхідності, перерозподілу конституційним шляхом повноважень між законодавчими і виконавчими органами або надання останнім окремих доручень у правотворчій сфері, як це зроблено у п. 4 «Перехідних положень» Конституції України.

Надзвичайно важливе місце у системі розподілу влад посідає *судова влада*. Так, уже в ст. 6 Конституції України використано категорію «судова влада», що є частиною доктрини розподілу влад у правовій державі. Це призводить до того, що за ор-

¹ Локк Дж. Два трактата о государстве: Трактат второй. - М, 1985. - Гл. XI. - Разд. 142.

² Девідсен М. Виступ на Міжнародному симпозиумі «Конституція незалежної України». 3-5 липня 1992. - К.: Укр. правнича фундація, 1992.

ганами суду визнається самостійність і незалежність, а привласнення функцій цих органів іншими державними органами чи посадовими особами забороняється. До того ж і будь-яке делегування функцій судів не допускається. Конституція України суворо заборонила створення і функціонування надзвичайних та особливих судів. Суди є різними за своєю компетенцією та юрисдикцією, однак усі вони мають одне призначення — захист прав і свобод громадян, конституційного ладу, національної безпеки, дотримання законності та справедливості у суспільстві. При цьому забезпечення реалізації передбачених Конституцією України прав і свобод людини та громадянина є головним змістом діяльності органів судової влади. Адже згідно з Конституцією юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі, тобто судовому захисту підлягають усі права, свободи та обов'язки громадян.

Усе це підтверджує думку про надзвичайно важливий характер і значення судової влади. Адже ніякий інший законодавчий чи виконавчий орган не має права привласнювати собі функції і повноваження, що входять до компетенції судів. Держава наділяє тільки суди правом використовувати примусові повноваження державної влади, а саме у встановленому законом порядку визнавати особу винною у вчиненні злочину, призначати кримінальне покарання. Головне полягає в тому, щоб забезпечити реальну самостійність і незалежність судової влади як системи органів, що чинять правосуддя між різними суб'єктами суспільства. А для цього слід згадати Гегеля і сконструювати судову владу не як систему державних органів, а як складовий елемент захисту прав, свобод, обов'язків і законних інтересів представників громадянського суспільства. Саме громадянське суспільство повинно формувати, будувати та організовувати діяльність судової влади, тільки у такому разі судова влада буде дійсно незалежною, самостійною та об'єктивною. У цьому розумінні було б доцільно запровадити інститут безпосередніх виборів суддів після того, як, призначені Президентом, вони відпрацюють певний час.

До того ж доцільно на конституційному рівні передбачити створення та основи функціонування самостійної контрольно-наглядової влади, конституційне врегулювання діяльності якої

слід зосередити в самостійному розділі чинної Конституції або в окремому законодавчому акті. Функціональним призначенням цих органів слід вважати захист і охорону конституційного ладу, а до системи відносити Конституційний Суд України, Уповноваженого з прав людини, прокуратуру, різні державні інспекції.

Отже, слід визнати, що принцип розподілу влад — це не тільки юридичний принцип, а й еоціально-політичний і структурно-організаційний, бо якщо його тлумачити у широкому розумінні, то він врегульовує розподіл влад між правовою державою і громадянським суспільством, державою у цілому та її складовими одиницями, політичною і державними системами. Він є одним з головних принципів правової держави.

§ 4. Принцип реальності прав, свобод, обов'язків і законних інтересів людини та громадянина

Принцип реальності прав, свобод, обов'язків і законних інтересів людини та громадянина передбачено статтями 21—23, 56—64 Конституції України. Він разом з принципами верховенства права і розподілу влад складає основу правової держави. Сутність його полягає в тому, що права, свободи, обов'язки і законні інтереси людини та громадянина повинні бути не тільки продекларовані у законодавчих актах, а й забезпечені та гарантовані всіма соціальними суб'єктами і насамперед державою. Для нього остання повинна створювати зовнішні й внутрішні механізми. Зовнішній механізм забезпечення реальності прав, свобод, обов'язків і законних інтересів людини та громадянина характеризується постійним розширенням і оновленням міжнародних відносин у сфері гарантування прав, свобод, обов'язків і законних інтересів людини. Світова спільнота визнала права людини загальнолюдською цінністю.

З цього погляду можна стверджувати, що правова держава — це така організація влади, що обмежена правами і свободами людини та громадянина. Ці права і свободи є системоутворюючою категорією щодо правової держави, адже остання виникає та існує, в особі всіх державних організацій, для їх за-

безпечення. Права і свободи людини та громадянина визначають взаємовідносини не лише індивіда і держави, а й держави та інших соціальних суб'єктів. Йдеться про те, що держава повинна підтримувати і забезпечувати тільки такі колективні соціальні інтереси, які не суперечать правам і свободам конкретного індивіда. Водночас правова держава покликана забезпечувати у суспільстві розумний компроміс, попереджувати соціальні катаклізми і потрясіння. А тому в більшості країн світу кількість і якість прав людини неухильно зростає. При цьому вони спочатку закріплюються у міжнародних договорах і угодах, а потім і у національному законодавстві конкретної держави. Однак рівень політичного, економічного і культурного розвитку в різних державах різний. Деякі держави через об'єктивні та суб'єктивні причини не можуть забезпечити не тільки міжнародну кількість і якість прав людини, а й свої власні права, що продекларовані у національному законодавстві. Так створюється певний розрив між тим, що проголошено, і практикою його реалізації. У різних країнах мірило і сама сутність цього розриву різні, не є однаковими його причини і витоки, методи і способи його подолання.

Саме це й обумовлює необхідність створення спочатку теоретично, а потім і практично універсального механізму гарантування реальності прав людини і громадянина. Він повинен охоплювати всі сторони життя суспільства і забезпечувати існування і дієвість прав, свобод, обов'язків і законних інтересів людини та громадянина. Цей механізм не є незмінним, він перебуває в постійній динаміці, удосконалюється, пристосовуючись до умов життя суспільства, що змінюються.

Отже, після декларування прав, свобод, обов'язків і законних інтересів у міжнародних нормативно-правових актах, найважливішими з яких є Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, Європейська конвенція з прав людини, Конвенція про запобігання злочину геноциду і покарання за нього тощо, вони повинні відображатися в національному законодавстві держави, насамперед в її конституції і законах.

При цьому в національному законодавстві держави права і свободи людини та громадянина мають викладатися таким чином, щоб вони пов'язували всю систему органів держави. Наприклад, у ч. 3 ст. 1 Основного Закону ФРН записано: «Нижченаведені основні права зобов'язують законодавця, виконавця і правосуддя як безпосередньо діюче право». Далі мають створюватися різноманітні органи, що захищають і гарантують права, свободи, обов'язки і законні інтереси людини та громадянина. Ними у світовій практиці визнаються: Конституційні суди (ФРН, Іспанія, Італія); Конституційні ради (Франція); Верховний Суд (США); Державна рада (Італія); адміністративні суди, суди загальної юрисдикції, омбудсмени (Швеція, Франція, Польща) тощо.

Важливе місце у цій справі посідають спеціальні процедури: конституційні, судові, адміністративні, профілактики і попередження, припинення і розслідування порушень прав і свобод людини та громадянина, контролю за їх дотриманням, можливості їх тимчасового обмеження. Не слід забувати про спеціальні органи та особливий механізм здійснення охоронної і правоохоронної діяльності щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина.

Безперечно, проблема реальності прав, свобод, обов'язків і законних інтересів має не тільки правовий аспект. Вона тісно пов'язана з політичним і економічним положенням суспільства, станом його духовності та консолідованості. Отже, для того, щоб створити в Україні правову державу, в якій би були реальними права, свободи і обов'язки людини та громадянина, потрібно:

— створити єдину Концепцію забезпечення прав, свобод, обов'язків і законних інтересів людини та громадянина і таким чином забезпечити послідовність, системність і комплексність вирішення цього завдання;

— у згаданій Концепції або в іншому законодавчому акті передбачити шляхи підвищення правової культури посадових осіб, конкретні міри відповідальності за відхід від права, який найбільш очевидно виявляється в неповазі до прав, свобод, обов'язків і законних інтересів людини та громадянина. Права останніх — це категорія, що є чужою для правосвідомості біль-

шості тих, хто, за чинним законодавством, покликаний забезпечувати її недоторканність. Найбільш очевидним підтвердженням цьому є їх відношення до Конституції України;

— слід активно пропагувати, а, можливо, навіть і вчити самих громадян захищати свої права, використовуючи правосуддя, можливість звернення до вітчизняних державних органів і міжнародних та національних недержавних органів і організацій. Такими засобами захисту можуть бути звернення до засобів масової інформації, використання найрізноманітніших громадських об'єднань (партій, професійних спілок), звернення до трудових колективів. Особливого значення набувають правозахисні рухи, тобто колективні дії у формі різних об'єднань 'для захисту прав і свобод, що переслідують або ж загальні, або 'ж конкретні цілі (дітей-сиріт, учасників війн, жертв політичних репресій тощо). Це, мабуть, одна з найскладніших і водночас найважливіших проблем нашого суспільства;

— реальність прав, свобод, обов'язків і законних інтересів людини та громадянина безпосередньо залежить від сили (авторитету) держави, Останню не можна вважати непотрібним явищем, ворогом громадянського суспільства. А тому вкрай важливо визначитись, яку державу ми будуємо, але незаперечно одне: вона має бути міцною і демократичною. Тільки вона і саме вона може виступати від імені всього народу» Політика приниження ролі держави не має нічого спільного з роздержавленням власності, конкуренцією, приватизацією, створенням вільних ринкових відносин. Всі ці явища спрямовані на побудову громадянського суспільства, що діалектично передбачає існування правової держави, а держава знаходить свою міць у праві. Держава повинна зміцнюватися шляхом послідовного укріплення і вдосконалення усіх влад — законодавчої, виконавчої, судової. Розкоординованість влад, непогодженість їхніх дій, а тим більше протистояння — свідчать про слабкість держави, неможливість вирішення нею своїх завдань і функцій. Міцна держава не має нічого спільного із тоталітарною державою;

— поряд з визнанням норм Конституції України нормами прямої дії, слід встановити принцип прямої дії норм міжнародного права у сфері охорони і забезпечення прав людини і при-

вести у відповідність з ним національне законодавство, насамперед у тому розумінні, щоб визнати на конституційному рівні весь комплекс прав, свобод, обов'язків і законних інтересів людини та громадянина з урахуванням досвіду міжнародного права і національно-культурних потреб держави;

— необхідно також детальніше регламентувати право осіб на правову допомогу з урахуванням того, що у випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно і кожен є вільним у виборі захисника своїх прав.

Насамкінець зазначимо, що у вітчизняній і зарубіжній юридичній літературі виділяються й інші принципи правової держави. Так, до них відносять пов'язаність законом усіх державних органів, взаємну відповідальність держави і особи, високий рівень забезпечення правопорядку, дозволено все, що прямо не заборонено законом, та ін. Але всі вони виступають як додаткові або похідні від вище розглянутих і, безперечно, головних принципів правової держави. До того ж ми вважаємо, що ці та інші якості правової держави, що їх пропонують в юридичній літературі різні автори, не слід було б відносити до категорій принципів через їх другорядність і недостатню для принципів абстрактність. Їх можна називати ознаками, характеристиками, якими правової держави. Неправильно також ототожнювати завдання, принципи і механізми їх реалізації у правовій державі. Так, В. С. Нерсисянц до принципів правової держави відносить: верховенство правового закону, реальність прав і свобод індивіда, організацію і функціонування суверенної судової влади на основі принципу розподілу влад, правову форму взаємовідносин держави і суспільства¹. З цим не можна не погодитися.

¹ Нерсисянц В. С. История идей правовой государственности - М 1993. - С. 15.

Люди не можуть дати силу праву і дали силі право.

(Б, Паскаль)

РОЗДІЛ IV статус людини і громадянина в національному праві України

§ 1. Поняття та зміст правового статусу людини і громадянина

Конституція України в преамбулі закріплює прагнення **Українського** народу розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову державу. Розвиток держави і суспільства в цьому напрямі зумовлює актуальність питання чіткої регламентації в праві меж можливої діяльності суб'єктів правовідносин. Серед питань співвідношення суб'єктів у праві є завдання держави окреслити становище і межі людини та громадянина щодо інших індивідів, колективів та спільнот, тобто визначити правовий статус людини і громадянина. Етимологічно поняття правового статусу (від лат. status) означає правове становище чи положення соціального суб'єкта в суспільстві та державі. Для нас це означає характеристику певного становища індивіда в суспільстві та державі. Воно може бути різним, регулюватися різними правовими нормами та мати різні характерні ознаки. - Залежно від індивідуальних або типових ознак, що мають індивіди як суб'єкти права, норми права закріплюють повноту його правового положення або повну уніфікацію, спеціалізацію чи обмеження. Саме ці критерії покладено в основу розподілу правового статусу на певні види. Розрізняють такі види правового статусу:

загальний, або конституційний;

спеціальний, або родовий;
- індивідуальним.

Нас цікавить конституційний правовий статус людини і громадянина. В юридичній літературі є різні визначення правового статусу особи. Так, М. І. Матузов вважає, що правовий статус особи — це юридично закріплене становище особи в суспільстві¹. Інші автори вважають, що це поняття складається з соціально допустимих і необхідних можливостей особи не просто як індивіда, а як громадянина². М. В. Вітрук визначає правовий статус як систему юридичних прав, свобод, обов'язків і законних інтересів в їх єдності, основу чи ядро її правового становища³. Він включає до структури правового статусу правосуб'єктність, як елемент його, необхідної передумови. Хоч у літературі, є інші погляди щодо цього елемента в структурі правового статусу, на нашу думку, правосуб'єктність є його підставою, бо вона передбачає здатність суб'єкта бути учасником правовідносин. Враховуючи можливість вияву цієї категорії опосередковано, через правоздатність, дієздатність і деліктоздатність, стає зрозумілим неможливість існування правового статусу особи без цього елемента. Те саме можна сказати і про включення до елементів правового статусу юридичної відповідальності, що пов'язана як з деліктоздатністю, так і з обов'язками, коли настає при їх невиконанні.

Слід враховувати необхідність включення до структури правового статусу юридичних гарантій, як чинника, що забезпечує його реанімість і викликає зацікавленість кожної особи в реалізації прав і законних інтересів, виконанні юридичних обов'язків, їх захисту⁴. Отже, можна сказати, що поняття правового статусу особи складається з сукупності прав, законних інтересів та обов'язків особи, гарантій їх здійснення і захисту, а також місця особи в соціальній системі суспільства.

Матузов Н. И. Правовая система и личность. - Саратов, 1987. - С. 48. ²

Чхиквадзе В. М. Гуманизм, мир, личность. - М., 1972. - С. 86.

Витрук Н. В. Основы теории положения личности в социалистическом обществе. - М., 1979. - С. 31.

⁴ Витрук Н. В. Правовой статус личности в СССР. - М., 1985. - С. 9-11.

Таким чином, правовий статус особи — це юридичне закріплення положення людини і громадянина у сучасному суспільстві.

Щодо загального правового статусу в різних авторів немає єдиного розуміння його структури. Найбільш повною вважають структуру правового статусу, що складається з таких елементів:

- статусні правові норми і правові відносини;
- суб'єктивні права, свободи і юридичні обов'язки;
- громадянство;
- правові принципи і юридичні гарантії;
- законні інтереси;
- правосуб'єктність;
- юридична відповідальність.

Розглянемо ті елементи правового статусу, що не будуть предметом нашого подальшого аналізу.

Законні інтереси особи — це дозволені нормативно-правовими актами прагнення особи до задоволення своїх потреб, до володіння тими чи іншими благами., соціальними цінностями., послугами.

Принципи правового статусу — це основні ідеї., що характеризують положення людини і громадянина в сучасному суспільстві. Ці принципи розглядають у широкому та вузькому розумінні. Конституція України починає регламентацію правового статусу людини і громадянина з закріплення загальних його принципів, а також порядку їх практичного здійснення. Ці принципи проголошуються у статтях 21—24 Конституції України. До них можна віднести: а) рівноправність громадян; б) невичерпність і неможливість скасування прав і свобод; в) вільний і всебічний розвиток особистості; г) єдність прав і обов'язків; д) неможливість позбавлення громадянства і права змінити громадянство; е) неможливість вигнання громадян за межі України і видачі іншій державі; є) найвищу соціальну цінність прав людини і громадянина; ж) користування іноземцями та особами без громадянства передбаченими законом правами і свободами; з) додержання конституції і законів., виконання іноземними громадянами і особами без громадянства інших обов'язків, передбачених законом; і) надання іноземцям права притулку,

Насамперед ст. 21 встановлює принцип свободи і рівності всіх людей у своїй гідності та правах і проголошує, що права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними. Рівність людей означає, що кожна людина дорівнює іншій в її особистієному, політичному, економічному, моральному й правовому становищі в суспільстві та державі. З огляду на це, а також враховуючи велику соціальну цінність для суспільства і держави кожної особистості, держава захищає її гідність, права й свободи. Цей захист забезпечується насамперед за допомогою права, системи правових норм, що діють у суспільстві й державі. Тому право повинно чітко регламентувати цей принцип, наприклад, порядок відносин між органами державного апарату і громадянином, громадськими організаціями тощо. Рівноправність громадян передбачає: а) рівність перед законом; б) рівність прав жінки і чоловіка; в) рівність громадян будь-якої національності.

Конституція України (ст. 24) конкретизує гарантії рівності як громадян України, так і -інших осіб. Ці гарантії полягають у забороні існування будь-яких привілеїв та обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними та всіма іншими ознаками як фізичного, так і соціального характеру. На нашу думку, доцільно було б зазначити у цій частині, що не може бути також привілеїв, пов'язаних з посадою особи, за винятком тих посадових привілеїв і пільг, що чітко визначені у законі. Отже, рівність перед законом означає, що не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Далі Конституція України розглядає систему встановлених правових і соціальних гарантій рівноправності жінки і чоловіка. При цьому йдеться не тільки про рівність прав і свобод, а й про рівність можливостей у їх практичному здійсненні, на що спрямовані конституційні гарантії, що формулюються цією частиною Конституції. Отже, рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: а) наданням жінкам рівних з чоловіками мож-

ливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї; б) спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; в) створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; г) правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям.

Рівність громадян будь-якої національності означає: а) народ України складають її громадяни всіх національностей; б) незалежно від національного походження всі громадяни України мають рівні політичні, економічні, соціальні, екологічні, сімейні, культурні та особисті права і свободи; в) держава підтримує розвиток самосвідомості й самовиявлення кожної національної меншини; г) будь-яке пряме чи непряме обмеження прав і свобод за національною ознакою забороняється і карається законом; д) Україна визнає пріоритет норм міжнародного права перед національним правом з питань національних меншин, за умови, якщо згоду на їх застосування дала Верховна Рада України та ін.

Аналогічно рівноправності слід розглядати й положення Конституції України, згідно з яким права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними. Невідчужуваність прав і свобод людини насамперед поширюється на природні (основні) права й свободи. До таких прав і свобод належить право людини на повагу її гідності, на невтручання в приватне життя, на свободу думки, на здорове природне довкілля тощо. Непорушність прав людини означає, що це право людини має абсолютне значення. Йдеться про те, що порушення прав і свобод людини та громадянина завжди оцінюється суспільством негативно, завжди порушує принцип законності й справедливості, оскільки суперечить чинному законодавству.

У статті 22 Конституції України проголошений принцип, відповідно до якого права й свободи людини і громадянина, що закріплені цією Конституцією, не є вичерпними. Вони гарантуються й не можуть бути скасовані, а при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається зву-

ження їх змісту та обсягу. Перша частина цієї статті Конституції України встановлює, що система прав і свобод людини й громадянина не вичерпується тільки тими правами й свободами, які в ній закріплені, оскільки в Конституції неможливо назвати й дати відповідну характеристику всім правам і свободам. У Конституції зафіксовані основні права і свободи, саме конституційного рівня.. Водночас всі інші, не перелічені в Конституції, права й свободи не можуть вважатися другорядними. Між конституційними та всіма іншими правами та свободами, що зафіксовані у чинному законодавстві, з погляду їх обов'язковості та гарантування, забезпечення практичного здійснення не може бути ніякої різниці. Тим більше це стосується прав і свобод, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, після чого вони стають частиною національного законодавства України. Отже, невичерпність і неможливість скасування прав і свобод передбачає: а), існуюче конституційне регулювання прав і свобод може бути розширене при внесенні змін і доповнень до Конституції України; б) недопустимість прийняття конституційних законів, в яких передбачається скасування чи обмеження прав і свобод людини та громадянина (ст. 157).

Конституція¹ також у ст. 23 формулює принцип, відповідно до якого вільний; розвиток кожною людиною своєї особистості не може бути необмеженим. Він можливий, якщо людина не порушує права й свободи інших людей та виконує відповідні обов'язки перед суспільством, що встановлені Конституцією та чинним законодавством. Ці принципи Конституції України цілком відповідають системному викладенню прав і свобод людини та громадянина, їх єдності з її обов'язками. Отже, вільний і всебічний розвиток особистості передбачає: а) кожна людина народжується вільною; б) її свобода полягає у тому, щоб робити все, що не шкодить іншим людям і не заборонено законом; в) межею індивідуальної свободи людини є права і свободи інших людей; г) наявність обов'язків людини перед суспільством гарантує її вільний і всебічний розвиток.

Розглянуті принципи доповнюються у ст. 24 Конституції України принципом рівності громадян у своїх правах і обов'язках та загальної рівності перед законом, що повністю відпові-

дає ст. 7 Загальної декларації прав людини, в якій зазначено: «Всі люди рівні перед законом і мають право, без будь-якої різниці, на рівний захист законом. Усі люди мають право на рівний захист від якої б то не було дискримінації, що порушує цю Декларацію, і від якого б то не було підбурювання до такої дискримінації»¹. Єдність прав і свобод означає: а) кожна людина одночасно має права й обов'язки; б) 'багато конституційних прав мають і якості обов'язку; в) не існує прав без обов'язків, так само як і обов'язків без прав.

Неможливість позбавлення громадянства України і права змінити громадянство громадянина України означає, що: а) законодавство України не передбачає підстави припинення громадянства шляхом позбавлення людини права громадянства; б) громадянин України у будь-який час, якщо він виїхав на постійне проживання за кордон, може вийти з громадянства України за власним клопотанням.

Неможливість вигнання громадянина України за межі України передбачає: а) громадянин України не може бути вигнаний за межі України; б) громадянин України не може бути виданий іншій державі.

Принцип визнання прав людини і громадянина найвищою соціальною цінністю означає: а) людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю; б) права, свободи та гарантії людини визначають зміст і спрямованість діяльності держави; в) утвердження і* забезпечення прав людини є головним обов'язком держави; г) держава відповідає перед людиною за свою діяльність (ст. 3 Конституції України).

Користування іноземцями та особами без громадянства передбаченими законом правами означає: а) вони користуються тими самими правами і свободами, що і громадяни України, за умови їх законного перебування на території України; б) винятки встановлюються Конституцією, законами України і міжнародними договорами.

Виконання іноземцями та особами без громадянства

¹ Права людини: Міжнародні договори України, декларації, документи / У поряд. Ю. К. Качуренко. - 2-е вид. - К., 1992. - С 19-20.

обов'язків, передбачених законами України, зумовлює те, що:

- а) вони несуть такі самі обов'язки, що і громадяни України;
- б) винятки встановлюються Конституцією, законами України і міжнародними договорами.

Надання іноземцям притулку означає: а) іноземцям і особам без громадянства в Україні може надаватися притулок; б) порядок надання притулку встановлюється законом.

Важливим елементом правового статусу людини і громадянина є *правосуб'єктність*, тобто здатність людини бути учасником правовідносин. Вона включає в себе правоздатність і дієздатність. Правоздатність — це здатність суб'єкта мати суб'єктивні права та юридичні обов'язки. Дієздатність — це здатність суб'єктів своїми діями самостійно реалізовувати суб'єктивні права і виконувати юридичні обов'язки. Її поділяють на угодоздатність і деліктоздатність. Угодоздатність — це здатність суб'єкта правовідносин особисто своїми діями здійснювати та укладати цивільно-правові угоди. Деліктоздатність — це здатність суб'єктів правовідносин нести юридичну відповідальність за вчинене правопорушення.

Отже, правовий статус людини і громадянина характеризується своїм власним змістом і включає в себе як основні, так і похідні елементи,

§ 2. Громадянство України як елемент правового статусу

Громадянство — це постійний політико-правовий зв'язок особи з державою, що виявляється у здійсненні взаємних прав, свобод, законних інтересів і обов'язків людини як на території країни, так і за її межами. Його слід розглядати в об'єктивному і суб'єктивному розумінні. Об'єктивне розуміння конституційного права на громадянство — це система конституційно-правових норм, що складають головний інститут конституційного права та є засобом інституціоналізації принципів взаємовідносин держави і людини¹. У суб'єктивному розумінні — це

¹Кравченко В. В. Конституційне право України. Навч. посібник. - К., 1998. - С 10.

можливості людини мати постійний, необмежений у просторі, політико-правовий зв'язок її з конкретною державою, заснований на юридичному визнанні державою цієї особи, внаслідок чого особа і держава набувають взаємних прав і обов'язків в обсязі та межах, передбачених Конституцією і законами держави¹. Нас цікавить не взагалі громадянство, а конституційне право на громадянство України. Згідно з Конституцією (ст. 4) в Україні існує єдине громадянство, що є однією з основних засад розбудови суверенної та незалежної демократичної держави. Людина є біосоціальною істотою (індивідом). Її становище у суспільстві характеризується поняттям «особа». Якщо поняття «людина» здебільшого має біологічний зміст і стосується кожного індивіда людського роду від самого народження, то поняття «особа» переважно пов'язане з загальнолюдськими соціальними цінностями. Особа у суспільстві та державі може виступати як громадянин цієї держави, особа без громадянства, іноземець.

Отже, поняття «громадянин» — політико-правове і пов'язується з існуванням держави і права. Україна сприйняла поширену в цивілізованому світі позицію щодо громадянства. Відповідно до українського законодавства громадянство регулюється не просто як правовий взаємозв'язок людини і держави, а є невід'ємним правом людини, що його держава зобов'язана визнавати, поважати і забезпечувати. Конституція та закони України увібрали в себе міжнародно-правові норми з питань громадянства, які зафіксовані у міжнародних актах універсального і спеціального характеру. До них можна віднести: а) Статуту ООН; б) Загальну декларацію прав людини; в) Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р.; г) Міжнародну конвенцію про ліквідацію всіх форм расової дискримінації від 21 грудня 1965 р.; д) Конвенцію про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18 грудня 1979 р.; е) Конвенцію про права дитини від 20 листопада 1989 р.; є) Гаазьку конвенцію, що регулює деякі питання, пов'язані з колізією законів про громадянство від

¹Олійник А. Ю. та ін. Теорія держави і права: Навч. посіб. - К., 2001. С 155.

12 квітня 1930 р.; ж) Конвенцію Ради Європи про скорочення випадків багатогромадянства та про військову повинність у випадках багатогромадянства від 6 травня 1963 р.; з) Європейську конвенцію про громадянство від 6 листопада 1997 р. та інЛ

У Конституції України (ст. 4) - закріплюється той факт, що в Україні існує єдине громадянство. Підстави набуття і припинення громадянства України визначаються законом.

Правове регулювання громадянства в Україні на сьогодні здійснюється Законом України «Про громадянство України» від 18 січня 2001 р. Цей закон відповідно до Конституції України визначає правовий зміст громадянства України, підстави та порядок його набуття і припинення, повноваження державних органів щодо вирішення питань громадянства та порядок оскарження рішень дій чи бездіяльності державних органів і їх посадових осіб щодо питань громадянства. В законі визначаються загальні положення щодо: а) визначення термінів, які використовуються; б) принципів громадянства; в) належності до громадянства; г) законодавства про громадянство; д) перелік документів, що підтверджують громадянство України.

Законодавство про громадянство ґрунтується на таких принципах;

- єдиного громадянства;
- запобігання виникненню випадків без громадянства;
- неможливості позбавлення громадянина України громадянства України;
- визнання права громадянина України на зміну громадянства;
- неможливості автоматичного набуття громадянства України іноземцем чи особою без громадянства та автоматичного припинення громадянства України;
- рівності перед законом усіх громадян України;
- збереження громадянства України незалежно від місця проживання;

¹ Права людини і професійні стандарти для юристів в документах міжнародних організацій / Упоряд. Т. Яблонської. - К., 1999. - С. 6-211.

гарантії піклування та захист Україною своїх громадян, які перебувають за її межами. Закон визначає, що громадянами України є: усі громадяни колишнього СРСР, які на момент проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.,) постійно проживали на території України; особи, незалежно від расового, національного, етнічного, соціального та іншого стану, положення чи переконань, які на момент набрання чинності Законом України «Про громадянство України» (13 листопада 1991 р.) проживали в Україні та не були громадянами інших держав; особи, які прибули в Україну на постійне проживання після 13 листопада 1991 р. і в яких у паспорті колишнього СРСР зразка 1974 р. органами внутрішніх справ України внесено напис «громадянин України» та "їх діти, що прибули, разом з ними, за умови, що на момент прибуття в Україну вони не досягай повноліття; особи, які набули громадянства України відповідно до законів України та міжнародних договорів. Документами, що підтверджують громадянство України є: паспорт¹ громадянина України; свідоцтво про належність до громадянства України: паспорт громадянина України для виїзду за кордон; тимчасове посвідчення громадянина України; проїзний документ дитини; дипломатичний паспорт; службовий паспорт; посвідчення особи моряка; посвідчення члена екіпажу; посвідчення особи на повернення в Україну. Громадянство України набувається: за народженням; за територіальним походженням; внаслідок прийняття до громадянства; внаслідок поновлення у громадянстві; внаслідок усиновлення; внаслідок встановлення над дитиною опіки чи піклування; внаслідок встановлення над особою, визнаною судом недієздатною, опіки;

- у зв'язку з перебуванням у громадянстві України одного чи обох батьків дитини;
- внаслідок встановлення батьківства;
- за іншими підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

За народженням громадянство України з моменту народження набуває дитина:

- батьки або один з батьків якої на момент її народження були громадянами України;
- яка народилася на території України від осіб без громадянства, що на законних підставах проживали на території України;
- яка народилася за межами України від осіб без громадянства, які постійно на законних підставах проживали на території України, і не набула за народженням громадянства іншої держави;
- яка народилася на території України від іноземців, які постійно на законних підставах проживають на території України, і не набула за народженням громадянства жодного з батьків;
- яка народилася на території України, одному з батьків якої надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні, і не набула за народженням громадянства жодного з батьків або набула за народженням громадянства того з батьків, якому надано статус біженця чи притулок в Україні;
- яка народилася на території України від іноземця та особи без громадянства, які постійно на законних підставах проживають на території України, і не набула за народженням громадянства того з батьків, який є іноземцем;
- новонароджена, знайдена на території України, обоє з батьків якої невідомі.

Іноземці та особи без громадянства за певних умов можуть їх клопотанням отримати громадянство України. До таких умов закон, відносить: а) визнання і дотримання Конституції і законів України; б) зобов'язання припинити іноземне громадянство або неперебування в іноземному громадянстві; в) безперервне проживання на законних підставах на території України протягом останніх п'яти років; г) отримання дозволу на

постійне проживання в Україні; д) володіння державною мовою-або її розуміння в обсязі, достатньому для спілкування; е) наявність законних джерел існування.

Громадянство України не може отримати особа, яка: а) вчинила злочин проти людства чи здійснила геноцид; б) засуджена в Україні до позбавлення волі за вчинення тяжкого злочину; в) вчинила на території іншої держави діяння, що визнається законодавством України тяжким злочином.

Підставами припинення громадянства України є: а) вихід з громадянства України; б) втрата громадянства України; в) інші підстави, передбачені міжнародними договорами.

Вихід з громадянства України здійснюється за клопотанням особи. У виході з громадянства України може бути відмовлено, якщо особа, яка порушила клопотання про вихід, має невиконані зобов'язання перед державою або майнові зобов'язання, з якими пов'язані інтереси юридичних чи фізичних осіб на території України, або якщо вихід з громадянства призведе до статусу особи без громадянства.

Громадянство України втрачається:

- 1) якщо громадянин України добровільно набув громадянства іншої держави;
 - 2) якщо іноземець набув громадянства України і не подав документ про припинення іноземного громадянства чи декларацію про відмову від нього;
 - 3) якщо іноземець набув громадянства України і скористався правами або виконав обов'язки, які надає чи покладає на нього іноземне громадянство;
 - 4) якщо особа набула громадянства внаслідок подання свідоцтва неправдивих відомостей чи фальшивих документів;
 - 5) якщо громадянин України вступив на військову службу, в службу безпеки, правоохоронні органи, органи юстиції або органи державної влади чи органи місцевого самоврядування іноземної держави без згоди на те державних органів України.
- Закон регулює повноваження державних органів, які беруть участь у вирішенні питань громадянства. До них належать: а) Президент України; б) Комісія при Президенті України з питань громадянства; в) спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань громадянства та підпо-

рядковані йому органи- г) Міністерство закордонних справ, дипломатичні представництва та консульські установи України.

Рішення з питань громадянства можуть бути оскаржені до суду та в адміністративному порядку, Посадові та службові особи за порушення законодавства про громадянство притягуються до кримінальної, адміністративної, цивільно-правової, дисциплінарної та іншої юридичної відповідальності.

Отже, Конституція України та чинні закони регулюють питання громадянства в Україні. Удосконалення чинного законодавства та практики його застосування сприятиме покращенню правового становища особи в Україні,

§ 3, Правовий статус Іноземців і осіб без громадянства

Існують різні визначення поняття «іноземець», С. Б. Чехович визначає іноземців як осіб,¹ що належать до іноземних держав, у яких існує монархічна форма правління (підданий) та республіканська форма правління (громадянин)', Саме такий зміст в розуміння іноземця, на його погляд, вкладає Основний Закон України, закріплюючи в ст. 26 поняття «іноземець» і «особа без громадянства».

Закон України «Про правовий статус іноземців» від 4 лютого 1994 р., визначаючи поняття «іноземець», закріплює, що іноземцями визнаються громадяни — особи, які належать до громадянства іноземних держав і не є громадянами України, та особи без громадянства — особи, які не належать до громадянства будь-якої держави (ст. 1).

Загальновідомо, що норми Конституції України мають вищу юридичну силу, ніж норми закону. Крім того, норми Конституції України були установлені пізніше, ніж норми зазначеного закону. Виходячи з нього, слід погодитися з С. Б. Чеховичем, що під іноземцями розуміють громадян і підданих іноземних

Чехович С. Б. Правове регулювання міграційних процесів в Україні: Дис. ... канд. юрид. наук (спеціальність 12-00-02 - конституційне право). - К., 1998. - 231 с

держав, а особи без громадянства — це ті, хто не має громадянства або підданства будь-якої держави.

Якщо іноземною державою встановлено обмеження щодо реалізації прав і свобод громадянами України, Кабінет Міністрів України може прийняти рішення про встановлення відповідного порядку реалізації прав і свобод громадянами цієї держави на території України. Це рішення набирає чинності після його опублікування. Воно може бути скасоване, якщо відпадуть підстави, за яких таке рішення було прийнято.

Здійснення іноземцями своїх прав і свобод не повинно шкодити національним інтересам України, правам, свободам і законним інтересам її громадян та інших осіб, які проживають в Україні, Іноземці зобов'язані поважати та додержуватись Конституції та законів України, шанувати традиції та звичаї українського народу. Іноземці можуть у встановленому порядку іммігрувати в Україну на постійне проживання або для працевлаштування на визначений термін, а також тимчасово перебувати на її території. Іноземець може отримати дозвіл на імміграцію та іммігрувати на постійне проживання в Україну, якщо він;

- має в Україні законне джерело існування;
- перебуває у близьких родинних відносинах (батько, мати, діти, брат, сестра, подружжя, дід, баба, онуки) з громадянами України;
- перебуває на утриманні громадянина України;
- має на своєму утриманні громадянина України;
- в інших передбачених законами України випадках.

Іноземці, які іммігрували на постійне проживання або для тимчасового працевлаштування, отримують посвідки відповідно на постійне або тимчасове проживання.

Порядок видачі дозволу на імміграцію, а також посвідки на постійне або тимчасове проживання та вирішення інших питань, пов'язаних з імміграцією іноземців, визначається Законом України про імміграцію". Іноземці, які перебувають в Україні на іншій законній підставі, вважаються такими, що тимчасово перебувають в Україні. Вони зобов'язані в порядку, що

¹ Відомості Верховної Ради. - 2001, - № 41. - Ст. 197.

визначається Кабінетом Міністрів України, зареєструвати свої національні паспорти або документи, які їх замінюють, і виїхати з України після закінчення відповідного терміну перебування.

Якщо іноземці, які тимчасово перебувають в Україні, змінюють місце проживання, вони зобов'язані повідомити про це органи внутрішніх справ, у яких зареєстровано їх національні паспорти або документи, що їх замінюють.

Відповідно до Конституції та законодавства України іноземцям може надаватися притулок.

Іноземці можуть набути статусу біженця за підстав і в порядку, передбаченому Законом України «Про біженців».

Відповідно до Конституції та Закону України «Про громадянство України» іноземці можуть набути громадянства України (натуралізуватися).

До основних прав, свобод та обов'язків іноземців відносять право займатися в Україні інвестиційно», а також зовнішньоекономічною та іншими видами підприємницької діяльності, передбаченими законодавством України. При цьому вони мають такі самі права й обов'язки, що і громадяни України, якщо інше не випливає з Конституції та законів України. Іноземці мають рівні з громадянами України права та обов'язки в трудових відносинах, якщо інше не передбачено законодавством України та міжнародними договорами України. Іноземці, які постійно проживають в Україні, мають право працювати на підприємствах, в установах і організаціях або займатися іншою трудовою діяльністю на підставах і в порядку, встановлених для громадян України. Іноземці, які іммігрували в Україну для працевлаштування на визначений термін, можуть займатися трудовою діяльністю відповідно до одержаного у встановленому порядку дозволу на працевлаштування. Іноземці не можуть призначатися на окремі посади або займатися певною трудовою діяльністю, якщо відповідно до законодавства України призначення на ці посади або заняття такою діяльністю пов'язані з належністю до громадянства України. Іноземці мають право на відпочинок нарівні з громадянами України. Іноземці, які постійно проживають в Україні, користуються медичною допомогою нарівні з її громадянами.

Всім іншим іноземцям медична допомога надається у порядку, який визначається Кабінетом Міністрів України. Іноземці мають право на соціальний захист, у тому числі на одержання пенсії та інших видів соціальної допомоги відповідно до законодавства України та міжнародних договорів України.

У разі, якщо для призначення пенсії потрібен певний стаж роботи, іноземцю на підставах і в порядку, встановлених законодавством України і міжнародними договорами України, може зараховуватися стаж роботи за кордоном. Іноземці, які постійно проживають в Україні, мають право на підставах і в порядку, встановлених для громадян України, одержати жите приміщення, якщо інше не передбачено законодавством України.

Право власності на житло іноземці набувають відповідно до законодавства України. Іноземці повинні дбайливо ставитися до наданого їм житла, додержуватися правил користування жилими приміщеннями. Іноземці можуть відповідно до законодавства України мати у власності будь-яке майно, успадковувати і заповідати його, а також мати особисті немайнові права. Іноземці, які постійно проживають в Україні, мають право на освіту нарівні з громадянами України.

Всі інші іноземці оплачують своє навчання, якщо інше не передбачено законодавством України та міжнародними договорами України. Іноземці, прийняті до навчально-виховних закладів України, мають права та обов'язки учнів і студентів відповідно до законодавства України. Іноземці мають право на користування досягненнями культури нарівні з громадянами України і зобов'язані дбайливо ставитися до пам'яток історії та культури, інших культурних цінностей. Іноземці, які постійно проживають в Україні, мають право вступати на загальних з громадянами України підставах до легалізованих об'єднань громадян, якщо інше не передбачено законами України і якщо це передбачено статутами цих об'єднань. Іноземці не можуть бути членами політичних партій України, їм гарантується право на свободу совісті нарівні з громадянами України.

Забороняється розпалювання релігійної ворожнечі та ненависті, а також образа почуттів громадян України та іноземців через їх релігійні переконання. Іноземці можуть укладати і

розривати шлюби з громадянами України та іншими особами відповідно до законодавства України. Іноземці мають рівні з громадянами України права та обов'язки у шлюбних і сімейних відносинах.

Законодавство України іноземцям гарантує недоторканність особи, житла, невтручання в особисте і сімейне життя, таємницю листування, телефонних розмов, телеграфних повідомлень, повагу їх гідності нарівні з громадянами України. Іноземці можуть пересуватися на території України та обирати місце проживання в ній відповідно до порядку, встановленого Кабінетом Міністрів України. Обмеження в пересуванні та виборі місця проживання допускаються, якщо це необхідно для забезпечення безпеки України, охорони громадського порядку, охорони здоров'я, захисту прав і законних інтересів її громадян та інших осіб, які проживають в Україні. Іноземці обкладаються податками і зборами відповідно до законодавства України та міжнародних договорів України. Вони мають право на звернення до суду та до інших державних органів для захисту їх особистих, майнових та інших прав.

У судочинстві іноземці як учасники процесу користуються такими самими процесуальними правами, як і громадяни України. Іноземці не можуть обирати і бути обраними до органів державної влади та самоврядування, а також брати участь у референдумах. На них не поширюється загальний військовий обов'язок, вони не проходять військову службу в Збройних Силах України та інших військових формуваннях, створених відповідно до законодавства України.

Іноземці можуть в'їжджати в Україну за дійсними національними паспортами або документами, які їх замінюють. При цьому іноземці повинні одержати у встановленому порядку в'їзну візу, якщо інше не передбачено законодавством України.

В'їзд в Україну іноземцю не дозволяється:

- в інтересах забезпечення безпеки України або охорони громадського порядку;

- якщо це необхідно для охорони здоров'я, захисту прав і законних інтересів громадян України та інших осіб, які проживають в Україні;

- якщо при порушенні клопотання про в'їзд в Україну він

подав про себе завідомо неправдиві відомості або підроблені документи;

- якщо його національний паспорт або документ, який його замінює, віза підроблені, зіпсовані чи не відповідають встановленому зразку або належать іншій особі;

- якщо він у пункті пропуску через державний кордон України порушив правила перетинання державного кордону України, митні правила, санітарні норми чи правила або не виконав законних вимог посадових осіб Прикордонних військ України, митних та інших органів, що здійснюють контроль на державному кордоні;

- якщо встановлено факти порушення ним законодавства України під час попереднього перебування в Україні.

Іноземці виїжджають з України за дійсними національними паспортами або документами, які їх замінюють. При цьому вони повинні одержати у встановленому порядку виїзну візу, якщо інше не передбачено законодавством України.

Виїзд з України іноземцю не дозволяється, якщо:

- щодо нього ведеться дізнання чи попереднє слідство або кримінальна справа розглядається судом — до закінчення провадження у справі;

- його засуджено за вчинення злочину — до відбування покарання або звільнення від покарання;

- його виїзд суперечить інтересам забезпечення безпеки України — до припинення обставин, що перешкоджають виїзду.

Виїзд з України іноземця може бути відкладено до виконання ним майнових зобов'язань перед фізичними та юридичними особами в Україні.

Транзитний проїзд іноземців через територію України в країну призначення дозволяється за наявності транзитних віз, якщо інше не передбачено законодавством України.

Правила в'їзду в Україну іноземців, їх виїзду з України і транзитного проїзду через її територію встановлюються відповідно до законодавства України Кабінетом Міністрів України і підлягають опублікуванню. Іноземці, які вчинили злочин, адміністративні або інші правопорушення, несуть відповідальність на загальних підставах. За порушення іноземцями встановленого порядку перебування в Україні, тобто проживання

без документів на право проживання в Україні або проживання за недійсними документами, недотримання встановленого порядку реєстрації або пересування і вибору місця проживання, працевлаштування, ухилення від виїзду після закінчення терміну перебування, а також за недотримання Правил транзитного проїзду через територію України, до них застосовуються заходи відповідно до законодавства України. Іноземцю, який порушує законодавство України, якщо ці порушення не передбачають адміністративної або кримінальної відповідальності, може бути скорочено визначений йому термін перебування в Україні.

Такий термін може бути також скорочено, якщо в іноземця відпали підстави для його подальшого перебування в Україні.

Рішення про скорочення терміну тимчасового перебування іноземця в Україні приймається органами внутрішніх справ. Іноземця може бути видворено за межі України за рішенням органів внутрішніх справ або Служби безпеки України, якщо:

- його дії суперечать інтересам забезпечення безпеки України або охорони громадського порядку;

- це є необхідним для охорони здоров'я, захисту прав і законних інтересів громадян України;

- він грубо порушив законодавство про правовий статус іноземців.

Іноземець зобов'язаний залишити територію України у термін, зазначений у рішенні про видворення. Іноземці, які ухиляються від виїзду, підлягають з санкції прокурора затриманню і видворенню у примусовому порядку. Затримання допускається лише на термін, необхідний для видворення.

Рішення про видворення іноземців з України може бути оскаржено до суду. Оскарження не зупиняє виконання рішення про видворення. Видворення іноземців здійснюють органи внутрішніх справ. Іноземці, які підлягають видворенню, або фізичні, юридичні особи, які приймають цих іноземців, влаштовують їх незаконні в'їзд, проживання, працевлаштування, сприяють ухиленню від виїзду після закінчення терміну перебування, відшкодовують витрати, пов'язані з видворенням, у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Якщо міжнародним договором України встановлено інші норми, ніж ті, що містяться в вищезгаданому Законі, то застосовуються норми міжнародного договору.

Положення вищезгаданого законодавчого акту не зачіпають встановлених законодавством **України** і міжнародними договорами України привілеїв та імунітетів, які надаються співробітникам дипломатичних представництв та працівникам консульських установ іноземних держав в Україні, а також іншим особам.

§ 4о Правовий статус біженців

Закон України «Про біженців» від 21 червня 2001 р. під терміном «біженець» розуміє особу, яка є громадянином України і внаслідок цілком обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань, перебуває за межами країни своєї належності та не може користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися цим захистом внаслідок таких побоювань, або, не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок зазначених побоювань.

Особи, які мають намір набути статусу біженця і перетнули державний кордон України у порядку, встановленому чинним законодавством, повинні протягом п'яти робочих днів звернутися до відповідного органу міграційної служби чи іншого передбаченого законом органу з заявою про надання їм статусу біженця.

Особи, які вимушені були незаконно перетнути державний кордон України з наміром набути статусу біженця і прибули в Україну з держави, на території якої існують умови, зазначені вище, повинні протягом трьох робочих днів звернутися до відповідного органу міграційної служби через її уповноваженого чи службову особу Прикордонних військ або до органу внутрішніх справ чи іншого органу з заявою про надання їм статусу біженця та з обґрунтованим поясненням свого незаконного перетинання кордону.

До заяви еро надання статусу біженця додаються документи, які посвідчують особу заявника, а також документи та матеріали, що можуть бути доказом наявності умов для набуття ним статусу біженця.

Статус біженця не надається особі: • яка вчинила злочин проти миру, воєнний злочин або злочин проти людства і людяності, як їх визначено у міжнародному

- яка вчинила тяжкий злочин неполітичною характеру за межами України до прибуття в Україну з метою набуття статусу біженця, якщо таке діяння віднесено Кримінальним кодексом України до тяжких злочинів;
- яка винна у вчиненні дій, що суперечать меті та принципам

- щодо якої встановлено, що умови, передбачені законом, відсутні;
- яка до прибуття в Україну була визнана біженцем або отримала притулок в іншій країні;
- яка до прибуття в Україну з наміром набутти статусу біженця перебувала в третій безпечній країні. Дія цього абзацу не поширюється на дітей, розлучених з сім'ями, а також на осіб, які народилися чи постійно проживали на території України, а також їхніх нащадків (дітей, онуків).

Оформлення документів для вирішення питання щодо надання статусу біженця проводиться на підставі особистої заяви іноземця чи особи без громадянства або її законного представника, поданої до органу міграційної служби в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі за місцем тимчасового перебування заявника.

Заявник, якому виповнилося вісімнадцять років, подає заяву та заповнює анкету, де викладає основні відомості про себе та обставини, що змусили його залишити країну походження.

Питання про надання, втрату і позбавлення статусу біженця вирішують в межах своєї компетенції: а) Кабінет Міністрів України; б) спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у справах міграції; в) органи міграційної служби Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя; г) інші органи виконавчої влади.

Центральним органом державної виконавчої влади, що координує взаємодію інших органів державної виконавчої влади при вирішенні всіх питань, що стосуються проблем біженців, є спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у справах міграції.

До його компетенції належить:

- підготовка для розгляду Кабінетом Міністрів України пропозицій про визначення обсягів фінансування заходів, що здійснюються з метою виконання закону;
- прийняття рішень про надання, втрату і позбавлення статусу біженця;
- координація взаємодії інших органів виконавчої влади з питань, що стосуються статусу біженця;
- розроблення і затвердження зразків довідок про подання особою заяви про надання статусу біженця, про особу, стосовно якої прийнято рішення про оформлення документів для вирішення питання щодо надання їй статусу біженця, про прийняття скарги до розгляду, про звернення до суду та переліку документів і їх зразків, необхідних для вирішення питання про надання, втрату і позбавлення статусу біженця;
- розгляд скарг на рішення органів міграційної служби в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі про відмову в прийнятті заяви про надання статусу біженця та про відмову в оформленні документів для вирішення питання щодо надання статусу біженця та скасування цих рішень, якщо вони були прийняті з порушенням законодавства про біженців;
- видача довідок про прийняття скарги до розгляду та про звернення до суду;
- ведення централізованого обліку та створення централізованої інформаційної системи про осіб, які подали заяви про надання статусу біженців;
- збір та аналіз інформації щодо наявності у країнах походження біженців умов, зазначених у законі щодо визнання особи біженцем;
- створення та утримання пунктів тимчасового розміщення біженців;
- контроль за виконанням законодавства України.

Органи міграційної служби в Автономній Республіці Крим,

областях, містах Києві та Севастополі **підпорядковуються** спеціально уповноваженому центральному органу виконавчої влади у справах міграції. До їх відання належить:

- прийняття заяв від іноземців та осіб без громадянства про надання їм статусу біженця у порядку, передбаченому Законом;
- сприяння у влаштуванні у відповідні дитячі заклади чи сім'ї дітей, розлучених з сім'єю;
- сприяння дітям, розлученим з сім'єю, у розшуку батьків або інших законних представників неповнолітньої особи;
- прийняття рішень про оформлення документів для вирішення питання щодо надання, втрати або позбавлення статусу біженця;
- « розгляд заяв про надання статусу біженця та підготовка письмового висновку щодо надання або відмови у наданні статусу біженця;
- видала довідок про подання особою заяви про надання їй статусу біженця; про особу, стосовно якої прийнято рішення про оформлення документів для вирішення питання щодо надання їй статусу біженця; про звернення до суду;
- видача посвідчень та проїзних документів для виїзду за кордон особам, яким надано статус біженця;
- перереєстрація осіб, яким надано статус біженця;
- визначення місць для тимчасового проживання осіб, які подали заяви про надання статусу біженця, стосовно яких прийнято рішення про оформлення документів для вирішення питання щодо надання їм статусу біженця, та направлення їх у пункти тимчасового розміщення біженців;
- прийняття рішення про надання грошової допомоги особам, яким надано статус біженця;
- сприяння у працевлаштуванні особам, стосовно яких прийнято рішення про оформлення документів для вирішення питання щодо надання статусу біженця та яким надано такий статус;
- сприяння в отриманні особами, стосовно яких прийнято рішення про оформлення документів для вирішення питання щодо надання їм статусу біженця та яким надано статус біженця, соціально-побутових і медичних послуг;
- ведення обліку та особових справ осіб, які звернулися із зая-

вами про надання їм статусу біженця, стосовно яких прийнято рішення про оформлення документів для вирішення питання щодо надання статусу біженця та яким надано статус біженця;

- вирішення інших питань, віднесених законодавством до їхньої компетенції.

До інших органів державної виконавчої влади щодо біженців закон відносить: а) спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у справах охорони державного кордону; б) Службу безпеки України та її органи на місцях; в) органи внутрішніх справ; г) Міністерство закордонних справ України, дипломатичні представництва і консульські установи України за кордоном та інші.

Спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у справах охорони державного кордону організовує прийняття заяв про надання статусу біженця від осіб, затриманих за незаконне перетинання державного кордону або спробу такого перетинання з наміром набути статус біженця, та передає такі заяви до органів міграційної служби, а у разі звернення до нього осіб, які на законних підставах прибули в Україну з наміром набути статус біженця, роз'яснює їм порядок подання заяви про надання статусу біженців та інформує про місцезнаходження органів міграційної служби.

Служба безпеки України та її органи на місцях при зверненні органів міграційної служби у межах своєї компетенції вживають заходів до виявлення серед осіб, які подали заяви про надання їм статусу біженця, стосовно яких прийнято рішення про оформлення документів для вирішення питання щодо надання статусу біженця, таких, яким статус біженця не надається¹.

Міністерство внутрішніх справ України та його органи на місцях при зверненні органів міграційної служби у межах своєї компетенції вживають заходів до виявлення серед осіб, які подали заяви про надання їм статусу біженця, стосовно яких прийнято рішення про оформлення документів для вирішення

¹ Про біженців. Закон України від 21 червня 2001 р. - Голос України. - 2001.-31 липня.

питання щодо надання статусу біженця, таких, яким статус біженця не надається, до ідентифікації осіб, які порушили клопотання про надання їм статусу біженця, у разі звернення до органу внутрішніх справ осіб, які з наміром набути статус біженця незаконно перетнули державний кордон і перебувають на території України, цей орган приймає заяви про надання статусу біженця і передає їх до органу міграційної служби, а у разі звернення до нього осіб, які перебувають в Україні на законних підставах і мають намір набути статус біженця, роз'яснює їм порядок подання заяви про надання статусу біженця та інформує про місцезнаходження органів міграційної служби.

Спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань громадянства та реєстрації фізичних осіб та його органи в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі реєструють осіб, які подали заяви про надання їм статусу біженця, щодо яких прийнято рішення про оформлення документів для вирішення питання щодо надання їм статусу біженця, яким надано такий статус та які оскаржили рішення щодо статусу біженця.

Спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань праці та соціальної політики, його органи на місцях по можливості надають особам, щодо яких прийнято рішення про оформлення документів для вирішення питання щодо надання їм статусу біженця та яким надано такий статус, допомогу в працевлаштуванні, забезпечують призначення особам, яким надано статус біженця, грошової допомоги, пенсії, інших видів соціального забезпечення.

Міністерство закордонних справ України, дипломатичні представництва і консульські установи України за кордоном беруть участь у підготовці документів та вносять в установленому порядку пропозиції Кабінету Міністрів України щодо укладення міжнародних договорів з питань, пов'язаних із захистом соціальних, економічних та інших прав та інтересів біженців, у тому числі з компенсацією збитків, завданих біженцям, витратами на їх приймання та облаштування; надають спеціально уповноваженому центральному органу виконавчої влади у справах міграції інформацію про становище в країнах походження біженців; у разі потреби вживають заходів до воз-

з'єднання на території України або поза її межами сімей осіб, яким надано статус біженця, видають в'їзні візи членам сім'ї осіб, яким надано статус біженця в Україні; сприяють добровільному поверненню біженців в країну їх походження чи переселенню у держави, які погоджуються надати їм притулок.

Міністерство закордонних справ України здійснює загальний нагляд за виконанням міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, у сфері захисту біженців.

Спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у сфері охорони здоров'я, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації при зверненні органів міграційної служби забезпечують обов'язкове медичне обстеження, у разі необхідності — лікування осіб, щодо яких прийнято рішення про оформлення документів для вирішення питання щодо надання статусу біженця та яким надано такий статус.

Спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у галузі освіти, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації сприяють задоволенню освітніх потреб осіб, щодо яких прийнято рішення про оформлення документів для вирішення питання щодо надання статусу біженця та яким надано такий статус.

Органи опіки та піклування є законними представниками дітей, розлучених з сім'ями. Вони вживають заходів для тимчасового влаштування у відповідні дитячі заклади або сім'ї дітей, розлучених з сім'ями; встановлення опіки чи піклування над такими дітьми; беруть участь у процедурі надання дитині, розлученій з сім'єю, статусу біженця; сприяють дітям, розлученим з сім'ями, у реалізації їхніх прав.

Отже, чинне законодавство закріплює систему державних органів та їх повноваження щодо вирішення питань про надання, втрату та позбавлення особи статусу біженця.

Розгляд заяви про надання статусу біженця здійснюється органами міграційної служби в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі протягом двох місяців з дня прийняття рішення про оформлення документів для вирі-

шення питання щодо надання статусу біженця. За потреби строк розгляду може продовжити керівник органу міграційної служби за вмотивованим поданням працівника, який розглядає заяву, але не більш як до трьох місяців.

Рішення за заявою про надання статусу біженця приймає спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у справах міграції протягом місяця з дня отримання особою справи заявника та письмового висновку органу міграційної служби, який розглядав заяву.

Статус біженця в Україні надається на період дії обставин, зазначених у законі. Орган міграційної служби протягом семи робочих днів з дня тримання рішення про надання статусу біженця видає кожній особі, яка досягла шістнадцяти років, посвідчення біженця встановленого зразка. Посвідчення біженця видається строком на один рік. Під час перереєстрації біженця органом міграційної служби за місцем його проживання дія посвідчення продовжується.

Статус біженця втрачається, якщо особа:

1) добровільно знову скористалася захистом країни громадянської належності (підданства);

2) набула громадянство України або добровільно набула громадянство, яке мала раніше, або-набула громадянство іншої держави і користується її захистом;

3) добровільно повернулася до країни, яку вона залишила чи за межами якої перебувала внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань;

4) як особа без громадянства може повернутися в країну свого попереднього постійного проживання, оскільки обставини, за яких було надано статус біженця, більше не існують;

5) отримала притулок чи дозвіл на постійне проживання в іншій країні;

6) не може більше відмовлятися від користування захистом країни своєї громадянської належності, оскільки обставини, на підставі яких особі було надано статус біженця, більше не існують.

Особа позбавляється статусу біженця, якщо вона займається діяльністю, що становить загрозу національній безпеці, громадському порядку, здоров'ю населення України. Підставою для подання органу міграційної служби про втрату статусу біженця

може бути особиста заява особи, якій надано статус біженця в Україні, або клопотання органу внутрішніх справ, Служби безпеки України, іншого органу державної влади. Підставою для подання органу міграційної служби про позбавлення статусу біженця може бути клопотання органу внутрішніх справ, Служби безпеки України, іншого органу державної влади.

Органи міграційної служби в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі за наявності підстав, зазначених у законі, вносять до спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у справах міграції подання про втрату або позбавлення статусу біженця за власною ініціативою.

Рішення про втрату або позбавлення статусу біженця приймає спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у справах міграції за поданням органу міграційної служби за місцем проживання біженця протягом місяця з дня отримання подання та його особової справи. За потреби строк прийняття рішення може продовжити керівник спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у справах міграції, але не більш, як до трьох місяців.

Рішення спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у справах міграції протягом трьох робочих днів з дня його прийняття разом з особовою справою біженця надсилається до органу міграційної служби за місцем проживання особи. Орган міграційної служби за місцем проживання особи, щодо якої прийнято рішення про втрату або позбавлення статусу біженця, протягом семи робочих днів з дня його отримання надсилає або видає їй письмове повідомлення з викладенням причин такого рішення і роз'ясненням порядку його оскарження. Національний паспорт та інші документи, що перебували на зберіганні в органі міграційної служби, повертаються власникові. Посвідчення біженця та проїзний документ біженця для виїзду за кордон вилучаються або визнаються недійсними, про що орган міграційної служби протягом трьох робочих днів інформує орган внутрішніх справ за місцем проживання особи і відповідний орган спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань громадянства та реєстрації фізичних осіб.

Особа, яка не використала права на оскарження рішення про втрату або позбавлення її статусу біженця, повинна залишити територію України в установлений строк, якщо вона не має інших законних підстав для перебування в Україні.

Посадові та службові особи, які порушують закон щодо статусу біженця, несуть відповідальність у порядку, передбаченому законами України.

Закон передбачає права та обов'язки біженців. Особа, щодо якої прийнято рішення про оформлення документів для вирішення питання щодо надання статусу біженця, має право на:

тимчасове працевлаштування, навчання, медичну допомогу у порядку, встановленому законодавством України;

проживання у родичів, у готелі, піднайм житлового приміщення або користування житлом, наданим у пункті тимчасового розміщення біженців; правову допомогу.

Особа, щодо якої прийнято рішення про оформлення документів для вирішення питання щодо надання статусу біженця, зобов'язана:

- подати до відповідного органу міграційної служби відомості, необхідні для вирішення питання щодо надання статусу біженця;
- у разі одержання направлення органу міграційної служби відбути до визначеного місця тимчасового проживання і протягом трьох робочих днів зареєструватися у відповідному органі спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань громадянства та реєстрації фізичних осіб;
- проходити медичне обстеження на вимогу органів міграційної служби;
- з'являтися до відповідного органу міграційної служби у визначений ним строк;
- повідомляти органу міграційної служби, до якого було подано заяву, про свій виїзд за межі території адміністративно-територіальної одиниці України, на яку поширюються повноваження цього органу.

Особи, яким надано статус біженця в Україні, є іноземцями чи особами без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни Ук-

раїни, за винятками, встановленими Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Особа, якій надано статус біженця, має рівні з громадянами України права на:

- пересування, вільний вибір місця проживання, вільне залишення території України, за винятком обмежень, що встановлюються законом;
- працю;
- підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом;
- охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування;
- відпочинок;
- освіту;
- свободу світогляду і віросповідання;
- подання індивідуальних чи колективних письмових звернень або особисте звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб цих органів;
- володіння, користування і розпорядження своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності;
- оскарження до суду рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб;
- звернення за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини;
- правову допомогу.

Особа, якій надано статус біженця в Україні, має рівні з громадянами України права у шлюбних та сімейних відносинах.

Така особа має право на одержання грошової допомоги, пенсії та інших видів соціального забезпечення в порядку, встановленому законодавством України, та користування житлом, наданим у місці проживання; користується іншими правами і свободами, які передбачені Конституцією та законами України.

Особа, якій надано статус біженця в Україні, зобов'язана: • повідомляти протягом десяти робочих днів органу міграційної служби за місцем проживання про зміни прізвища, складу сім'ї, сімейного стану, місця проживання, набуття грома-

дянства України або іншої держави, надання притулку або дозволу на постійне проживання в іншій державі;

- у разі зміни місця проживання і переїзду до адміністративно-територіальної одиниці України, на яку поширюється компетенція іншого органу міграційної служби, знятися з обліку і стати на облік у відповідному органі міграційної служби за новим місцем проживання. Взяття на облік у органі міграційної служби за новим місцем проживання є підставою для реєстрації у відповідному органі спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань громадянства та реєстрації фізичних осіб;
- проходити щорічну перереєстрацію у строки, встановлені органом міграційної служби за ^місцем проживання.

Особа, якій відмовлено в оформленні документів для вирішення питання щодо надання статусу біженця за відсутності умов, зазначених у законі, у разі виникнення зазначених умов може повторно звернутися із заявою про надання статусу біженця.

Особа, щодо якої прийнято рішення про відмову в оформленні документів для вирішення питання щодо надання статусу біженця, про відмову в наданні, втрату або позбавлення статусу біженця і яка оскаржує відповідне рішення до спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у справах міграції або до суду, до прийняття рішення за скаргою має права та обов'язки, передбачені законом.

Особа, яка отримала повідомлення суду про підтвердження рішення про відмову в оформленні документів для вирішення питання щодо надання статусу біженця чи у наданні статусу біженця, або втрату чи позбавлення статусу біженця, повинна залишити територію України в установленний строк, якщо вона не має інших законних підстав для перебування в Україні.

Отже, правовий статус громадян України та іноземців і осіб без громадянства, що на законних підставах постійно проживають чи тимчасово перебувають в Україні, закріплено нормами Конституції та законів України. Зазначимо, що окремі положення законодавства і практики їх застосування потребують удосконалення.

Обов'язок і право - брати; в них одна мати - свобода. Вони народжуються в один день, вони ростуть, розвиваються і гинуть разом.

(В. Кузен)

РОЗДІЛ V

Закріплення прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в Конституції України¹

§ 1. Поняття, критерії диференціації, види та принципи прав і свобод людини та громадянина

Конституція України приділяє особливу увагу питанню закріплення прав і свобод людини та громадянина. Це закономірно, адже права і свободи людини й громадянина в наш час стали загальновизнаною найвищою суспільною цінністю. Нині визнання та практичне здійснення прав і свобод людини і громадянина стало основним критерієм міри демократичності тієї чи іншої держави².

При цьому Конституція України розрізняє права та свободи людини і громадянина. А тому доречно зазначити, що свобода людини, власне, є первинним поняттям у системі прав людини й громадянина. Через це розрізняють природні права людини, тобто ті, що пов'язані з самим її існуванням та розвитком, і набуті права, що характеризують в основному соціально-політичний статус людини й громадянина (право на підприємницт-

¹ У розділі використано матеріали В. Г. Князева, пошукача кафедри конституційного права НАВСУ.

² Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. - К., 1997. - Ст. 3.

во, виборче право тощо)¹. Отже, можна стверджувати, що, відповідно до Конституції України, свободу людини як юридичну категорію характеризують такі основні риси:

—люди вільні від свого народження, ніхто не має права по рушувати їхні природні права, до того ж саме держава у демократичному суспільстві є головним гарантом свободи людини;

—людина вільна робити все, за винятком того, що прямо заборонено чинним законодавством²;

—люди мають рівні можливості, що закріплені правом. Разом з тим свобода людини як об'єктивна реальність далеко виходить за межі, врегульовані правом, і має свої витoki в системі інших соціальних норм, що панують у демократичному суспільстві. У широкому розумінні свобода характеризує загальний стан людини, її соціальний статус. У вузькому, правотлумаченні свобода є можливістю людини вчиняти ті чи інші конкретні дії в межах, встановлених правом. Можливості такого роду, що надаються нормами чинного права, мають назву суб'єктивних прав людини.

Конституція України розрізняє також поняття «права людини» і «права громадянина»³. У першому випадку йдеться про права, пов'язані з самою людською істотою, її існуванням та розвитком. Людина (як суб'єкт прав і свобод) у цьому розумінні виступає переважно як фізична особа. До цього виду прав належать: право на життя (ст. 27); право на повагу до гідності людини (ст. 28); право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29); право на недоторканність житла (ст. 30); право на невтручання в особисте та сімейне життя (ст. 32) тощо.

Щодо прав громадянина, то вони пов'язані зі сферою відносин людини з суспільством, державою, їх інституціями⁴. Основу цього виду прав становить неможливість людини до держави,

Основи конституційного права України: Підручник. - 2-е вид., доп. / За ред. В. В. Копейчикова. - К.: Юрінком Інтер, 1998. - С. 65.

Монтеск'є III. О духе законов // Изб. соч. - М., 1995. - С. 289.

Сравнительное конституционное право. - М., 1996. - С. 242. ⁴

Гроций Г. О праве войны и мира. - М: Госюриздат, 1956. - С. 5.

громадянином якої вона є. Прикладом прав громадянина, встановлених у Конституції України, є право **громадян, нашої держави** на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації (ст. 36), право брати участь в управлінні державними справами (ст. 38), право на участь у проведенні мітингів, походів, демонстрацій (ст. 39), право на соціальний захист (ст. 46) тощо.

... Права людини порівняно з правами громадянина мають домінуюче значення. Адже права людини поширюються на всіх людей, які **проживають** у тій або іншій державі, а **права громадянина** — лише на тих осіб, які є громадянами «євної країни,

Разом з тим, розмірковуючи про права людини і **громадянина**¹, слід враховувати, що їх поділ на права людини і права **громадянина** не має абсолютного значення, оскільки на підставі досягнення згоди між державами деякі громадянські права можуть поширюватися на громадян іншої держави — суб'єктів укладених між державами договорів.

¹ Отже, відповідно до Конституції України основне право громадян — це їх можливість здійснювати певні дії для задоволення своїх життєво важливих матеріальних і духовних інтересів, що встановлені державою і закріплені в Конституції та інших **нормативно-правових** актах.

Закріплення прав, свобод і обов'язків громадян на конституційному рівні є найголовнішим у нормативному регулюванні **правового** статусу особи будь-якої держави. Адже у випадку, коли правам, свободам і обов'язкам людини і громадянина не відведено належної уваги в Основному законі, вони можуть перетворитися на декларації і не мати практичного використання. Водночас сучасна юридична теорія і практика визнає людину найвищою соціальною цінністю, а її права і свободи повинні визначати зміст і спрямованість діяльності законодавчих, виконавчих, судових та інших державних органів.

Конституція України закріпила права й свободи людини і громадянина системно. Тобто на рівні їх теоретичного моделювання і сприйняття вони поділяються на особисті, політичні, економічні, соціальні та культурні права й свободи. Щоправда, в літературі та в законодавчій практиці є й інші класифікації, наприклад, говорять про соціально-політичні, соціально-еконо-

мічні та інші права. Це дає змогу охопити зазначену систему як єдине ціле, єдиний правовий організм, усі складові якого мають бути узгодженими та взаємодіяти між собою. Основне завдання цієї взаємодії полягає в тому, щоб забезпечити комплексність конституційної регламентації статусу людини та громадянина, тобто пов'язати, по-перше, права і свободи людини та громадянина, по-друге, права і свободи людини та права і свободи громадянина, по-третє, права і свободи людини і громадянина та їхні обов'язки, і, по-четверте, права, свободи і обов'язки людини та громадянина з гарантіями їх реалізації. До того ж необхідно норми конституційного матеріального права повною мірою пов'язати з нормами процесуальними, тобто тими, що врегульовують процес практичного здійснення конкретних прав і свобод людини й громадянина. Прикладом конституційної норми процесуального характеру можна вважати, наприклад, положення ст. 62 Конституції України, де йдеться про те, що ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину, оскільки одним з демократичних принципів процесуального права є керівне положення про те, що тягар доказування лежить на тому, хто звинувачує у вчиненні злочину.

Слід наголосити також на тому, що система конституційних прав і свобод людини й громадянина становить основу всіх інших прав і свобод, що закріплюються нормами галузевого законодавства.

§ 2 о Конституційна класифікація прав і свобод людини та громадянина

Конституція України закріплює основні права і свободи людини та громадянина, що становлять основу будь-яких інших прав і свобод. Існують різні класифікації прав людини і громадянина, їх поділяють на основні та похідні. Основні права поділяють на: а) фізичні; б) політичні; в) економічні; г) соціальні; д) екологічні; е) культурні; є) особисті та ін. Наприклад, П. М. Рабінович поділяє основні права людини і громадянина за сферою суспільних відносин та характером потреб на: а) фізичні; б) особистісні; в) культурні; г) економічні; д) політичні. Наприклад, в Конституції Української РСР від 20 квітня

1978 р. права і свободи громадян поділялись на: а) соціально-економічні; б) політичні; в) особисті.

В одній з класифікацій виділяють класичні та соціальні права. Перші включають в себе громадянські та політичні права й спрямовані передусім на обмеження влади держави над людиною. Другі включають економічні, соціальні та культурні права.

Класичні права пов'язані з зобов'язаннями влади утримуватися від певних дій, а економічні, соціальні та культурні права зобов'язують державу надавати певні гарантії для їх реалізації. Правники часто розглядають класичні права як обов'язок досягти певного результату, а соціальні права — як обов'язок надати для цього засоби.

(У розділі другого Конституції України від 28 червня 1996 р. закріплюються такі групи основних прав: фізичні, політичні, економічні, соціальні, екологічні, сімейні, культурні, особисті права.

Фізичні права — це можливості людей, що характеризують їх фізичне і біологічне існування, задоволення матеріальних, духовних та деяких інших потреб.⁴

Політичні права — це можливості людини і громадянина брати участь у громадському і державному житті, вносити пропозиції щодо поліпшення роботи державних органів, їх службових осіб і об'єднань громадян, критикувати недоліки в роботі, безпосередньо брати участь у різних об'єднаннях громадян.

Економічні права — це такі можливості людини і громадянина, що характеризують їх участь у виробництві матеріальних і духовних благ.

Соціальні права — це можливість людини і громадянина із забезпечення належних соціальних умов життя.

Екологічні права — це можливість людини і громадянина мати безпечне екологічне середовище.

Сімейні права — це можливості людини і громадянина вільно розпоряджатися собою в сімейних правовідносинах.

Культурні права — це можливості доступу людини до духовних цінностей свого народу (нації) та всього людства.

Особисті права — це можливості людини і громадянина щодо захисту своїх прав, свобод і законних інтересів.

Уже йшлося про те, що Конституція України закріпила права людини і громадянина системно, однак найважливішими се-

ред них є, безперечно, фізичні права та свободи. Їх особливе значення пояснюється тим, що вони безпосередньо пов'язані з самою сутністю людини. Вони надзвичайно важливі, оскільки їх кількість і якість є основою, на якій ґрунтуються всі інші права людини. Водночас слід враховувати, що фізичні права поширюються абсолютною більшістю сучасних конституцій не тільки на громадян певної держави, а й на іноземців, осіб без громадянства, біженців тощо. До того ж серед них виділяється група невід'ємних прав і свобод. Невід'ємними вони називаються тому, що держава та інші соціальні суб'єкти за будь-яких обставин не можуть їх порушувати, а це забезпечить кожній особі можливість бути самостійним суб'єктом суспільного життя. При цьому держава не тільки не повинна втручатися у використання людиною цих прав і свобод, а й зобов'язана забезпечити їх реалізацію і захист. Більш того, Конституція визнає право кожного захищати свої права і свободи, права і свободи інших людей від посягань, у тому числі від посягань представників влади або посадових осіб.

Система фізичних прав людини і громадянина, за Конституцією України, складається з: невід'ємного права на життя (ст. 27), права на повагу до гідності людини (ст. 28), права на свободу та особисту недоторканність (ст. 29), права на недоторканність житла (ст. 30), право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31), права на невтручання в особисте і сімейне життя (ст. 32), права на свободу пересування, вільний вибір місця проживання, права вільно залишити територію України (ст. 33), права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34), права на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35).

Право кожної людини на життя (ст. 27) є невід'ємним і загальновизнаним міжнародним співтовариством. Крім Конституції України, воно проголошене в ст. 6 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, де зазначено, що це право охороняється законом і ніхто не може бути свавільно позбавлений життя¹.

¹ Права людини: Міжнародні договори України, декларації, документи / Упоряд. Ю. К. Качуренко. - 2-е вид. - К, 1992. - С 39-40.

• • Враховуючи те, що людина є найвищою соціальною цінністю, всебічна охорона її життя — це один з основних обов'язків держави*. Держава повинна вести активну соціальну політику, забезпечувати достатній рівень харчування, вживати ефективних заходів щодо боротьби із злочинністю, максимально сприяти розвитку медичної допомоги людині, яка її потребує, забезпечувати послідовне покращення умов життя людей, особливо неповнолітніх, інвалідів, осіб похилого віку тощо.

Із цього права випливає також повноваження захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань.

Життя людини як найвища соціальна цінність включає в себе два аспекти: біологічне існування людини і соціальний розвиток її як розумної істоти. Отже, життя людини — це її біосоціальний стан існування у часі та просторі.

Розглядаючи життя людини як її природне право, слід зосередити увагу на його змістовних елементах. Вони включають в себе можливість людини: а) існувати у часі та просторі, тобто діяти чи бездіяти на власний розсуд; б) вимагати від зобов'язаних суб'єктів забезпечити їй таке існування; в) постійно користуватися таким абсолютним природним соціальним благом і існування у часі та просторі; г) звертатися до компетентних і зобов'язаних суб'єктів з вимогою відтворити порушену можливість чи відшкодувати збитки.

Існування людини у часі та просторі має біологічну і соціальну природу. Біологічна природа існування характеризується початком життя та його кінцем. З якого часу починається біологічне існування людини? Щодо цього існують різні позиції. Одні вважають, що цей час починається з біологічного зачаття. Наприклад, медики стверджують, що біологічне життя починається зі злиття двох клітин². Наприклад, законодавець визнає спадкоємцями дітей, що були зачаті при житті спадкодав-

Див.: Олійник А. Ю. Зміст конституційного права людини на життя // Науковий вісник НАВСУ. - 2001. - № 3. - С 6-13.

Елкина С. Право на жизнь (аборт, эвтаназия, смертная казнь) // : Правовий статус особи: стан, проблеми, перспективи: Збірник наукових статей / За ред. М. Головка, Н. Морзе, П. Біленчука. - К., 1998. - С. 58.

ця і народилися після його смерті¹. Звідси аспект народження має пріоритетне значення. На нашу думку, людина стає суб'єктом права на життя з початку її фізіологічного народження.

Закінченням часу існування людини у просторі є її біологічна смерть. Моментом біологічної смерті вважають незворотні процеси розпаду клітин мозку. Від біологічної смерті слід відрізняти клінічну, тобто такий стан людини, коли, незважаючи на зупинку биття серця і дихання, деякий час життя в організмі не припиняється і воно може бути поновлено шляхом застосування реанімації. Відповідно до чинного законодавства медичні працівники зобов'язані надавати медичну допомогу в повному обсязі хворому, який знаходиться в критичному для життя стані. Активні заходи щодо підтримання життя хворого припиняються у разі, якщо стан людини визначається як незворотна смерть. Порядок припинення таких заходів, поняття та критерії смерті визначаються Міністерством охорони здоров'я України відповідно до сучасних міжнародних вимог. Медичним працівникам забороняється здійснення еутаназії, тобто навмисного прискорення смерті або умертвіння невиліковно хворого з метою припинення його страждань².

Отже, перестає бути суб'єктом права на життя людина, стан якої визнається як незворотна смерть.

До змісту суб'єктивного права на життя входить можливість людини вимагати від зобов'язаних суб'єктів забезпечити їй здійснення свого невід'ємного права. До таких суб'єктів належать всі інші люди, їх об'єднання і спільноти, держава і суспільство в цілому. Всі зобов'язані суб'єкти, по-перше, повинні утримуватися від дій свавільного позбавлення життя людини, та, по-друге, захищати життя і здоров'я людей від протиправних посягань.

Кожна людина користується своїм правом на життя в межах правомірної поведінки. Протиправні дії людини ставлять щодо неї інших людей у стан необхідної оборони чи крайньої

Україна. Закони. Кодекси України: У 3-х кн. - 4-е вид. / Відп ред В. Ф. Бойко. - К., 2000. - Т. 3. - С 243.

Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19 листопада 1992 р. // ВВР. - 1993. - № 4. - Ст. 19.

необхідності, що може призвести до правомірного позбавлення людини життя.

У разі часткового чи повного порушення іншими суб'єктами природного права на життя, кожна людина має можливість вимагати поновлення порушеного права чи відшкодування збитків. Наприклад, у разі замаху на вбивство людини потерпілий має право вимагати притягнення винного до відповідальності та відшкодування матеріальної і моральної шкоди. У випадках, коли людина позбавлена життя, таке право мають її законні представники.

Юридично природне право на життя людини закріплюється міжнародним та внутрішньонаціональними нормативно-правовими актами. В Україні це право конституційно було л перше закріплене у Конституції України 1996 р. (ст. 27), де наголошується на тому, що кожна людина має невід'ємне право на життя. Ніхто свавільно не може бути позбавлений життя. Існують різні думки щодо змісту цього конституційного права. В. В. Кравченко розрізняє право на: а) життя; б) захист свого життя і здоров'я від протиправних посягань; в) захист життя і здоров'я інших людей від таких посягань¹. Н. А. Маловицька у зміст права на життя включає: а) проведення державою миролюбної політики, що виключає війни та конфлікти; б) заборону вбивств; в) боротьбу з терористичними акціями; г) попередження дитячої смертності; д) охорону від нещасних випадків на виробництві; е) профілактику дорожньо-транспортних пригод; є) профілактику пожежної безпеки; ж) заборону смертної кари та інше².

На нашу думку, до змісту конституційного права на життя слід включати такі можливості, як: а) свобода людини від війн та інших конфліктів, стихії, нещасних випадків на виробництві й у побуті, аварій на транспорті, екологічних катастроф, епідемій і епізоотій; б) посягання на життя державних діячів, представників іноземних держав, інші злочини проти держави,

Кравченко В. В. Конституційне право України: Навч. посібник. - К., 1998. - Ч. 1. - С 77.

Конституційне право України / За ред. проф. В. Ф. Погорілка. - К 1999. - С. 269.

що призвели до загибелі людей, заборона навмисних і необережних вбивств, злочинів, що призводять до загибелі людей та смертної кари; в) попередження передчасної смертності, включаючи дитячу; г) протипожежні профілактичні дії; д) захист людиною свого життя та життя інших людей від протиправних посягань; є) користування захистом життя людини з боку держави; є) відновлення і відшкодування збитків при посяганні на життя та ін.

Гарантіями від свавільного позбавлення людини життя є загальні та спеціальні умови та засоби забезпечення людині можливостей постійно користуватися таким соціальним благом як життя. Існують різні класифікації цих гарантій. Розглянемо конституційні та галузеві гарантії щодо недопущення позбавлення людини її життя,

: . Свавільне позбавлення життя людини може мати місце у процесі війн та інших конфліктів. Стан війни в Україні може оголосити лише Верховна Рада України за поданням Президента України, що є важливою конституційною гарантією недопущення несправедливих війн. Президент України може використовувати Збройні сили України чи інші військові формування у разі збройної агресії проти України, однак і в цьому разі його рішення повинна схвалити Верховна Рада України¹. • Впливати на забезпечення життя людини можуть стихійні лиха, екологічні катастрофи, нещасні випадки на виробництві й у побуті, епідемії та епізоотії. Стихійне лихо може відбуватися у вигляді: а) затоплення населених пунктів; б) землетрусів; в) ожеледиці; г) снігопадів та ін, Екологічні аварії та катастрофи можуть бути також різними, а саме: а) забруднення отруйними чи радіоактивними речовинами повітря, землі, води та іншого середовища; б) аварії на електростанціях (наприклад на Чорнобильській АЕС), на шахтах, на підприємствах та установах, в інших виробництвах; в) аварії на повітряному, залізничному, морському, річковому та автомобільному транспорті. Для подолання наслідків аварій та катастроф, проведення рятувальних робіт та інших дій, спрямованих на недопу-

Конституція України. Конституція Автономної Республіки Крим 36, нормат, актів. - К., 1999. - С 21.

щення людських жертв, Президент України своїм указом може ввести надзвичайний етап в Україні чи окремих її місцевостях, а також оголосити окремі місцевості зонами надзвичайного екологічного лиха з наступним затвердженням цих рішень Верховною Радою України.

Конституційною гарантією національної безпеки і оборони України, недопущення свавільного позбавлення життя людей є діяльність Ради національної безпеки і оборони, яка координує і контролює діяльність виконавчих органів у сфері національної безпеки і оборони. Основними її завданнями визнаються: а) встановлення життєво важливих національних інтересів і пріоритетів; б) виявлення внутрішніх і зовнішніх загроз національній безпеці або ж обороні; в) розробка стратегії та створення програм, забезпечення національної безпеки або ж оборони; г) координація діяльності органів виконавчої влади (або інших органів) в процесі планування і здійснення заходів з виконання прийнятих рішень тощо¹.

Однією з галузевих гарантій недопущення свавільного позбавлення життя людини є кримінальне законодавство України, що забороняє посягання на життя державного діяча, представника іноземної держави, вчинення всіх видів вбивств та інших злочинів, коли гинуть люди. Особи, що винні у вчиненні таких злочинних діянь, притягаються до кримінальної відповідальності, що полягає у покладанні на індивіда певного виду і міри кримінального покарання. Водночас метою кримінального права є виправлення і перевиховання особи, що вчинила злочин, а не помста за вчинене. Підтвердженням цього є відміна в Україні смертної кари як виду покарання за вчинення злочину. Законом України від 22 лютого 2000 р. смертну кару як вид покарання за вчинення злочину було відмінено і доповнено Кримінальний Кодекс України таким видом покарання, як довічне позбавлення волі. Воно застосовується судами за вчинення особливо тяжкого злочину у випадках, спеціально передбачених Кримінальним Кодексом України, за умови, якщо суд не вважає за можливе застосувати позбавлення волі на

¹ Колодій А. М., Олійник А. Ю. Державне будівництво і місцеве самоврядування: Навч. посіб. - К, 2000. - С. 122.

певний строк. До осіб, що вчинили злочини у віці до 18 років та у віці понад 65 років, а також до жінок, що були в стані вагітності під час вчинення злочину або завагітніли на момент винесення вироку довічне позбавлення волі не застосовується¹.

Важливе значення для попередження передчасної смертності, у тому числі дитячої, мають заходи української держави із забезпечення здорових і безпечних умов життя людей: а) підтримання необхідного для здоров'я життєвого рівня населення; б) охорона навколишнього природного середовища; в) забезпечення санітарно-епідемічного благополуччя територій і населених пунктів; г) створення сприятливих для здоров'я умов праці, навчання, побуту та відпочинку; д) збереження генофонду народу України; е) запобігання інфекційним захворюванням, небезпечним для населення; є) обов'язкові медичні огляди; ж) сприяння здоровому способу життя населення та ін.

Значна частина людей в Україні (близько 4 тисяч чоловік за рік) травмується та гине на пожежах. Отже, важливість протипожежної профілактики як гарантії недопущення свавільного позбавлення людини життя особливо доводити непотрібно. 17 грудня 1993 р. було прийнято Закон України «Про пожежну безпеку», де закріплено, що забезпечення пожежної безпеки є невід'ємною частиною державної діяльності щодо охорони життя та здоров'я людей, національного багатства і навколишнього природного середовища. Закон визначає загальні правові, економічні та соціальні основи забезпечення пожежної безпеки на території України, регулює відносини державних органів, юридичних і фізичних осіб у цій галузі незалежно від виду їх діяльності та форм власності². Для реалізації положень цього Закону згідно з постановою Кабінету Міністрів України розробляються і затверджуються державні програми забезпечення пожежної безпеки. Основне навантаження в цій діяльності покладається на органи внутрішніх справ та інші міністерства. Міністерство внутрішніх справ надає практичну допомогу в створенні протипожежних служб в апаратах інших мі-

¹ Україна. Закони. Кодекси України: У 3-х кн. - 4-е вид. / Відп. ред. В. Ф. Бойко. - К., 2000. - Т. 2. - С 18-19.

² Відомості Верховної Ради. - 1994. - № 5. - Ст. 21.

ністерств та центральних органів державної виконавчої влади. Від начальників ГУ МВС України в Криму, м. Києві та Київській області, УМВС України в областях та м. Севастополі вимагалось встановити контроль за створенням і організацією роботи цих служб в апаратах асоціацій, корпорацій, концернів та інших виробничих об'єднань незалежно від форм власності та видів їх діяльності.

Отже, враховуючи стан гарантування людині в Україні здійснення її права на життя, слід зробити висновок про те, що в цьому напрямі зроблено ще не все. Ця гостра проблема потребує комплексного вивчення та забезпечення.

Конституція України, крім умов і засобів захисту, закріплює можливість самозахисту людиною свого життя і здоров'я та життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань. Кожен має право захищати своє життя і здоров'я будь-якими не забороненими законом засобами від протиправних посягань. Такі можливості захисту від протиправного посягання на життя і здоров'я людини та громадянина передбачені у кримінальному й адміністративному законодавстві у вигляді необхідної оборони та крайньої необхідності. При необхідній обороні особа, що захищається від протиправного посягання з боку інших осіб, може спричинити шкоду нападникові, якщо ці дії вчинені з метою захисту інтересів чи прав особи, яка захищається, або іншої особи, інтересів суспільства або держави, якщо такі дії були зумовлені потребою негайного відвернення чи припинення посягання.

Однак не можна перевищувати межі необхідної оборони, тобто спричиняти таку шкоду тому, хто посягає, що явно не відповідає небезпеці посягання чи обставинці захисту.

Законодавство передбачає умови правомірності необхідної оборони стосовно посягання і захисту. Посягання повинно бути: а) суспільно небезпечним; б) наявним, тобто відбуватися в межах якогось часу; в) дійсним, тобто існувати об'єктивно, в реальній дійсності, а не тільки в уяві того, хто захищається. Захист: а) здійснюється шляхом завдання шкоди тому, хто посягає; б) допускається, коли треба захистити інтереси людини, суспільства або держави; в) не повинен перевищувати меж необхідності.

Дії потерпілого та інших осіб безпосередньо після вчинення посягання, спрямовані на затримання особи, яка вчинила напад, і передання нападника відповідним органам влади, як правомірні, прирівнюються до необхідної оборони, якщо вони були необхідні для затримання і відповідали небезпечності посягання та обставинці затримання особи, що вчинила суспільно небезпечне діяння.

Затримання нападника є правомірним за таких умов: а) особа вчинила діяння, що має ознаки злочину; б) нападник ухилився від затримання; в) шкода може бути заподіяна лише з метою затримання нападника та передачі його органам влади; г) дії із затримання, включаючи заподіяну шкоду, повинні відповідати небезпечності [посягання й обставинці затримання злочинця].

Крайня необхідність визначається як діяння, що вчинено для усунення небезпеки, що загрожує інтересам суспільства, держави, громадським інтересам, людині чи її правам або іншим людям, якщо що небезпеку за даних обставин не можна було усунути іншими засобами і якщо заподіяна шкода є менш значною, ніж шкода відвернута.

Умовами правомірності крайньої необхідності є обставини, що характеризують небезпеку, яка загрожує, і заходи з її ліквідації. Небезпека повинна: а) становити загрозу інтересам суспільства, держави, громадським інтересам, людині чи її правам; б) бути наявною, тобто створювати безпосередню загрозу спричинення шкоди, або такою, що пов'язана з початком заподіяння шкоди; в) бути дійсною, тобто реально існувати, а не уявною. Її усунення: а) здійснюється з метою недопущення шкоди; б) не може бути здійснено іншими засобами, а тільки шляхом заподіяння шкоди; є) має бути здійснено заподіянням меншої шкоди, ніж відвернена.

Отже, при здійсненні захисту життя і здоров'я від протиправних посягань необхідно діяти в межах закону, тобто захищати себе та інших осіб не забороненими законом засобами.

Конституція України покладає на державу та її органи обов'язок захищати життя людини та відшкодовувати матеріальну і моральну шкоду при посяганні на життя людини. Такий захист має здійснюватися у всіх випадках, коли життю

людини загрожує небезпека. Держава та її органи організують і здійснюють захист життя людини як на території України, так і за її межами. Існують різні групи ситуацій, коли життя людини необхідно захищати. Їх можна поділити на такі, що здійснюються при: а) військових конфліктах; б) стихійних подіях; в) аварійних ситуаціях; г) протиправних (у тому числі злочинних) діяннях; д) захисті працівників суду і правоохоронних органів, потерпілих, свідків та інших учасників кримінального процесу та ін.

Наприклад, 23 грудня 1993 р. Верховна Рада України прийняла закони України: а) про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві; б) про державний захист працівників суду і правоохоронних органів.

Під забезпеченням безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, тобто у виявленні, попередженні, припиненні, розкритті або розслідуванні злочинів, а також у судовому розгляді кримінальних справ, розуміється здійснення правоохоронними органами правових, організаційно-технічних та інших заходів, спрямованих на захист життя, житла, здоров'я та майна цих осіб від протиправних посягань, з метою створення необхідних умов для належного відправлення правосуддя.

Право на таке забезпечення безпеки шляхом застосування передбачених законом заходів, за наявності відповідних підстав, мають: а) особи, які заявили до правоохоронного органу про злочин або в іншій формі брали участь чи сприяли виявленню, попередженню, припиненню і розкриттю злочинів; б.) потерпілий та його представник у кримінальній справі; в) підозрюваний, обвинувачений, їх захисники і законні представники; г) цивільний позивач, цивільний відповідач та їх представники у справі про відшкодування шкоди, завданої злочинцем; д) свідок; є) експерт, спеціаліст, перекладач і понятий; є) члени сімей та близькі родичі перелічених осіб, якщо шляхом погроз або інших протиправних дій щодо них робляться спроби вплинути на учасників кримінального судочинства¹.

Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві: Закон України від 23 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради. - 1994. - № 11. - Ст. 51.

Закон України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» встановлює систему особливих заходів державного захисту працівників суду і правоохоронних органів від перешкоджання виконанню покладених на них законом обов'язків і здійсненню наданих прав, а так само від посягань на життя, здоров'я, житло і майно зазначених осіб та їх близьких родичів у зв'язку із службовою діяльністю цих працівників.

До правоохоронних органів Закон України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» відносить органи: прокуратури, внутрішніх справ, служби безпеки, митні, охорони державного кордону, державної податкової служби, державної контрольно-ревізійної служби, рибоохорони, державної лісової охорони та інші, які здійснюють правозастосовну або правоохоронну функції.

Відповідно до цього Закону України захисту підлягають працівники: а) суду і правоохоронних органів; б) Антимонопольного комітету України. Особливий захист щодо цих працівників застосовується за умови, якщо вони беруть безпосередню участь відповідно у: а) розгляді судових справ у всіх інстанціях; б) провадженні та розслідуванні кримінальних справ та справ про адміністративні правопорушення; в) оперативно-розшуковій діяльності; г) охороні громадського порядку і громадської безпеки; д) виконанні вироків, рішень, ухвал і постанов судів, постанов органів дізнання і попереднього слідства та прокурорів; е) контролі за переміщенням людей, транспортних засобів, товарів та інших предметів чи речовин через державний і митний кордон України; є) нагляді та контролі за виконанням законів.

До близьких родичів, які підлягають захисту, цей Закон відносить батьків, дружину (чоловіка), дітей, рідних братів і сестер, діда, бабу, онуків, посягання на життя, здоров'я, житло і майно яких перешкоджає виконанню працівниками суду і правоохоронних органів покладених на них законом обов'язків і здійсненню наданих прав¹.

Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів: Закон України від 23 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради. - 1994. - №111.-Ст. 50.

Закон України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду» від 1 грудня 1994 р. передбачає відшкодування моральної і матеріальної шкоди в разі смерті особи, яка мала право на одержання такого відшкодування її спадкоємцям¹.

Отже, національне законодавство зобов'язує державу та її державні органи захищати життя різних верств населення в Україні. Однак, разом з тим, міжнародно-правовий захист життя людини в Україні має посилюватися, і це обумовлено багатьма причинами.

1. Кожен міжнародно-правовий документ є результатом колективної праці фахівців та політиків різних країн світу, узагальнює мудрість різних народів та досвід теоретичних і практичних надбань світової культури і науки.

2. Для української держави і суспільства впровадження у практичну діяльність міжнародно-правових норм означає перехід від розмов про демократію до практичного її здійснення на підставі механізмів, що вироблені десятиліттями і століттями і випробувані на практиці багатьма цивілізованими країнами світу.

3. Як член Ради Європи з 1995 р. Україна взяла на себе зобов'язання виконувати вимоги Європейської конвенції з прав людини, в тому числі й із захисту права людини на життя.

4. Необхідно звертатися до міжнародно-правових документів з метою постійного оновлення національного законодавства про забезпечення права людини на життя².

Міжнародно-правовий захист життя людини повинен здійснюватися в Україні на рівні міжнародно-правових стандартів: а) Організації Об'єднаних Націй (ООН); б) Ради Європи та ОБОЄ; в) Співдружності Незалежних Держав (СНД); г) українському (національному).

Відомості Верховної Ради. - 1995. - № 1. - Ст. 1.

Шульга М. О. Міжнародний досвід захисту прав національних меншин // Права людини в Україні. Інформаційно-аналітичний бюлетень Українсько-Американського Бюро захисту прав людини: Вип. 21. - К., 1998. - С 6-7.

На рівні ООН вироблені та забезпечуються механізми захисту права людини на життя. Серед нормативно-правових документів, що регулюють міжнародні правовідносини у цій сфері, слід назвати Загальну Декларацію прав людини та Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. На європейському рівні це, в першу чергу, Європейська конвенція з прав людини, Прикінцевий акт наради з питань безпеки та співробітництва в Європі. На рівні СНД це договори, що підписані Україною з незалежними державами, колишніми суб'єктами СРСР. До національного законодавства України, що закріплює механізми захисту права людини на життя, відносяться Конституція і закони України. Наприклад, законом України від 22 лютого 2000 р. відмінено смертну кару в Україні за вчинення злочину і замінено довічним позбавленням волі. Прийнято і діє низка інших законів, спрямованих на захист права людини на життя.

Отже, Україна активно діє на міжнародному, регіональному та національному рівні, створюючи умови, охороняючи та захищаючи право людини і громадянина на життя. Існує, що правда, ряд проблем у плані активнішого впровадження міжнародно-правових норм у національне законодавство, але для цього потрібен час і економічний добробут.

Право людини на повагу до її гідності (ст. України) є продовженням і певним протидією катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження і покарання. Воно має абсолютний характер у тому розумінні, що принижувати гідність людини заборонено у будь-якому випадку (навіть щодо злочинців чи агресорів). До того ж це право діє ще до народження дитини, яка знаходиться в утробі матері, а також після смерті людини. Охорона гідності людини є обов'язком держави. Справи, що виникають з цього приводу, як правило, вирішуються судом, який, враховуючи їх характер, повинен зобов'язувати порушників спростувати відомості, що порушують гід-

Права людини: Міжнародні договори України, декларації, документи / Упоряд. Ю. К. Качуренко. - 2-е вид. - К., 1992. - С 92-108.

ність людини, компенсувати їй не лише втрачену вигоду, а й моральну шкоду.

До того ж ч. 3 зазначеної статті забороняє піддавання будь-якої людини медичним, науковим чи іншим дослідженням без її вільної згоди, що відповідає ст. 7 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, а відтак може здійснюватись тільки за згодою¹ дієздатної, повнолітньої людини і ні в якому разі не являти собою катування, жорстоке, нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження чи покарання.

Право на свободу та особисту недоторканність передбачене ст. 29 Конституції України. Воно неодноразово закріплювалось міжнародним співтовариством у різних міжнародно-правових документах, зокрема, у Загальній декларації прав людини 1948 р. (ст. 3). Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 р. (ст. 9), Європейській конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 р. (ст. 5). Це право встановлює межу, яку ті чи інші посадові особи можуть перейти лише у випадках, прямо передбачених законом (тримання особи під вартою, арешт тощо).

Конституція України значною мірою демократизувала сам процес вжиття заходів, що обмежують свободу людини, її особисту недоторканність. Це полягає у тому, що тільки суд своїм вмотивованим рішенням і лише на підставі чинного законодавства може дозволити арешт людини й тримання її під вартою.

До того ж з метою реалізації цього права держава гарантує кожній особі з моменту затримання право на захист власними силами, а для цього їй має бути повідомлено про мотиви арешту чи затримання, роз'яснено права, надано можливість з моменту затримання захищати себе особисто та користуватися правовою допомогою захисника, оскаржити в суді своє затримання, повідомити родичів.

Сутність права на недоторканність житла ст. 30 Конституції України полягає в тому, що ніхто не має права безпідстав, передбачених у законі, увійти до житла проти волі осіб, які в ньому проживають. При цьому під житлом слід розуміти не тільки відповідну кімнату, квартиру, жилий будинок, а й усі допоміжні приміщення, якими особа користується у повсякденному житті.

Право недоторканності житла поширюється не тільки на місце постійного проживання особи, а й на місця її тимчасового мешкання у готелях, санаторіях, будинках відпочинку тощо.

Конституція України у ст. 31 закріпила право кожного на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. Винятки можуть бути встановлені лише судом у випадках, передбачених законом. Вони обумовлені виключно гуманною метою — запобігти злочину або з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи. До того ж слід враховувати, що ці винятки можливі лише тоді, якщо іншим способом одержати інформацію, необхідну для розслідування тієї або іншої кримінальної справи, захисту людини, суспільства і держави від злочинних посягань, неможливо.

Необхідно також звернути увагу на те, що в Конституції конкретизовано форми кореспонденції: телеграфна, листування, телефонні розмови та інші, наприклад електронна пошта. За порушення права на таємницю листування винна особа може бути притягнута до кримінальної відповідальності згідно зі ст. 163 КК України. Право, що розглядається, конкретизується та деталізується статтями 20, 185 і 187 КПК України.

Право на невтручання в особисте і сімейне життя, що передбачене ст. 32 Конституції України, пов'язане з гарантуванням її "особистої та сімейної свободи, особистої та сімейної таємниці. Винятки щодо нього можуть бути передбачені лише Конституцією України. Формулюючи це право, законодавець виходить з того, що кожна людина унікальна, індивідуальна, є суб'єктом великої кількості неформальних зв'язків, носієм приватних інтересів, що є її особистою справою. До того ж, закріплюючи його на конституційному рівні, держава надає можливості особі контролювати інформацію про себе, про членів своєї сім'ї та родину, а в разі необхідності припинити розголос небажаної інформації, тобто певною мірою бути незалежною щодо інших людей, їх колективів, суспільства і держави у цілому.

У частині 2 вказаної статті встановлено заборону збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди. І при цьому під інформацією про особу слід розуміти сукупність документованих або публічно

оголошених відомостей про неї. Наприклад, про її національність, освіту, стан здоров'я, захворювання тощо. А під конфіденційною інформацією слід розуміти відомості з обмеженим доступом, що знаходяться у володінні, користуванні або розпорядженні окремих фізичних чи юридичних осіб.

Частина 3 ст. 32 Конституції України встановлює право кожного громадянина ознайомлюватись в органах державної влади, місцевого самоврядування, установах і організаціях з відомостями про себе, що не є державною або іншою захищеною законом таємницею. Тобто всі державні органи, органи місцевого самоврядування, установи й організації, які мають таку інформацію, зобов'язані надавати її, за винятком відомостей, що є державною або іншою захищеною законом таємницею.

У частині 4 ст. 32 Конституції України закріплено: право спростовувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї; право вимагати вилучення будь-якої інформації; право на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням недостовірної інформації, що підкріплюється ст. 49 Закону України «Про інформацію». Гарантією здійснення цього, права є ст. 182 КК України.

Право на свободу пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України ст. 33 Конституції України поширюються як на громадян України, так і на всіх інших осіб, які перебувають на території України на законних підставах. Конституційне закріплення цих прав є важливою ознакою демократичної сутності держави, однак зазначимо, що право на свободу пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишити територію України не виключає необхідності додержання реєстраційних та деяких інших правил, що існують в Україні.

Так, право на свободу пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України щодо іноземних громадян здійснюються з певними обмеженнями, що передбачені Законом України «Про правовий статус іноземців» від 4 лютого 1994 р. Ці обмеження обумовлені необхідністю забезпечення безпеки України, охорони громадського по-

рядку, здоров'я, в умовах воєнного або надзвичайного стану тощо. Цей Закон передбачає також випадки, коли іноземцям може бути заборонено виїзд з території України через те, що стосовно їх ведеться дізнання, досудове слідство або розглядається кримінальна справа тощо.

Згідно з ч. 2 ст. 33 Конституції України і Законом України «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України» від 21 січня 1994 р. громадянин України не може бути позбавлений права в будь-який час повернутися в Україну, а державні органи України зобов'язані надавати допомогу своїм громадянам у цьому питанні.

Головні ідеї ст. 34 Конституції України відповідають Міжнародному пактові про громадянські і політичні права, де записало, що кожна людина має право на свободу думки (ст. 18) та безперешкодно додержуватися своїх поглядів і вільно їх висловлювати (ст. 19), а також п. 1 ст. 10 Європейської концепції про захист прав і основних свобод людини, у якому зафіксовано, що кожна людина має право на свободу виявлення поглядів.

Загалом право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань означає свободу збирати, зберігати, використовувати і поширювати будь-яку інформацію та ідеї, незалежно від державних кордонів, усно, письмово чи за допомогою друку або художніх форм вираження чи іншими способами на свій вибір, без втручання держави та інших соціальних інституцій. Разом з тим ця стаття не перешкоджає державам вимагати ліцензування радіомовлення, телебачення або ж кінопідприємства, але забороняє у сукупності з ч. 3 ст. 15 Конституції здійснення в Україні цензури.

Вона є гарантом духовної і творчої свободи, не обмеженої обов'язковою ідеологією. А тому з положень цієї статті випливає можливість доступу до засобів масової інформації політичних партій і рухів, громадських організацій, профспілок, окремих людей.

При цьому, слід зрозуміти, що свобода думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань тільки тоді є реальними, коли вони спираються на право вільно збирати, використовувати і поширювати інформацію у будь-який спосіб на свій

вибір, що має забезпечуватися державою шляхом сприяння - створенню розгалуженої і розвинутої системи, державних і недержавних засобів масової інформації, інших її джерел, державного переслідування всіх соціальних суб'єктів, що перешкоджають вільному отриманню і поширенню інформації. : , Під інформацією, згідно з Законом України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 р., розуміють документовані або публічно оголошені відомості про події та явища, що відбуваються у суспільстві, державі та навколишньому природному середовищі Основними видами інформації є: статистична, масова, про діяльність державних органів влади і місцевого самоврядування, правова, про особу, довідково-енциклопедичного характеру, соціологічна, а основними видами діяльності з нею є: по-перше, її одержання — це набуття, придбання, накопичення інформації; по-друге, її використання — це задоволення власних інформаційних потреб; по-третє, її поширення — **це-поширення**, обнародування, оголошування інформації і, по-четверте, зберігання — це забезпечення належного стану інформації та її матеріальних **носіїв**.

Принагідно хотілося б зазначити, що, враховуючи надзвичайну важливість інформації в життєдіяльності суспільства, законодавство передбачає певний режим доступу до неї. Під останнім розуміють встановлений правовими нормами порядок одержання, використання, поширення і зберігання інформації. Згідно з цим порядком інформація поділяється на відкриту і з обмеженим доступом.

. Доступ до відкритої інформації забезпечується шляхом: систематичної публікації її в офіційних друкованих виданнях; поширення її засобами масової комунікації; безпосереднього її надання державними органами та юридичними особами. У будь-якому разі обмеження права на одержання відкритої інформації забороняється законом.

Інформація з обмеженим доступом за своїм правовим режимом поділяється на конфіденційну і таємну. Конфіденційна — це така інформація, що знаходиться у володінні, користуванні або розпорядженні окремих фізичних або юридичних осіб і поширюється за їх бажанням відповідно до передбачених ними умов.

До таємної належить інформація, що містить відомості, які становлять державну та іншу, передбачену законом, таємницю, розголошення якої завдає шкоди особі, суспільству і державі. Саме тому в ч. 3 ст. 34 Конституції України передбачено, що здійснення права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадянського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя.

Положення ст. 35 Конституції України відповідають змістові ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та ст. 9 Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини.

Кожен має право на свободу світогляду та віросповідання. Це право гарантується державою всім особам, які перебувають на території України, і вбирає у себе як право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, так і безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Виходячи з цього, можна стверджувати, що до змісту цієї статті закладено і гарантію мати, приймати і змінювати релігію або переконання на власний вибір, право віруючих відкрито поширювати свої релігійні переконання та право тих, хто не сповідує ніякої релігії, на поширення атеїстичних переконань. Така редакція цієї статті спрямована на консолідацію Українського народу, на усунення міжконфесійних суперечок і поділу суспільства на віруючих та атеїстів, на надання кожному, незважаючи на його ставлення до релігії, рівних прав та можливостей, на прищеплення суспільству віротерпимості, а загалом на забезпечення взаєморозуміння, спокою та злагоди серед усього населення.

Дія цієї статті Конституції деталізується Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р., де підкреслюється рівноправність громадян незалежно від їх ставлення до релігії, йдеться про поняття релігійних організацій, їх майновий стан, права, трудову діяльність у релі-

гійних організаціях, співвідношення державних органів і релігійних організацій. Так, до релігійних організацій цей Закон відніс релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються з вищезазначених релігійних організацій. Наприклад, релігійна громада — це релігійна організація віруючих одного й того самого культу, віросповідання, напрямку, течії або толку, які добровільно об'єдналися з метою задоволення релігійних потреб. Держава визнає право релігійної громади на її підлеглість у канонічних і організаційних питаннях будь-яким чинним в Україні та за її межами релігійним центрам (управлінням) і вільну зміну цієї підлеглості. Релігійні організації, керівні центри яких знаходяться за межами України, можуть керуватися у своїй діяльності настановами цих центрів, якщо при цьому не порушується чинне законодавство. Релігійні управління і центри мають право засновувати монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), а також створювати духовні навчальні заклади для підготовки священнослужителів і служителів інших необхідних їм релігійних спеціальностей, які діють на підставі своїх статутів (положень).

Релігійна організація визнається юридичною особою з моменту реєстрації її статуту (положення), який не повинен суперечити чинному законодавству.

Упродовж цього ч. 2 статті, що коментується, встановлює, що право на свободу світогляду та віросповідання може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей. А це практично означає, що будь-яке обмеження цього права можливе тільки щодо конкретних релігійних організацій і тільки у законодавчій формі.

Відповідно до ч. 3 ст. 35 Конституції України церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави. Держава не втручається в діяльність релігійних організацій, що здійснюється в межах закону, не фінансує діяльності будь-яких релігійних організацій. У свою чергу останні не мають права брати участь у діяльності політичних партій, надавати політичним партіям фінансової підтримки, висувати кандидатів до органів

державної влади тощо, хоч кожний окремий священнослужитель як громадянин України має рівне з усіма іншими громадянами право на участь у політичному житті. Проте релігійні організації мають право брати участь у громадському житті, використовуючи засоби масової інформації. “Школа, як і загалом державна система освіти, в Україні відокремлена від церкви (релігійної організації), має світський характер. Доступ до різних видів і рівнів освіти надається громадянам незалежно від їх ставлення до релігії. -Громадяни можуть здобувати релігійну освіту індивідуально або разом з іншими.

“Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова. Всі релігії, віросповідання та релігійні організації є рівними перед законом.

Частина 4 вказаної статті регламентує, що ніхто не може бути звільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитись від виконання законів за мотивами релігійних переконань. Отже, заміна виконання одного обов'язку іншим з мотивів релігійних переконань допускається лише у випадках, передбачених у законодавстві. Виходячи з встановленого державою загального військового обов'язку та гарантованої свободи світогляду і віросповідання, передбачено правові підстави альтернативної служби, що визначається як державна служба поза збройними силами чи військовими формуваннями.

Головна особливість політичних прав і свобод полягає в тому, що їх носіями є тільки громадяни України. Разом з тим слід підкреслити, що політичні права й свободи мають самостійне значення, свідченням чого є існування і дія Міжнародного пакту про громадянські та політичні права. Навіть назва цього документу свідчить про тісний взаємозв'язок і певну спорідненість цих прав. Вони відрізняються лише за деякими особливостями їх змісту, що дозволяє з загальної групи політичних прав і свобод виділити окремі права, що притаманні тільки громадянам України (громадянські права).

Отже, громадянські права висвітлюють правовий зв'язок особи з Українською державою, що характеризується повнотою взаємних прав, обов'язків та відповідальності, а політичні

права і свободи — це вид і міра можливої поведінки у сфері політики.

Хотілося б також зазначити, що значною мірою політичні права і свободи можуть бути реалізованими лише завдяки участі громадян у діяльності відповідних об'єднань, політичних партій, профспілкових організацій, державних структур. До політичних прав і свобод належать: право на об'єднання у політичні партії та громадські організації (ст. 36 Конституції України); право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраним до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (ст. 38); право на мирні збори, мітинги, походи та демонстрації (ст. 39); право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів (ст. 40).

Право на об'єднання в політичні партії та громадські організації, передбачене ст. 36 Конституції України, дає змогу громадянам брати активну участь у політичному житті суспільства. При цьому відповідно до Закону України «Про об'єднання громадян» від 16 червня 1992 р. політичною партією слід вважати таке об'єднання громадян — прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, які мають головною метою участь у виробленні державної політики, формуванні органів влади, місцевого та регіонального самоврядування. А громадська організація — це об'єднання громадян для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних та інших спільних інтересів.

Держава гарантує свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

Відповідно до ч. 2 згаданої статті, політичні партії мають сприяти формуванню і виявленню політичних інтересів і політичної волі громадян. Вони відповідно до чинної Конституції і законів України «Про вибори народних депутатів України»,

«Про вибори Президента України», «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим», «Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів», висувають своїх кандидатів на виборах до органів державної влади і місцевого самоврядування. Разом з тим Конституція встановлює певні обмеження щодо членства у політичних партіях. По-перше, вона визначає, що членами політичних партій можуть бути тільки громадяни України, а, по-друге, прямо передбачає, що існують й інші обмеження щодо такого членства, що встановлюються нею безпосередньо та законами України. Вони стосуються, наприклад, військовослужбовців, працівників міліції, суду тощо.

Враховуючи те, що професійні спілки є наймасовішою громадською організацією, ч. 3 зазначеної статті закріплює право громадян на участь у діяльності професійних спілок з метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів. Професійні спілки об'єднують громадян за спільністю їх інтересів за характером їх професійної діяльності та утворюються без попереднього дозволу на основі вільного вибору їхніх членів. Незалежно від їх належності всі професійні спілки мають рівні права. Обмеження щодо членства у них, так само, як і в політичних партіях, встановлюється виключно Конституцією і законами України.

Конституція України передбачає у ч. 4 ст. 36, що ніхто не може бути примушений до вступу в будь-яке об'єднання громадян чи обмежений у правах за належність чи неіалежність до політичних партій або громадських організацій, а також у ч. 5 цієї статті проголошує принцип рівності об'єднань громадян перед законом у тому розумінні, що держава створює рівні можливості для діяльності об'єднань громадян.

Стаття 37 Конституції України є логічним продовженням попередньої статті, оскільки регламентує заборону щодо утворення і діяльності політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання між-

нічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи; людини, здоров'я населення.

При цьому слід звернути увагу на те, що забороняється утворення та діяльність таких об'єднань громадян, підставами для чого можуть бути і програмні цілі, і безпосередні дії. Тобто, якщо в програмних документах громадських об'єднань, поданих до реєстрації, передбачатимуться програмні цілі, що суперечать вимогам цієї статті Конституції України або іншій статті (статтям) законів України, Міністерство юстиції зобов'язано відмовити їм у реєстрації. Якщо ж будуть виявлені аналогічні дії, то заборона такої діяльності об'єднань громадян здійснюється в судовому порядку, відповідно до ч. 4 ст. 37 Конституції України.

Відповідно до положення, що зафіксоване у ч. 2 цієї статті, політичні партії та громадські організації не можуть мати будь-яких воєнізованих формувань. А це означає проголошення конституційної вимоги про те, що політичну владу необхідно здобувати лише через вільні демократичні вибори.

Водночас, відповідно до ч. 3 ст. 37 не допускається створення і діяльність організаційних структур будь-яких політичних партій в органах виконавчої та судової влади і виконавчих органах місцевого самоврядування, військових формуваннях Збройних Сил, органах СБУ, прокуратури, ОВС тощо, а також на державних підприємствах, у навчальних закладах та інших державних установах і організаціях.

Право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, право доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування, визначені у частинах 1 і 2 ст. 38 Конституції України, є одними з головних політичних прав громадянина. Конкретніше це означає право на участь у вирішенні державних справ шляхом участі в управлінському протесті в різних ЯКОСТЯХ: виборця, що обирає представницькі органи державної влади й місцевого самоврядування; кандидата, що балотується до них; депутата зазначених органів; учасника всеукраїнського та певних місцевих референ-

думів; державного, службовця; службовця органів місцевого самоврядування.

Слід наголосити, що положення цієї статті Конституції України конкретизують ряд інших її статей, зокрема статтю 5, яка встановлює, що єдиним джерелом влади в Україні є народ, який здійснює владу як безпосередньо, так і через органи державної влади й органи місцевого самоврядування. До того ж це право конкретизується у різних законах, що вже частково згадувались, а саме — про вибори до представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування, про всеукраїнський та місцеві референдуми, про державну службу тощо.

Хотілося б також звернути увагу, що під державною службою, про яку йдеться у ч. 2 ст. 38 Конституції України, відповідно до Закону України «Про державну службу» від 16 грудня 1993 р. слід розуміти вид трудової діяльності, що полягає в практичному здійсненні державних функцій працівниками державного апарату, які обіймають за виборами, призначенням або конкурсом посади в державних установах і одержують винагороду за свою працю¹. Право на державну службу мають громадяни України незалежно від походження, соціального й майнового стану, расової й національної належності, статі, політичних поглядів, релігійних переконань, місця проживання, які здобули відповідну освіту і професійну підготовку та пройшли у встановленому порядку відбір за конкурсом або за іншою процедурою, передбаченою Кабінетом Міністрів України.

Закон України «Про місцеве самоврядування», виходячи з настанов Конституції України та Європейської хартії про місцеве самоврядування, регулює питання щодо прийняття громадян до служби в органах місцевого самоврядування,

Право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги й походи та демонстрації передбачено ч. 1 ст. 39 Конституції України. Воно дає громадянам можливість вільно обговорювати різні актуальні питання політичного, економічного, соціального, культурного, державного та іншого суспільного розвитку,

¹ Закон України «Про державну службу» від 16 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради. - 1993. - № 52. - Ст. 490.

а також певною мірою протидіяти будь-яким антидемократичним проявам, порушенням прав людини тощо. Це право є загально визнаним, зокрема воно передбачене у ст. 11 Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини.

Звертає на себе увагу регламентація конституційного порядку його здійснення. Збори, мітинги, походи й демонстрації повинні бути мирними, їх учасники не мати зброї, про проведення таких заходів повинні бути завчасно сповіщені органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування.

Конституція України у вказаній статті встановлює певні обмеження щодо реалізації цього права. Насамперед слід зазначити, що воно поширюється тільки на громадян України. Крім того, його реалізація може обмежуватись судом відповідно до закону і лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку — з метою запобігання заворушенням чи злочинам; для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей. Тобто повноцінна регламентація цього права вимагає її конкретизації у спеціальному законі.

Право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, передбачене ст. 40 Конституції України. Його суть полягає в гарантованій державою можливості кожній особі особисто і безпосередньо звертатися, а також направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення до державних органів, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, з пропозиціями про поліпшення їх роботи, зауваженнями, зверненнями, критикою їх роботи.

Це право поширюється на всіх осіб (іноземних громадян, осіб без громадянства) і не обмежується ніякими умовами, процедурами, обов'язками. Більше того, перелічені у цій статті органи, посадові та службові особи зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений Законом України «Про звернення громадян» від 2 жовтня 1996 р. строк¹.

Закон України «Про звернення громадян» від 2 жовтня 1996 р. // Відомості Верховної Ради. - 1996. - № 47. - Ст. 256.

Економічні права і свободи — це можливості людини і громадянина у сфері виробництва, розподілу, обміну і використання матеріальних благ. Вони мають надзвичайне значення в житті людини. Адже саме вони повинні гарантувати економічну свободу людини, її розвиток як вільної, забезпеченої у своїх життєвих потребах особистості. Водночас саме здійснення цих прав дає змогу характеризувати державу як соціальну, тобто таку, яка забезпечує достатньо високий рівень життя для своїх громадян. До системи економічних прав Конституція України відносить: право кожного володіти, користуватися, розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 41); право на підприємницьку діяльність (ст. 42); право на працю (ст. 43); право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів (ст. 44); право на відпочинок (ст. 45).

Право кожного володіти, користуватися й розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності повинно розумітися так, що кожна людина має право щодо своїх матеріальних та духовних цінностей, по-перше, фактично їх утримувати, по-друге, використовувати їх корисні властивості, по-третє, вирішувати їх юридичну долю. Слід звернути увагу на термін «своїх», він вказує, що йдеться, насамперед, про приватну власність. Остання є основою громадянського суспільства, розвитку ринкових відносин.

Приватна власність набувається у порядку, передбаченому Цивільним кодексом, Законами України «Про власність» від 7 лютого 1991 року, «Про підприємства в Україні» від 27 березня 1991 р., «Про підприємництво» від 7 лютого 1991 р. та іншими, на що вказує ч. 2 цієї статті.

Для задоволення своїх потреб громадяни можуть користуватися об'єктами права державної та комунальної власності відповідно до закону, наприклад, закладами народної освіти, охорони здоров'я, шляхами, мостами тощо.

Конституція України у ч. 4 ст. 41 проголосила право приватної власності непорушним, а тому встановила правило, відповідно до якого ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. А звідси впливає положення про те, що примусове відчуження об'єктів права приватної власності може

бути застосовано як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі та в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Примусове відшкодування таких об'єктів з наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану. До речі, такі випадки передбачені, зокрема Цивільним кодексом України, Законом України «Про власність», а порядок — ЦПК України.

У певних випадках до власника може бути застосовано конфіскацію майна, однак лише за рішенням суду, у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом.

Власник щодо свого майна має право вчинити будь-які дії, за винятком тих, що заборонені Конституцією та законами України. Ці положення поширюються й на інтелектуальну власність.

Право на підприємницьку діяльність передбачене ст. 42 Конституції України. При цьому під підприємництвом розуміють самостійну, ініціативну, систематичну, на власний ризик, не заборонену законом діяльність з виробництва продукції, виконання робіт, надання послуг та заняття торгівлею з метою одержання прибутку.

Підприємницькою діяльністю можуть займатися громадяни України, громадяни інших держав, особи без громадянства, однак вона обмежується законом щодо депутатів, посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування. До того ж, відповідно до Закону України «Про підприємництво», забороняється зайняття підприємницькою діяльністю військовослужбовців, службових осіб органів прокуратури, суду, державної безпеки тощо.

Держава регулює порядок здійснення підприємницької діяльності, для цього: забезпечує захист конкуренції; не допускає зловживання монополієм; неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісну конкуренцію. З цієї мети прийняті Закони України «Про обмеження монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції в підприємницькій діяльності» та «Про Антимонопольний комітет України». Водночас держава піклується не тільки про виробників, а й

про споживачів, на що спрямована ч. 4 згаданої статті, а також Закон України «Про захист прав споживачів».

Конституцією України у ст. 43 проголошено право на працю відповідно до ст. 23 Загальної декларації прав людини. Повноваженням, що з нього випливає, є можливість заробляти собі на життя працею, яку людина вільно обирає або на яку вільно погоджується. При цьому держава регулює відносини у сфері здійснення праці шляхом того, що: створює умови для повною здійснення громадянами права на працю; гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності; реалізує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб.

Людина може займатися, будь-яким видом трудової діяльності, а може й не брати в ній участі, оскільки Конституція забороняє використання примусової праці. Природно, за таких умов людина вільна залишити роботу в тій чи іншій організації, перейти на іншу роботу, займатися індивідуальною трудовою діяльністю, підприємництвом, будь-якою не забороненою законом діяльністю.

Заборона примусової праці не поширюється на умови військової або альтернативної (невійськової) служби, працю, що пов'язана з виконанням судового вироку чи іншого рішення або необхідна за надзвичайних умов.

Кожен власник засобів виробництва, що організує працю трудового колективу або окремих трудівників, зобов'язаний забезпечити безпечні й здорові умови праці, її оплату не нижчу за визначену Законом України «Про оплату праці».

Особливу увагу Конституція приділяє умовам праці жінок і неповнолітніх, піклуючись про їхнє здоров'я. Основний закон і чинне законодавство гарантують громадянам захист від незаконного звільнення, вимагають своєчасної сплати винагороди за працю.

Право на страйк, відповідно до ст. 8 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права та ст. 44 Конституції України, належить тільки тим, хто працює для захисту своїх економічних і соціальних інтересів, що не виконуються роботодавцем, у тому числі й державою. Страйк є крайнім засобом вирішення колективного трудового спору, а тому за пев-

них умов і у визначених законодавством галузях народного господарства він забороняється. До того ж Конституція України вимагає при його проведенні врахування необхідності забезпечення національної безпеки, охорони здоров'я, прав і свобод інших людей,

Брати чи не брати участі у страйку вирішує кожен працівник добровільно відповідно до Закону України «Про порядок розгляду колективних трудових спорів (конфліктів)». Страйк може бути визнаний незаконним на підставі рішення суду, що зобов'язує трудові колективи його припинити.

Право на відпочинок проголошено ст. 45 Конституції України, ст. 24 Загальної декларації прав людини, ст. 7 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права. Воно деталізується Кодексом законів про працю України. Загалом під відпочинком розуміють час, вільний від виконання трудових обов'язків, що використовується працівником на власний розсуд. Це право забезпечується; наданням днів щотижневого відпочинку та оплачуваної щорічної відпустки; встановленням скороченого робочого дня щодо окремих професій і виробництв; скороченої тривалості роботи у нічний час. До того ж, намагаючись врегулювати найважливіші аспекти права відпочинку на законодавчому рівні. Конституція встановила, що максимальна тривалість робочого часу, мінімальна тривалість відпочинку та оплачуваної щорічної відпустки, вихідні та святкові дні, а також інші, мають на увазі найважливіші, умовк здійснення цього права визначаються законом.

Соціальні права і свободи — це можливості людини і громадянина із забезпечення належних соціальних умов життя, Цим і пояснюється їх значення. До системи соціальних прав і свобод Конституція України відносить: право на соціальний захист (ст. 46); право на житло (ст. 47); право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (ст. 48); право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49); право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди (ст. 50); свободу шлюбу та рівності прав і обов'язків у шлюбі та сім'ї (ст. 51); право рівності дітей у своїх правах (ст. 52).

Право громадян на соціальний захист, що передбачене ст. 46 Конституції України, включає: 1) право на забезпечення їх у разі повної, часткової (інвалідність) або тимчасової втрати працездатності; 2) право на забезпечення їх у разі втрати годувальника; 3) право на забезпечення їх у разі безробіття з незалежних від них обставин; 4) право на забезпечення їх у старості; 5) право на забезпечення їх в інших випадках, передбачених законом.

Йдеться, насамперед, про Закон України «Про пенсійне забезпечення», який встановлює: пенсії за віком, по інвалідності, у зв'язку з втратою годувальника, за вислугу років, а також соціальні пенсії, що призначаються і виплачуються непрацездатним громадянам за відсутності у них права на трудову пенсію. Слід згадати також і Закон України «Про зайнятість населення», який визначає основи захисту населення від безробіття.

Право на соціальний захист гарантується: загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення; створенням мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними. Щодо цього доцільно згадати основні положення Концепції соціального забезпечення населення України, яка схвалена постановою Верховної Ради України від 21 грудня 1993 р. і затверджує такі види соціального страхування: страхування на випадок безробіття; медичне страхування; страхування від нещасних випадків на виробництві; пенсійне страхування. Крім цього, Концепція передбачає виплату соціальної допомоги непрацездатним.

Конституція встановлює також, що пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, якщо вони є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму.

Відповідно до ст. 47 Конституції України кожна людина має право на житло. Це право реалізується шляхом створення державою умов, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду. Для цього існують: державний житловий фонд; громадський

житловий фонд; фонд житлово-будівельних кооперативів; індивідуальний житловий фонд.

Громадянам, які потребують соціального захисту (інваліди, ветерани, багатодітні), житло надається з державного і громадського житлового фонду, безоплатно або за доступну для них плату відповідно до Житлового кодексу України. Житло державного житлового фонду може бути приватизованим у порядку і на умовах, передбачених Законом України «Про приватизацію державного житлового фонду».

Житлові права громадян охороняються законом. Ніхто не може бути примусово позбавлений житла інакше як на підставі закону за рішенням суду.

Право кожного на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло, регламентоване ст. 48 Конституції України. Воно оцінюється насамперед через одержувану заробітну плату — фіксовану винагороду, яку отримує працівник за виконану ним роботу, згідно з трудовим договором (контрактом). Заробітна плата, в ідеалі, і визначає життєвий рівень особи, тому приділено таку увагу до її нарахування і виплати.

Так, згідно з Законом України «Про оплату праці» визначається мінімальна заробітна плата у розмірі не нижчому за вартісну величину межі малозабезпеченості з розрахунку на працездатну особу. Разом з тим непрацездатним громадянам (інвалідам, пенсіонерам), сім'ям з дітьми, самотніми матерями тощо надається державна допомога та пільги, що дає можливість збільшити їх життєвий рівень. Вдосконалення соціального захисту тих верств населення, які цього потребують, — одна з найважливіших функцій демократичної, соціальної, правової держави.

Право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування, встановлене ст. 49 Конституції України, є продовженням і деталізацією ст. 12 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права. При цьому сутність права громадян на охорону здоров'я визначається ст. 6 Основ законодавства України про охорону здоров'я, а саме — воно передбачає певний життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло; медичний догляд, соціальне обслуговування; безпечне для жит-

тя і здоров'я навколишнє природне середовище; безпечні й здорові умови праці, навчання, побуту і відпочинку тощо. Тобто це надзвичайно об'ємне і комплексне поняття, для повноцінного здійснення якого необхідне державне фінансування відповідних соціально-економічних, медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних програм, що розробляються і здійснюються Кабінетом Міністрів України.

Більше того, держава зобов'язується охопити громадян усіма видами медичного обслуговування: профілактичним, лікувально-діагностичним, реабілітаційним, протезно-ортопедичним, зубопротезним, доглядом за хворими, непрацездатними та інвалідами. При цьому в державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно, а їх існуючу мережу не може бути скорочено. Держава сприяє розвитку лікувальних закладів усіх форм власності.

Комплексний підхід до охорони здоров'я зумовлює також обов'язок держави дбати про розвиток фізичної культури і спорту, забезпечення санітарно-епідеміологічного благополуччя.

Право на безпечне для глуття і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди передбачене ст. 50 Конституції України. Остання розуміє під таким довкіллям стан навколишнього природного середовища, за якого забезпечується запобігання погіршенню екологічної обстановки і виникненню небезпеки для життєдіяльності населення. Відповідно до Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» існують екологічні стандарти і нормативи визначення безпечного для життя і здоров'я довкілля. Здійснення заходів щодо охорони довкілля забезпечується їх фінансуванням; економічним стимулюванням такої діяльності; проведенням екологічних експертиз; державним контролем; відповідальністю тощо.

Крім того, Конституція закріпила найважливіші екологічні права: право на відшкодування шкоди, заподіяної погіршенням стану довкілля; право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту; право на вільне її поширення та категоричну заборону її засекречення.

Досить часто порушення права на безпечне довкілля призводить до заподіяння шкоди здоров'ю, майну, навколишньому природному середовищу. Закріплення можливості відшкодування такої шкоди є одним із важливих механізмів забезпечення права на безпечне навколишнє природне середовище і разом з тим воно виступає як самостійне право громадян, передбачене ст. 50 Конституції України та ст. 9 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища».

Безперечно, зазначений Закон займає центральне місце в системі екологічного законодавства України. Проте, як відомо, норми Закону спрямовані на регулювання відносин у сфері взаємодії суспільства і природи. Однак Конституція України значно розширила це коло, визначивши об'єктом правовідносин навколишнє середовище в цілому. Тому предметом правового регулювання стають відносини органів влади, підприємств, установ, організацій та громадян у сфері природокористування та охорони навколишнього природного середовища. Цей Закон (ст. 11) гарантує забезпечення екологічних прав громадян, зокрема передбачає компенсацію у встановленому порядку шкоди, заподіяної здоров'ю і майну громадян внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища. В законі (ст. 9) зазначено, що кожен громадянин України має право на подання до суду позовів щодо державних органів, підприємств, установ і організацій і громадян про відшкодування шкоди, заподіяної їх здоров'ю та майну внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище. Стаття 69 цього Закону конкретизує дане положення особливостями застосування цивільної відповідальності за порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища: така шкода підлягає компенсації, як правило, в повному обсязі без застосування норм зниження розміру стягнення та залежно від плати за такі забруднення та погіршення якості природних ресурсів. Особи, яким завдано такої шкоди, мають право на відшкодування неодержаних прибутків за час, необхідний для відновлення здоров'я, якості навколишнього природного середовища, відтворення природних ресурсів до стану, придатного для використання за цільовим призначенням. Особи, які володіють джерелами підвище-

ної екологічної безпеки, зобов'язані компенсувати заподіяну шкоду громадянам та юридичним особам, якщо не доведуть, що шкода виникла внаслідок стихійних природних явищ чи навмисних дій потерпілих.

Доцільною є необхідність відшкодування і моральної шкоди, наявність якої у даному разі незаперечна, хоч вона на даний момент і не передбачена зазначеним Законом, проте визначається в загальних рисах Цивільним кодексом України. Зокрема ст. 6 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» зазначає, що кожен громадянин України має право на охорону здоров'я, що передбачає безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище, та на відшкодування заподіяної шкоди.

Отже, право на відшкодування збитків від порушень права кожної людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля по суті є конституційною гарантією судового захисту.

Серед екологічних прав людини і громадянина в Україні важливе місце займає право вільного доступу до інформації про стан довкілля, оскільки така інформація необхідна для реалізації більшості інших екологічних прав. Вважається, що екологічною повинно бути визнано інформацію не лише про стан довкілля і джерела впливу на нього, а й про заходи, програми, спрямовані на охорону довкілля, результати їх здійснення, відомості про заходи юридичної відповідальності за порушення екологічного законодавства.

Класифікуючи екологічну інформацію, слід враховувати існування основних шляхів доступу до неї:

- самостійний збір інформації громадянами на підставі власних спостережень, аналізів;

- опублікування або оголошення інформації відповідними державними органами (особливо у випадках надзвичайних екологічних ситуацій);

- надання інформації на вимогу особи чи громадських екологічних організацій.

Питання про повноту, оперативність, об'єктивність і своєчасність інформації мають принципове значення. Право на отримання такої інформації закріплено у ст. 9 Закону «Про охорону навколишнього природного середовища», законах «Про

забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення», «Основи законодавства України про охорону здоров'я», що передбачають право людини і громадянина на достовірну і своєчасну інформацію про стан свого здоров'я і здоров'я населення, а також про наявні та можливі фактори ризику для здоров'я та їх ступені, які, звичайно, можуть бути пов'язані з негативним впливом на навколишнє природне середовище.

Закон України «Про інформацію» визначає можливість використання таких видів інформації: статистичної, масової, правової, науково-енциклопедичної, особистої, а також інформації державних органів та органів місцевого самоврядування.

У Законі екологічну інформацію не виділено в окремий вид, а включено до інформації довідково-енциклопедичного характеру (ст. 24). Правовий режим інформації з питань екології, зазначений в ст. 30 цього Закону, встановлюється Верховною Радою України за поданням Кабінету Міністрів України.

Отже, ст. 34 Конституції України гарантує кожному право вільно збирати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб на свій вибір.

Право на поширення інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту є важливою умовою, що повинна давати можливість громадянам України активно втручатись у діяльність держави, інших юридичних і фізичних осіб з метою забезпечення відповідності її еколого-правовим вимогам. Воно закріплено у статтях 34 та 50 Конституції України. Порушення цього права спричиняє серйозні негативні наслідки, зокрема, такі, як нехтування проблеми вивчення наслідків екологічних катастроф, на довкілля, що не дає можливості вивчати причини цих трагедій та здійснювати заходи щодо їх запобігання. Нарешті, наслідком порушення цього права можна вважати і значні людські жертви під час екологічних катастроф та на територіях, що зазнали екологічного лиха.

Це право прямо залежить від екологічного інформаційного забезпечення, під яким розуміють урегульовану екологічним законодавством діяльність спеціально уповноважених органів щодо подання, збору, узагальнення та обнародування відомостей про екологічну, в тому числі радіаційну, обстановку та стан

захворюваності населення. До правових форм екологічного інформаційного забезпечення належать:

- поточна інформація про стан навколишнього природного середовища;
- узагальнена комплексна інформація про екологічну, в т. ч. радіаційну, обстановку;
- узагальнена комплексна інформація про стан захворюваності населення внаслідок негативного впливу забруднення довкілля;
- прогнози поширення забруднення;
- інформація про наслідки і результати ліквідації надзвичайних екологічних ситуацій;
- інформація про притягнення винних осіб до відповідальності та ін.

Охорона екологічних прав людини, що давно переросла з біологічної в соціальну проблему, не може бути вирішена без екологічної пропаганди. Екологічна пропаганда — це вплив на світогляд, орієнтацію, поведінку та настрої населення з метою послаблення дій, спрямованих на завдання шкоди навколишньому природному середовищу, як довкіллю, де проживає людина, а також формування природоохоронних переконань, знань, навичок, соціальної активності людей для дій, спрямованих на забезпечення існування сприятливого навколишнього середовища. Екологічна пропаганда часто економічно вигідніший та ефективніший спосіб захисту природи, ніж інші. Іноді ця пропаганда стає єдиним способом охорони природи.

Завдання екологічної пропаганди: 1) вирішення локальних питань забезпечення екологічних прав (наприклад, завдяки роз'яснювальній роботі серед туристів у США кількість пожеж у лісах зменшилася на 50 відсотків); 2) з метою широкої екологічної освіти та виховання; 3) для активізації природоохоронних дій; 4) зміни антиприродних стереотипів, поглядів та уявлень.

Отже, широкомасштабна пропагандистська робота, яка і є практичним проявом права на поширення екологічної інформації, що здійснюється через засоби масової інформації, поряд з удосконаленням правового регулювання питань, пов'язаних з реалізацією людиною і громадянами своїх екологічних прав,

повинна сприяти зростанню еколого-правової свідомості населення, активізації діяльності у сфері охорони довкілля, вирішенню складних екологічних проблем нашої держави.

Одним з екологічних прав є недопустимість з боку будь-кого засекречення екологічної інформації. Закон України «Про інформацію» регулює питання такої інформації та інформування. Важливим є те, що Закон визначає екологічну інформацію як один з основних видів інформаційної діяльності. Відповідно до ст. 1 Закону, інформацією є документовані або публічно оголошені відомості про події та явища, що відбуваються у суспільстві, державі та навколишньому природному середовищі. Будь-яка інформаційна діяльність здійснюється відповідно до закріплених Законом принципів, до яких відносяться:

- гарантованість^а права на інформацію;
- відкритість, допустимість та свобода обміну інформацією;
- об'єктивність та достовірність;
- повнота і точність;
- ^в законність одержання, використання, поширення та зберігання інформації.

Окремі питання екологічного інформування регулюються постановою Ради Міністрів Української РСР «Про порядок і періодичність обнародування відомостей про екологічну, в тому числі радіаційну, обстановку та стан захворюваності населення» від 28 квітня 1990 р. Повна й об'єктивна інформація належить від даних державного моніторингу навколишнього природного середовища, порядок здійснення якого регулюється затвердженим постановою Кабінету Міністрів України положенням.

Отже, процедурою обнародування екологічної інформації можна вважати визначений законодавством порядок подання, розгляду, узагальнення та доведення до відома органів держави і громадськості відомостей про використання природних ресурсів, негативного впливу різних видів діяльності на навколишнє природне середовище і здоров'я людей та стан захворюваності населення.

Повнота і достовірність інформації в кожному конкретному випадку мають визначатись лише спеціалістами. Згідно з Законом «Про інформацію» за режимом доступу вона поділяється на відкриту та інформацію з обмеженим доступом (наприклад,

таємну). Стаття 6 Закону України «Про державну таємницю» закріплює положення про те, що не може бути віднесена до державної таємниці інформація про стихійні лиха, катастрофи та інші надзвичайні події, що загрожують безпеці громадян, про стан навколишнього природного середовища та здоров'я людей. До таких відомостей Постанова Кабінету Міністрів України «Про перелік відомостей, що не становлять комерційної таємниці» відносить інформацію про забруднення навколишнього природного середовища. Будь-які посилення при відмові в наданні екологічної інформації на її таємний чи інший подібний характер є неправомірними.

Отже, можна стверджувати, що в наш час в Україні, відповідно до міжнародних норм в галузі прав людини, існує розгалужена система законодавства, яке захищає екологічні права людини і громадянина. І коли ми констатуємо, що екологічні права людини і громадянина в Україні порушуються, проблема полягає не лише у недосконалому відповідних законів.

Конституція України (ст. 51) передбачає свободу шлюбу та ' рівність прав і обов'язків у шлюбі та сім'ї. При цьому свобода шлюбу ґрунтується на вільній згоді чоловіка і жінки щодо укладення шлюбу, а рівність прав і обов'язків у шлюбі та сім'ї означає, що, по-перше, чоловік і жінка мають однакові за кількістю і змістом права та обов'язки, і, по-друге, батьки повинні утримувати своїх неповнолітніх дітей і непрацездатних повнолітніх дітей, які потребують матеріальної допомоги, а повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків. Конкретні ж права та обов'язки, пов'язані з сімейними відносинами, визначають норми Сімейного кодексу України,

Сім'я, дитинство, материнство і батьківство перебувають під захистом держави. Саме на це спрямований Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми». Стаття 52 Конституції України закріплює право рівності дітей у своїх правах. Вона ґрунтується на ст. 10 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права та Конвенції про права дитини, відповідно до яких діти визнаються рівноправними незалежно від походження (щодо, наприклад, права на навчання, охорону здоров'я, житло), а також від того, народжені вони у шлю-

бі чи поза ним. Підкреслено, що будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом.

Так, наприклад, ст. 152 КК України передбачає кримінальну відповідальність за зґвалтування неповнолітньої або малолітньої, ст. 155 — за статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості, а ст. 156 — за розбещення неповнолітніх. Держава піклується про дітей-сиріт (утримує та виховує їх), а також про дітей, позбавлених батьківського піклування, заохочує і підтримує благодійницьку діяльність щодо дітей.

Культурні права і свободи людини та громадянина — це можливості доступу людини до духовних цінностей свого народу та всього людства. Вони у Конституції України представлені правом на освіту (ст. 53); гарантуванням свободи літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захистом інтелектуальної власності, авторських, моральних і матеріальних інтересів громадян, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності (ст. 54).

Право на освіту є продовженням ст. 13 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права. Воно є одним з основних тому, що спрямоване на забезпечення можливості всім бути корисними і повноцінними учасниками суспільного розвитку. Це право забезпечується: розгалуженою мережею закладів освіти, заснованих на державній та інших формах власності, їх відкритим характером, принципом рівності при здобутті освіти, різними формами навчання — очною, вечірньою, заочною, екстернатом тощо.

Разом з тим Конституція України передбачає обов'язковість загальної середньої освіти, з метою забезпечення її певного рівня. До того ж держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам. Цьому праву громадян кореспондує конституційний обов'язок держави забезпечувати можливість здобути безоплатно вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі.

жо умов одержання освіти представниками національних меншин, які мешкають в Україні, то Конституція надає їм можливість навчатися рідною мовою, а також вивчати рідну мову в державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства, відповідно до Декларації прав національностей України від 1 листопада 1991 р. Конкретніше питання освіти регулюються Законом України «Про освіту».

Право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності; право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності, що передбачене ст. 54 Конституції України, є необхідною умовою розвитку культури суспільства в її широкому розумінні. Воно охоплює різноманітні галузі культури, починаючи з мистецтва і літератури та закінчуючи творчою діяльністю у сфері науки і техніки.

При цьому поряд з наданням свободи літературної, художньої, наукової і технічної творчості відбулося їх гарантування і захист інтелектуальної власності, авторських прав громадян, їх моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності.

Кожен громадянин отримав право на результати своєї творчої діяльності. Ці результати, за винятками, встановленими законом, ніхто не може використовувати або поширювати без згоди винахідника чи автора. Щодо інтелектуальної власності, яка довгий час не мала у нас чітко визначеного статусу, то слід зазначити, що нині її використання досить детально регулює чинне законодавство. Об'єктами права інтелектуальної власності є твори науки, літератури та мистецтва, винаходи, корисні моделі, промислові зразки, раціоналізаторські пропозиції та інші результати інтелектуальної праці.

Відповідно до Закону України «Про основи державної політики у сфері науки і науково-технічної діяльності», а також конституційних положень ст. 54 Конституції України держава зобов'язується сприяти розвитку науки, встановленню наукових зв'язків України зі світовим співтовариством.

Держава піклується про розвиток національно-культурних потреб українців, які проживають за її межами; сприяє розвитку творчих організацій, спілок і об'єднань, надає державну підтримку ученим, винахідникам, раціоналізаторам; забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність; вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, що знаходяться за її межами.

Загалом положення цієї статті деталізуються Законами України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», «Про авторське право і суміжні права», «Про охорону прав на промислові зразки», «Про науково-технічну інформацію», «Про наукову і науково-технічну експертизу» та ін.

§ 3. Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні

Конституція України, регламентуючи обов'язки людини і громадянина, виходить з принципу, згідно з яким кожна людина має обов'язки перед суспільством, а це, в свою чергу, забезпечує вільний і всебічний розвиток усіх особистостей, держави і суспільства у цілому. При цьому даний принцип впроваджується Конституцією України без урахування того, чи дійсно забезпечується державою і суспільством вільний і всебічний розвиток особистості. Адже бажання людини завжди перевищують можливості держави і суспільства, навіть якщо останні є найрозвинутішими. Тобто Конституція України, регламентуючи обов'язки людини і громадянина, виходить з того, що вони є об'єктивними для розвитку нашої держави і суспільства, а щодо конкретної людини це означає, що здійснення прав і свобод можливе тільки за наявності виконання обов'язків суб'єктом цього права чи свободи, а також іншими суб'єктами. Це цілком відповідає існуючим міжнародним стандартам, адже ст. 29 Загальної декларації прав людини встановлює, що «кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому тільки й можливий вільний і повний розвиток її особи».

Отже, одним з провідних принципів будь-якого правового статусу в його сучасному розумінні є єдність прав та обов'яз-

ків. Це повністю стосується й конституційного статусу людини і громадянина України. Конституція України, поряд з низкою найважливіших прав та свобод людини і громадянина, про які йшлося вище, встановлює й конституційні обов'язки як громадян, так і кожного, хто постійно проживає або перебуває на території України.

Отже, конституційні обов'язки — це вимоги, що висуваються до кожної людини і громадянина, діяти певним, чітко визначеним конституційною нормою, чином (або утриматися від вчинення відповідних дій) для забезпечення інтересів суспільства, держави, інших людей і громадян. Ці обов'язки закріплені у статтях 65—68 Конституції України.

Стаття 65 Конституції України встановлює конституційний обов'язок громадян України захищати свою Вітчизну, її незалежність та територіальну цілісність, шанувати її державні символи.

Щодо цього слід зазначити, що захист Вітчизни від збройної агресії є обов'язком усіх громадян України, а також державних органів, підприємств, установ, організацій, їх посадових осіб. Щодо останніх діє Закон України «Про оборону України». Під обороною України розуміють комплекс політичних, економічних, екологічних, воєнних, соціальних і правових заходів щодо забезпечення незалежності, територіальної цілісності, захисту інтересів держави і мирного життя народу. Метою оборони України є створення всіх необхідних умов для запобігання воєнному нападу та для збройної відсічі можливій агресії проти України у будь-який час і за будь-яких обставин. Організація оборони України включає різноманітні заходи, але за будь-яких обставин вона передбачає формування воєнної політики держави та воєнної доктрини, розвиток воєнної науки; охорону державних кордонів; підготовку населення і території країни до оборони тощо. Однак захист незалежності та територіальної цілісності передбачає, що кожний громадянин України зобов'язаний захищати і відстоювати її суспільний лад, підтримувати громадський порядок, моральний та фізичний стан суспільства тощо. Тобто Конституція має на увазі весь аспект забезпечення національної безпеки, під якою розуміють стале існування і розвиток важливих суспільних і державних

інституцій, як, наприклад, державний устрій, державна влада тощо.

Окрім того, Україна, як і будь-яка суверенна і демократична держава, має свої символи: герб, прапор і гімн. Вони закріплені Конституцією України і вимагають захисту, що є обов'язком громадян України.

Слід також підкреслити, що відповідно до обов'язку захисту Вітчизни встановлюється й обов'язок щодо загального військового обов'язку і військової служби. Порядок здійснення загального військового обов'язку і військової служби визначається Законами України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу», «Про альтернативну (невійськову) службу». Загальний військовий обов'язок встановлюється з метою забезпечення комплектування Збройних Сил України, Служби безпеки України, Прикордонних військ України, Цивільної оборони України, Управління охорони вищих посадових осіб України та інших військових формувань, створених відповідно до законодавства України, а також підготовки населення до захисту України. Він включає: підготовку громадян до військової служби; приписку до призовних дільниць; призов на військову службу тощо. Військова служба - особливий вид державної служби, що пов'язана з виконанням громадянином України загального військового обов'язку і службою на конкурсно-контрактній основі у Збройних Силах України та інших військах, створених відповідно до законодавства України. Існують такі види військової служби: строкова; за контрактом на посадах солдатів і матросів, сержантів і старшин; жінок за контрактом на посадах солдатів і матросів, сержантів і старшин, прапорщиків і мічманів та офіцерського складу; за контрактом прапорщиків і мічманів тощо. Альтернативна служба є державною службою поза Збройними Силами чи іншими військовими формуваннями, що запроваджується замість проходження військової служби. На неї мають право за наявності істинних релігійних переконань громадяни України, які належать до релігійних організацій, що діють згідно із законодавством, віровчення яких не допускає користування зброєю та служби в збройних силах.

Обов'язок щодо захисту Вітчизни, загального військового обов'язку і військової служби регулюється також Законами України «Про прикордонні війська України», «Про внутрішні війська Міністерства внутрішніх справ України», «Про Збройні Сили України» тощо.

Військова служба є не тільки юридичним, а й моральним обов'язком військовозобов'язаних, гарантом безпеки Вітчизни, її незалежності та територіальної цілісності, а тому за ухилення військовозобов'язаних від чергового призову на дійсну військову службу, а також від військової служби, порушення військових статутних правил, інші військові злочини встановлено кримінальну відповідальність.

17: Стаття 66 Конституції України встановлює обов'язок кож-¹ного члена суспільства не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки. Цей обов'язок щодо охорони природи деталізується Законами України «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про охорону атмосферного повітря», «Про природно-заповідний фонд України», «Про тваринний світ», «Про карантин рослин» і деякими іншими. Вони у своїй сукупності складають екологічне право України. Останнє можна визначити, як систему правових норм, які регулюють суспільні відносини з охорони навколишнього природного середовища і раціонального використання природних ресурсів (екологічні відносини). До її складу входять такі підгалузі, як земельне, водне, бісове, гірниче право, право про надра та деякі інші галузі права, які регулюють відносини з охорони й раціонального використання певних видів природних ресурсів, тобто у правових формах захищаються переважно всі компоненти, що складають природне середовище.

Так, статті 9—12 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» встановлюють екологічні права та обов'язки людини і громадянина в Україні. Крім того, цей Закон передбачає принципи, види, режими, цілі природокористування, форми контролю за його здійсненням. Земельний кодекс України регулює відносини у сфері використання і охорони землі, а саме визначає певні категорії земель відповідно до їх цільового призначення, називає форми власності на зем-

лю, встановлює порядок оренди землі, плати за землю тощо. Закон України «Про природно-заповідний фонд України» регулює економічні, соціальні; правові та екологічні засади природно-заповідного фонду в Україні, Він регламентує, що природно-заповідний фонд — це ділянки суші і водного простору, природні комплекси та об'єкти, які мають особливу природоохоронну, наукову, естетичну та іншу цінність, а тому виділені з метою збереження природного середовища, генофонду тваринного і рослинного світу, підтримання загального екологічного балансу та екологічної безпеки України. Аналогічні заходи передбачені вищезгаданими Законами щодо охорони атмосферного повітря, тваринного світу, водних ресурсів тощо. Найбільш актуальним завданням нашої юридичної науки щодо цього є створення єдиного Екологічного кодексу України.

Щодо охорони культурної спадщини в Україні Основи законодавства України про культуру, Закон Української РСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури» від 13 липня 1978 р. та інші нормативно-правові акти встановлюють обов'язок, відповідно до якого суб'єкти, які своїми діями завдали шкоди природі, культурній спадщині, повинні відшкодувати збитки, у тому числі й у примусовому порядку.

Обов'язок кожного члена суспільства сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом, передбачений ст. 67 Конституції України. Він є обов'язком усіх юридичних і фізичних осіб, які отримують доходи від підприємницької, трудової, творчої та іншої діяльності для забезпечення формування державного та місцевих бюджетів.

. При цьому, відповідно до Закону України «Про бюджетну систему України», під бюджетом розуміють план утворення й використання фінансових ресурсів для забезпечення функцій, що здійснюються органами державної влади та місцевого самоврядування в Україні. Бюджетна система України складається з Державного бюджету України, республіканського бюджету Автономної Республіки Крим і місцевих (обласних, міських, районних, районних у містах, селищних та сільських) бюджетів.

Доходи вищезгаданих бюджетів утворюються за рахунок надходжень від сплати фізичними та юридичними особами податків, зборів та інших обов'язкових платежів, надходжень з

інших джерел, встановлених законодавством України. Так формується податкова політика, основи якої сформульовані в «Основних положеннях податкової політики в Україні», затверджених постановою Верховної Ради України від 4 грудня 1996 р. Ці основи податкової політики відтворені в Законі України «Про систему оподаткування». Під податком розуміють обов'язковий внесок до бюджету відповідного рівня або державного цільового фонду, що здійснюється платниками податків у порядку й на умовах, визначених законом.

Залежно від різних критеріїв диференціації розрізняють: 1) податки з юридичних осіб (податок на прибуток, додана вартість тощо); податки з фізичних осіб (податок на промисел); 2) прямі та непрямі; 3) загальнодержавні та місцеві; 4) загального призначення та спеціальні (цільові) податки; 5) разові та систематичні.

Об'єктами оподаткування є доходи (прибутки), додана вартість продукції (робіт, послуг), вартість продукції (робіт, послуг), у тому числі митна або її натуральні показники, спеціальне використання природних ресурсів, майно юридичних і фізичних осіб та інші об'єкти, визначені законами України про оподаткування.

Важливо підкреслити, що ст. 67 Конституції не тільки встановлює обов'язковість сплати податків, а й конкретно регулює порядок сплати податків. Кожен має сплачувати податки й збори в порядку і розмірах, встановлених законом. Усі громадяни повинні щорічно подавати до податкових інспекцій за місцем проживання декларації про свій майновий стан та доходи за минулий рік у порядку, встановленому законом.

Контроль за дотриманням податкового законодавства здійснюють державні податкові адміністрації. Їх компетенція, у тому числі щодо притягнення неплатників податків до відповідальності, визначена Законом України «Про державну податкову службу в Україні».

Статті 68 Конституції України встановлює обов'язок кожного неухильно дотримуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей, що є запорукою стабільності в суспільстві та характерною ознакою побудови в нашій країні правової держави. При

цьому спеціально підкреслюється, що незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності. Під нею розуміють специфічні правовідносини між державою і правопорушником, що характеризується засудженням протиправного діяння і суб'єкта правопорушення, накладанням на правопорушника обов'язку нести певні позбавлення і несприятливі наслідки особистого майнового, організаційного характеру за вчинене правопорушення. Головна мета юридичної відповідальності — правове виховання людей, покарання винних за вчинене, а загалом — забезпечення законності та правопорядку, що, безумовно, не може залежати лише від правосвідомості осіб, від того, знають чи не знають вони чинні закони. А тому кожна людина має намагатися не тільки дотримуватися, а й якнайкраще знати закони, що одночасно з цим покладає обов'язок на державу їх оприлюднювати, опубліковувати, пропагувати.

Більше того, ми вважаємо, що в умовах формування правової держави і громадянського суспільства слід було б зробити спеціальне застереження щодо додержання Конституції України і законів України державними органами та їх посадовими особами. Адже було б помилкою вважати недоліки в податковому законодавстві, порядку акціонування, в організації транспортних компаній та інвестування, діяльності банків, використання бюджетних коштів не за призначенням тільки прорахунками законодавчої, виконавчої, судової чи контрольно-наглядової влади. Політичний і кримінальний зговір нерідко відбувається явно, на очах у людей, з повним розумінням його небезпеки і власної безпорадності щось змінити. Невипадково на питання дослідницької групи «Фонд ЮФІ» «Хто, за Вашою думкою, винен у корупції, що існує в Україні?» 50,3 відсотка опитаних відповіли: «Вищі керівні органи».

Оцінюючи в цілому комплекс прав, свобод і обов'язків людини і громадянина в Україні, переконуємося, що він відповідає положенням Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, Міжнародного пакту про громадянські та політичні права та Факультативного протоколу до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, які ратифіковані Україною. Значною мірою цей комплекс узгоджується і з Європейською конвенцією про захист прав і основних свобод

людини та Протоколами № 2, 3, 8 і 11 до цієї Конвенції, що ратифіковані Україною. Все вище зазначене дає підстави стверджувати, що в Україні на підставі прийнятої Конституції повинна відбутися перебудова всієї правової системи та орієнтиром такої реформи повинні стати права, свободи і обов'язки людини і громадянина, процес їх реального забезпечення і здійснення. Держава з усіма її владними органами повинна стати головним гарантом забезпечення цих прав, свобод і обов'язків, і водночас вона сама має реформуватись, у тому розумінні, що побудову правової держави слід розпочинати з забезпечення цих прав, свобод і обов'язків. Адже останні є складовою загально-соціального принципу гуманізму. Гуманізм — це принцип, згідно з яким вищою цінністю є самоцінність кожної людини у сукупності з її невід'ємними правами. Його складовими є доброта, милосердя, співчуття, співпереживання, увага до людини, прагнення допомогти їй зайняти гідне місце у житті, позбавитися всього негативного. Гуманізм є основою лібералізму — найвпливовішої політико-правової концепції кінця нашого століття, що домінує у всіх демократичних країнах світу, а отже, стосується всіх сфер життя суспільства, а саме політики, економіки, культури, у тому числі й державного апарату України.

*Сутність будь-якого права
полягає в тому, що воно діє.
(К. Берг)*

РОЗДІЛ VI Конституційно-правовий механізм забезпечення реалізації прав і свобод людності та громадянина

§ 1. Поняття та структура конституційно-правового механізму - забезпечення реалізації прав і свобод людини та громадянина¹

Право в своїх нормах закріплює різні моделі обов'язкової, забороненої чи дозволеної поведінки учасників правовідносин, регулює та охороняє суспільні відносини, що піддаються правовому регулюванню чи об'єктивно потребують такого регулювання. Це полягає у наданні одним учасникам суспільних відносин певних суб'єктивних прав і в покладенні на інших суб'єктів певних обов'язків, що пов'язує їх взаємними правами і обов'язками, орієнтує на правомірну поведінку.

Джерелами права є закони та інші нормативно-правові акти, їх прийняття - не самоціль. Правова норма тільки тоді «живе» і «працює», коли вона здійснюється. Здійснення нормативно-правових актів — одна з важливих проблем, що стоїть сьогодні в умовах формування правової, соціальної, демократичної Української держави. Правові норми видаються тільки тоді, коли необхідно врегулювати правові відносини людей в тій чи іншій сфері їх життя, якщо іншими видами норматив-

¹ У параграфі використано матеріали А. І. Хальоти - викладача кафедри конституційного права НАВСУ.

ного регулювання досягти найбільш ефективного результату неможливо. Наявність правового регулювання передбачає з'ясування його механізму. Отже, механізм правового регулювання нас цікавить з позиції встановлення системи елементів, за допомогою яких здійснюється правове регулювання. Під механізмом правового регулювання в теорії права розуміють сукупність усіх правових засобів, за допомогою яких здійснюється правовий вплив на суспільні відносини. Правові норми закріплюють крім зобов'язань і заборон певні можливості людини та громадянина, тобто його суб'єктивні права. Реалізація прав і свобод — це форма їх буття, що зводиться до переведення соціальних благ, що закріплені нормами права, в стан їх можливого і дійсного використання конкретною особою (особами) з метою задоволення своїх різноманітних потреб і інтересів.

З урахуванням предмету нашого дослідження, нас цікавить не механізм правового регулювання, а механізм реалізації суб'єктивних прав. Вони відрізняються між собою. Механізм правового регулювання одержав у загальній теорії держави та права всебічну розробку, на відміну від механізму реалізації суб'єктивних прав. Реалізація прав та свобод особистості є самостійною проблемою, що не може бути зведена до її характеристики як основної частини правового регулювання. Тому і механізм реалізації суб'єктивних прав людини та громадянина не зводиться до механізму правового регулювання. Відмінність цих механізмів полягає в їх різному функціональному призначенні. Механізм правового регулювання призначений для нормативного регулювання і втілення різних форм реалізації правових норм, передусім правозастосування. Механізм же реалізації суб'єктивних прав — це єдність правових засобів, за допомогою яких матеріалізуються права та свободи людей. На наш погляд, він, у вузькому розумінні, включає такі елементи, як юридично значуща діяльність суб'єктів, а також стадії реалізації суб'єктивного права. Все це обумовлює самостійне існування механізму реалізації суб'єктивних прав людини та громадянина.

Отже, так само, як реалізація норми права не збігається з реалізацією суб'єктивних прав, механізм правового регулювання не є тотожним механізму реалізації суб'єктивних прав.

Кожний механізм — це високоорганізована система, а будь-яка система має свою структуру. Система характеризується єдністю елементів, що перебувають у певних зв'язках і відносинах між собою, характеризують сутність об'єкта як ціле і відносно незалежне зовні явище. А структуру розглядають як визначений склад компонентів (елементів) об'єкта.

У літературі розрізняють юридичний, психологічний і соціальний механізми реалізації суб'єктивних прав. Юридичний механізм характеризують як систему юридичних норм, фактів, документів та основних форм і способів організації їх здійснення. Психологічний механізм — це цінності, орієнтації, установки, цілі, інтереси і потреби, мотивація, воляова активність людини у процесі здійснення прав і обов'язків. Соціальний механізм включає в себе політичні, організаційні, ідеологічні та інші чинники.

Ми пропонуємо визначати механізм реалізації конституційних прав, свобод і обов'язків людини та громадянина як відносно відокремлену сукупність конституційних елементів, за допомогою яких в умовах додержання законності, з позиції гуманізму і соціальної справедливості кожною людиною і громадянином України здійснюються його конституційні можливості, знешкоджуються ті негативні умови, що можуть завдати шкоди практичному втіленню можливого у повсякденне життя.

До елементів механізму реалізації конституційних прав, свобод і обов'язків людини та громадянина, у ширшому розумінні, відносяться: а) конституційні норми, що закріплюють суб'єктивні права; б) самі конституційні права та свободи, їх зміст, структура та гарантії здійснення; в) юридичні обов'язки; г) юридична діяльність, що є сутністю реалізації конституційного права; д) законність і правосвідомість людини та громадянина, що забезпечують правильне розуміння ними своїх конституційних прав, свобод та обов'язків і кожного права окремо, шляхів їх реалізації; е) стадії реалізації кожного конкретного конституційного права.

Конституційні норми, що закріплюють права, свободи та обов'язки людини і громадянина, містяться в Конституції України. Ці норми мають вищу юридичну силу, можуть діяти безпосередньо чи деталізуватися в поточному законодавстві, ними

встановлюються не тільки певні соціальні блага, а й гарантії їх здійснення.

Конституційні права і свободи було розглянуто у попередньому розділі. Зазначимо ще раз, на які групи вони поділяються: а) фізичні (статті 27-35 Конституції України); б) політичні (статті 36-40); в) економічні (статті 41—45); г) соціальні (статті 46—49); д) екологічні (ст. 50); є) сімейні (статті 51 — 52); с) культурні (статті 53-54); ж) особисті (статті 55-64). : Конституційні обов'язки, як вид і міра необхідної (обов'язкової) поведінки людини і громадянина, ми також розглядали. Їх можна класифікувати за різними критеріями. Л. І. Летнянчин виділяє такі критерії для класифікації конституційних обов'язків: 1) залежно від того, належать ці обов'язки людині чи громадянину — на обов'язки людини та обов'язки громадянина; 2) за сферами суспільного життя (особисті, політичні, соціальні, економічні, екологічні, сімейні, культурні); 3) за способом закріплення (прямо закріплені у конституції чи випливають з тлумачення її норм); 4) за функціональною спрямованістю дії (що діють прямо та опосередковано); 5) за адресатами (суб'єктами) дії (державні, суспільні, інших людей, власні); 6) за характером здійснення (в конкретних чи у загальних правовідносинах); 7) за формами здійснення (індивідуальні чи колективні); 8) за часом реалізації (постійні чи тимчасові); 9) за характером забезпечення (у право реалізаційній чи правозастосовчій діяльності) та інші'. Саме завдяки реалізації конституційних обов'язків уповноважений суб'єкт здатний у повному обсязі здійснити свої конституційні права.

Юридична діяльність суб'єктів права характеризується необхідністю створення певних умов та використання певних засобів для реалізації кожного конституційного права. Конституція закріплює загальні та спеціальні умови і засоби (гарантії) юридичної діяльності. Серед суб'єктів юридичної діяльності виділяють законодавчі, виконавчі, судові та контрольно-наглядові органи влади.

Летнянчин Л. /. Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики: Дис.... канд. юрид. наук (за спеціальністю 12.00.02 - конституційне право). - Харків, 2002. - С. 125.

Законність і правосвідомість діяльності передбачає певний режим здійснення конституційних норм, їх знання та переконаність людини і громадянина в їх справедливості.

Стадії реалізації конкретного конституційного права є різними, їх можна поділити на такі, що потребують активної діяльності зобов'язаного суб'єкта або створення умов людині для здійснення нею певної можливості.

: 'Крім, розуміння механізму реалізації суб'єктивних прав і обов'язків, у нашому випадку має значення механізм забезпечення реалізації зазначених прав і обов'язків. На нашу думку, такий механізм, повинен включати в себе: а) гарантії їх здійснення; б) юридичні елементи механізму реалізації; в) процес практичного втілення можливості та необхідності у дійсність; г) умови і фактори такого процесу.

Гарантії здійснення суб'єктивних прав — це умови та засоби, за допомогою яких забезпечується здійснення прав, свобод та обов'язків людини та громадянина. Вони можуть бути політичними, економічними, соціальними, юридичними тощо.

Юридичні елементи механізму включають в себе: а) правові норми та нормативно-правові акти; б) індивідуально-правові документи; в) юридичні факти; г) правові відносини; д) суб'єктивні права та юридичні обов'язки; е) форми і методи організації здійснення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків.

Правові норми містяться у нормативно-правових актах. Вони видаються компетентними суб'єктами правотворчої діяльності в Україні, визнають за людиною і громадянином різні правові можливості, що стосуються не лише їх поведінки, а й закріплюють взаємовідносини їх з іншими людьми, з колективами людей, державою і громадянським суспільством в цілому. Такі можливості називаються суб'єктивними правами людини та громадянина.

Здійснення суб'єктивних прав, як і будь-яка інша діяльність, характеризується певним процесом. Елементами цього процесу є: а) правовий статус; б) правові відносини; в) користування конкретними благами.

Правовий статус ми вже розглянули. Як категорія він стосується інтересів не лише індивіда, а й колективів людей. Його

визначають як юридично закріплене положення людини і громадянина в суспільстві. Як уже зазначалося, виділяють загальний (конституційний), спеціальний та індивідуальний правовий статус. Загальний, порівняно з індивідуальним, правовий статус є досить стабільним, постійним і не так часто змінюється, як спеціальний чи індивідуальний. Основу загального правового статусу складають конституційні права, свободи, законні інтереси та обов'язки людини і громадянина. Вони мають важливе значення для людини, однак не вичерпують всього розмаїття регулювання правових відносин, які характерні для галузевого і відомчого регулювання, що складає спеціальний і індивідуальний правовий статус людини. Саме на цьому рівні правового статусу людини і громадянина виникає ситуація готовності суб'єктивних прав і юридичних обов'язків до їх здійснення, але і ця стадія не забезпечує індивіду здійснення його прав та обов'язків. Щодо цього дуже важливою є третя стадія безпосереднього користування суб'єктивним правом. Саме на цій стадії людині забезпечується фактичне переведення закріплених у моделі правової норми соціальних благ у повсякденну практичну діяльність і життя особистості. Такий динамічний процес переведення нормативної моделі у фактичну поведінку (здійснення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків) називають основою механізму реалізації суб'єктивних прав. Іншими словами, це сукупність факторів, що є рушієм самого процесу, тобто необхідними умовами переведення соціальних благ, що закріплені нормою права, в практичну життєдіяльність конкретної людини. Вони передбачають: а) активну діяльність самого індивіда, що є носієм суб'єктивного права; б) обов'язкову діяльність зобов'язаного суб'єкта, що повинен виконувати обов'язок, або забезпечувати його виконання.

Більшість суб'єктивних прав здійснюються без особливої активності носія права. Значна частина громадянських та політичних прав здійснюються в процесі постійного користування людини і громадянина своїми благами. На державу та громадянське суспільство покладається обов'язок забезпечити здійснення таких прав шляхом створення умов для їх реалізації. Економічні, соціальні та культурні права у своїй більшості потребують всього комплексу (створення умов для здійснення

права, його охорони, захисту та відновлення у випадку порушення) щодо забезпечення реалізації прав і свобод людини та громадянина. Особливе значення в охороні, захисті та відновленні порушеного права належить судам. Згідно зі ст. 8 Конституції України людині гарантується звернення до суду для захисту своїх конституційних прав і свобод безпосередньо на підставі конституційних норм. Звідси можна зробити висновок про можливість реалізації саме конституційних норм, без деталізації їх до рівня спеціальних та індивідуальних. Тому є потреба переглянути позицію К. Б. Толкачова щодо механізму реалізації саме конституційних прав, свобод та обов'язків без їх конкретизації в поточних законах.

Отже, слід розрізняти механізм правового регулювання, механізм реалізації прав і обов'язків та механізм забезпечення реалізації прав і обов'язків. Вони співвідносяться, як загальне та особливе. Конституція України закріплює систему елементів, що складають механізм забезпечення реалізації конституційних прав і свобод людини та громадянина. Серед таких елементів важливе місце належить гарантіям їх забезпечення.

§ 2. Гарантії забезпечення прав і свобод людини та громадянина

Гарантії основних прав і свобод можна охарактеризувати як систему норм-принципів, умов і засобів, що забезпечують у своїй сукупності здійснення конституційних прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина. Ефективність цієї системи залежить від різних чинників, основним серед яких є наявність цих елементів у системі функціонування державної влади. До них відносять: а) наявність Основного Закону, дію якого не може бути припинено довільно; б) визнання державної влади похідною від влади народу і Конституції; в) закріплення на конституційному рівні основних прав і свобод людини та громадянина та засобів і умов їх здійснення; г) наявність незалежної судової влади; д) можливість захисту своїх прав в Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та у міжнародних правозахисних організаціях.

Система гарантій прав і свобод людини та громадянина включає в себе передумови політичного, економічного, соціального, ідеологічного, правового характеру, що необхідні для їх реалізації, включаючи механізм їх охорони і захисту.

Політичні гарантії — це закріплені конституційними нормами та принципами політичні умови та засоби, що забезпечують здійснення основних прав і свобод людини та громадянина. До них відносять конституційні норми, що закріплюють обов'язки держави, її органів та інших суб'єктів політичної системи суспільства зі створення умов та використання засобів здійснення конституційних прав і свобод людини та громадянина. Наприклад, ст. 3 Конституції України закріплює головним обов'язком держави необхідність утвердження і забезпечення прав і свобод людини. Згідно зі ст. 92 Основного Закону парламент України повинен визначати винятково законами суб'єктивні права і свободи людини та громадянина, гарантії їх реалізації та основні обов'язки. Одне з провідних місць у системі органів державної влади щодо гарантування прав і свобод людини належить Верховній Раді України. Це пов'язано з тим, що згідно з Конституцією України (ст. 75) Верховна Рада України — єдиний орган законодавчої влади в Україні. Тобто на Верховну Раду України покладається завдання нормативного закріплення, по-перше, всієї сукупності прав і свобод, якими наділяється людина і громадянин, по-друге — визначення системи захисту даних прав і свобод.

У цілому, як орган державної влади, Верховна Рада України захищає права і свободи людини та громадянина шляхом здійснення повноважень, що покладені на неї згідно зі ст. 85 Конституції України і, зокрема, кожний народний депутат, як державний службовець, який входить до конституційного складу Верховної Ради України, здійснює захист прав і свобод людини шляхом виконання покладених на нього посадових обов'язків. У теорії конституціоналізму виділяють такі функції парламенту: а) законодавчу; б) установчу; в) парламентського контролю.

Розглянемо їх в аспекті захисту прав людини. Пріоритетною функцією Верховної Ради України є законодавча. Згідно з Конституцією України Верховна Рада України наділена пра-

вом приймати закони, постанови та інші акти. Як зазначалося вище, винятково законами України, серед інших питань, повинні врегульовуватись питання щодо прав і свобод людини та громадянина, гарантій цих прав і свобод; основних обов'язків громадян (п. 1 ст. 92 Конституції України). Прикладом такого закону є Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини». Слід зазначити, що будь-який закон, прийнятий Верховною Радою України, сприяє захисту прав і свобод людини та громадянина шляхом зменшення кількості прогалин законодавства в діяльності певного органу державної влади, особи, групи осіб та інших можливих суб'єктів правовідносин. В даному випадку чіткіше діє схема, коли органу державної влади дозволено те, що прямо визначено в законі, а особі — все те, що не заборонено законом. Виконанню цього сприяють також постанови Верховної Ради України, зокрема Постанова Верховної Ради України «Про засади державної політики України в галузі прав людини» від 17 червня 1999 р. Цей нормативний документ закріпив принципи і напрями державної політики в галузі прав людини. Він є своєрідним фундаментом, на якому базується діяльність системи державних органів у галузі гарантування прав людини.

Також одним із напрямів законодавчої діяльності Верховної Ради України є внесення змін до Конституції України у межах і порядку, закріплених розділом XIII Основного Закону. Вихідним положенням при цьому є те, що Конституцію України не може бути змінено, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини та громадянина (ст. 157). Не менш важливою функцією Верховної Ради в напрямі захисту прав людини є установча функція. При її реалізації слід виділити такі напрями діяльності парламенту: а) участь у формуванні органів виконавчої влади; б) формування органів судової влади; в) створення парламентських структур; г) участь у формуванні інших державних органів; д) вирішення питання територіального устрою України і забезпечення формування органів місцевого самоврядування. Від того, як правильно, чітко, законно, оперативно здійснює парламент України установчу функцію, залежить належний рівень гарантування прав людини. Верховна Рада України наділена повноваженнями щодо

нормативного врегулювання діяльності державних органів, формування органів судової влади та прокуратури. Вона обирає суддів безстроково, призначає третину складу Конституційного Суду, вирішує питання щодо надання згоди на призначення Президентом на посаду Генерального прокурора, висловлює недовіру Генеральному прокуророві, наслідком чого його є відставка з посади. Складовою частиною установчої функції Верховної Ради України є призначення на посаду та звільнення з посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Уповноважений з прав людини є важливою гарантією забезпечення прав і свобод, додатковим засобом захисту прав і свобод людини щодо інших правозахисних механізмів, усуває прогалини і компенсує недоліки судових засобів захисту прав людини, парламентського контролю і відомчого контролю за адміністративними органами. Діяльність Уповноваженого доповнює існуючі засоби захисту конституційних прав і свобод, не відміння їх і не тягне перегляду компетенції державних органів, що забезпечують захист і поновлення порушених прав і свобод¹. Шляхом заслуховування його щорічних доповідей про стан дотримання і захисту прав та свобод людини в Україні здійснюється парламентський контроль у цій галузі.

Наступною функцією Верховної Ради України при гарантуванні прав і свобод людини та громадянина є функція парламентського контролю, де поряд з контролем за додержанням прав людини можна виділити такі, не менш важливі щодо захисту прав людини, напрями контрольної діяльності Верховної Ради України: а) контроль за діяльністю Кабінету Міністрів України; б) бюджетно-фінансовий контроль; в) прийняття Верховною Радою України рішення про направлення депутатського запиту до Президента України; г) запит народного депутата на пленарному засіданні сесії Верховної Ради України; д) парламентський контроль за діяльністю органів прокуратури; е) здійснення парламентського контролю з окремих питань

¹ Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23 грудня 1997 р. // Відомості Верховної Ради. - 1998. - № 20. - Ст. 99.

безпосередньо або через тимчасові спеціальні та тимчасові слідчі комісії.

Однією з форм депутатського контролю є депутатські запити. Згідно зі ст. 86 Конституції України народний депутат має право на сесії Верховної Ради України звернутися із запитом до органів Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, керівників інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також до керівників підприємств, установ і організацій, розташованих на території України, незалежно від їх підпорядкування і форм власності. Керівники органів державної влади та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій зобов'язані повідомити народного депутата України про результати розгляду його запиту.

Підсумовуючи викладене вище, можна зробити висновок, що такому державному органу, як Верховна Рада України, відводиться головна роль у галузі гарантування прав людини.

Гарантом прав і свобод людини та громадянина є Президент України (ст. 102 Конституції України). Зрозуміло, що зміст цього конституційного принципу, насамперед, реалізується через здійснення конкретних повноважень Президента України, визначених в Основному Законі. Водночас, враховуючи загальність цього припису, можна передбачити спроби різного тлумачення наведеного і цитованого вище положення Конституції, Поєднання функцій Президента України із забезпечення прав і свобод людини та громадянина зі сферою виконавчої влади забезпечується існуванням такого органу, як Рада національної безпеки і оборони України і його головуванням в цьому органі. Конституційний статус цієї Ради, яку очолює Президент України, в процесі забезпечення прав та обов'язків людини і громадянина значно зміцнює статус самого глави держави. Про функціональне поєднання Президента України зі сферою виконавчої влади свідчить зміст деяких інших його повноважень, визначених ст. 106 Конституції України. Так, він як глава держави призначає за згодою простої більшості Верховної Ради України Прем'єр-міністра України, утворює, реорганізує та ліквідує, за поданням Прем'єр-міністра України, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, а за

поданням Кабінету Міністрів України — голів місцевих державних адміністрацій. Компетенційні взаємовідносини між главою держави, Урядом та Прем'єр-міністром України у першу чергу визначають характер змішаної президентсько-парламентської республіканської форми правління. Однак взаємовідносини між парламентом і органами, що здійснюють повноваження у сфері виконавчої влади, є важливими для визначення статусу глави держави та Уряду¹, а, отже, і для здійснення прав і свобод людини та громадянина.

Визначення Президента України виключно як глави держави обумовлює надання йому певних повноважень щодо органів, що входять до всіх гілок державної влади. Наприклад, як гарант, дотримання Конституції України, прав та свобод людини і громадянина Президент України може скасовувати незаконні акти Кабінету Міністрів України та Ради міністрів Автономної Республіки Крим. У зазначених Конституцією випадках, якщо парламент неспроможний протягом однієї чергової сесії зібратися на своє пленарне засідання і виконати покладені на нього функції, Президент України може припинити його повноваження. Як гарант державного суверенітету, прав і свобод людини та громадянина, Президент України забезпечує державну незалежність і національну безпеку України. Він має конкретні повноваження і є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України, інших збройних формувань. Конституція України закріпила багато істотно нових положень стосовно посади Президента України, його повноважень, взаємовідносин з різними органами влади та посадовими особами. Серед них значне місце посідають такі, завдяки яким ті чи інші гілки влади мають можливість співпрацювати з Президентом України, а також впливати на його діяльність з метою запобігання будь-якому свідомому чи несвідомому зловживанню владою, що, власне, і створює умови для здійснення прав і обов'язків людини та громадянина.

¹ Див.: Шаповал В. Конституційний механізм державної влади в незалежній Україні: політико-правові проблеми організації виконавчої влади// Право України. - 1997 - № 1 - С 31-33.

Наприклад, Верховна Рада України, а) має право достроково припинити повноваження Президента України в порядку імпічменту в разі вчинення ним державної зради або іншого злочину; б) надає згоду на призначення Президентом України Прем'єр-міністра України, Генерального прокурора України; в) надає згоду на призначення на посаду та звільнення з посади Голови Антимонопольного комітету України, Голови Фонду державного майна України, Голови Державного комітету телебачення і радіомовлення. В Конституції передбачено процедуру так званої «контрасигаатури», коли певні акти Президента України стають обов'язковими лише за умови підписання їх відповідними посадовими особами виконавчої влади. Такий порядок досить поширений у сучасному світі,

• Статус Президента України прямо стосується забезпечення практичного та ефективного здійснення принципу поділу влад, що має дуже важливе значення для здійснення демократії та забезпечення реалізації прав і обов'язків людини та громадянина. Цей принцип з самого початку його проголошення був спрямований на досягнення компромісу між різними гілками державної влади, за якими височіли певні соціальні кола та партійні структури, які у своїй більшості зійшли з історичної арени після одержання Україною незалежності. Однак потреба в порозумінні між державними органами, що уособлюють кожен окрему гілку влади, компромісі та єдності між ними у проведенні державної політики не тільки не зменшилася, а, навпаки, зросла. Вже те, що глава держави є гарантом Конституції України, забезпечення прав і свобод та обов'язків людини та громадянина, свідчить про його широкі повноваження у вирішенні різноманітних питань людини, держави й суспільства. На таку роль глави держави щодо реалізації принципу влад вказував Г. Гегель, Законодавчу владу він розглядав як таку, що визначає і встановлює загальне, а урядову владу — як таку, що підводить особливі сфери та окремі випадки під загальне, у «влад суб'єктивності» різні влади об'єднані в «індивідуальну єдність». У Гегеля ця схема відповідає конституційній монархії, проте, як зазначають фахівці з питань конституційного права,

¹ Див./ Гегель Г. Ф. В. Философия права. - М., 1990. - С 309-331.

думка про те, що поряд із законодавчою і виконавчою та судовою владами має існувати ще одна влада — об'єднуюча, яка гарантує єдність державної влади, заслуговує на увагу.

Такою вона визнається щодо статусу глави держави у сучасних президентських і змішаних (президентсько-парламентських) республіках. Таку позицію займає і сучасна наука конституційного права, хоч існують і певні розбіжності.

У державах з монархічною чи республіканською формою правління глава держави має різний статус. Для монархічної держави главою є монарх, для республіканської — президент. Глава держави — це вищий її представник всередині та поза країною, який разом з тим є символом єдності нації, держави і народу, гарантом забезпечення правонаступництва та прав і обов'язків людини та громадянина. Слід погодитися з авторами коментаря до Конституції України, які зазначають, що статус Президента України, як він визначений в ст. 102, дає підставу вважати його втіленням (уособленням) держави і державної влади у цілому, а не якоїсь її окремої гілки, що обумовлено колом повноважень, його роллю та місцем у політичному житті суспільства.

Отже, поряд з іншими характеристиками основних рис статусу глави держави в Україні особливе значення має вказівка на те, що глава держави виступає у ролі арбітра у взаєминах між державними структурами, здійснює щодо цих структур стримуючий вплив, забезпечуючи цим єдність державного керівництва. Визначення Президента України єдино як глави держави обумовлює надання йому певних повноважень щодо органів, що входять до всіх гілок державної влади. Його статус, як він визначений у ст. 102 Конституції України, дає підставу вважати Президента втіленням держави і державної влади в цілому, а не якоїсь її окремої гілки, що обумовлено колом повноважень, його роллю та місцем у політичному житті суспільства. Як глава держави Президент України наділяється повноваженнями виступати від імені України у внутрішньому житті країни та у міжнародних відносинах. Забезпечуючи додержання Конституції, прав і свобод людини та громадянина Президент України: а) звертається з посланнями до народу та із щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради

України про внутрішнє і зовнішнє становище України; б) призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях; в) приймає вірчі та відкличні грамоти дипломатичних представників іноземних держав; г) призначає позачергові вибори Верховної Ради України; д) призначає всеукраїнський референдум щодо змін Конституції України відповідно до ст. 156 цієї Конституції, проголошує всеукраїнський референдум за народною ініціативою та здійснює інші повноваження¹, передбачені Конституцією і законами України.

У системі поділу влад самостійною гілкою державної влади, що покликана забезпечувати права людини в Україні, є виконавча влада. Очолює систему органів цієї гілки влади Кабінет Міністрів України. Як вищий колегіальний орган у системі органів виконавчої влади, він покликаний забезпечити державний суверенітет і економічну самостійність України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, виконання Конституції і законів України, актів Президента України як безпосередньо, так і через центральні та місцеві органи виконавчої влади, спрямовувати і контролювати їх в цьому напрямі. Конституція України, закріплюючи повноваження Кабінету Міністрів України, покладає на нього обов'язок вживати заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина (ст. 116). Одним з важливих напрямів забезпечення прав людини в повноваженнях Кабінету Міністрів України є те, що він здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності та національної безпеки України, громадського порядку та боротьби зі злочинністю. Реалізуючи ці повноваження, Кабінет Міністрів України спрямовує і координує роботу міністерств оборони, внутрішніх справ, охорони здоров'я та інших органів виконавчої влади.

Безпосередньою ланкою органів державної виконавчої влади є центральні органи, до яких відносяться міністерства та інші центральні органи виконавчої влади. Вони підвідомчі Кабінету Міністрів України, підзвітні та підконтрольні йому, утво-

Колодій А. М., Олійник А. Ю. Державне будівництво і місцеве самоврядування: Навч. посібник. - К., 2000. - С 107.

рюються, реорганізуються та ліквідовуються Президентом України за поданням Прем'єр-міністра України. Таке подання повинно містити пропозиції щодо правового статусу, функцій та повноважень новостворюваного або реорганізованого органу, викладені у вигляді проекту положення про цей орган, а також щодо штатної чисельності та розміру асигнувань на його утримання або аргументи на користь ліквідації такого органу. Не допускається ліквідація або утворення нових міністерств та інших центральних органів виконавчої влади шляхом реорганізації центральних органів виконавчої влади, визначених Конституцією України.

Міністерство є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади. Основне його завдання — забезпечення реалізації державної політики у певній галузі діяльності. Очолює міністерство і здійснює керівництво у визначеній галузі міністр. Він несе особисту відповідальність за розробку і впровадження з відповідних питань Програми Кабінету Міністрів України та реалізацію державної політики у відповідній галузі державного управління. На нього покладається обов'язок здійснювати управління в цій галузі, спрямовувати і координувати діяльність інших органів виконавчої влади з питань, віднесених до його відання.

Систему центральних органів виконавчої влади складають міністерства: а) аграрної політики; б) внутрішніх справ; в) екології та природних ресурсів; г) економіки; д) палива і енергетики України; є) промислової політики; є) закордонних справ; ж) культури і мистецтв; з) з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи; і) оборони; й) освіти і науки; к) охорони здоров'я; л) праці та соціальної політики; м) транспорту; н) фінансів; о) юстиції.

Серед інших центральних органів виконавчої влади виділяють державні комітети (державні служби) та інші центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом.

Державний комітет (державна служба) — це центральний орган виконавчої влади, діяльність якого спрямовує і координує Прем'єр-міністр, один з віце-прем'єр-міністрів чи міністрів. Завданням цього органу є: а) внесення пропозицій щодо

формування державної політики відповідним членом Кабінету Міністрів України; б) забезпечення реалізації такої політики у визначеній галузі діяльності; в) здійснення державного управління в цій галузі; г) міжгалузева координація та функціональне регулювання з питань, віднесених до відання державного комітету (державної служби). Комітет очолює його голова.

В Україні функціонують такі державні комітети: а) архівів; б) будівництва, архітектури та житлової політики; в) з водних ресурсів; г) із земельних ресурсів; д) зв'язку та інформатизації; є) енергозбереження; є) у справах релігії; ж) інформаційної політики, телебачення та радіомовлення; з) лісового господарства; і) молодіжної політики, спорту і туризму; к) у справах ветеранів; л) у справах охорони державного кордону; м) стандартизації, метрології та сертифікації; н) статистики та ін. До центральних органів виконавчої влади, статус яких прирівнюється до Державних комітетів України, відносяться: а) Вища атестаційна комісія; б) Національне космічне агентство; в) Пенсійний фонд; г) Головне контрольно-ревізійне управління; д) Державне казначейство.

Центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом — це різновид центрального виконавчого органу, що має визначені Конституцією та законодавством України особливі завдання та повноваження. Цей орган очолює його голова. Щодо нього законодавством може встановлюватися спеціальний порядок утворення, реорганізації, ліквідації, підконтрольності, підзвітності, а також призначення і звільнення керівника та вирішення інших питань відповідно до законодавства України.

До центральних органів виконавчої влади України зі спеціальним статусом слід віднести: а) Антимонопольний комітет; б) Державну податкову адміністрацію; в) Державну митну службу; г) Державний комітет з питань регуляторної політики та підприємництва; д) Національну комісію регулювання електроенергетики; є) Державну комісію з цінних паперів та фондового ринку; є) Державний департамент з питань виконання покарань; ж) Фонд державного майна; з) службу безпеки; і) Управління державної охорони; к) головне управління державної служби.

Центральні органи виконавчої влади діють на підставі положення, що затверджується Президентом України.

Президент України 12 березня 1996 р. затвердив «Загальне положення про міністерство, інший центральний орган державної виконавчої влади», в якому визначено основні напрями організації і діяльності міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, включаючи забезпечення прав і свобод та обов'язків людини і громадянина. Слід зазначити, що кожне міністерство і будь-який інший вище зазначений орган центральної виконавчої влади здійснює захист прав людини в певній сфері відповідно до своїх повноважень.

Місцеві державні адміністрації зобов'язані забезпечувати на відповідній території додержання прав і свобод громадян (ст. 119 Конституції України). Виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі, районах у цих містах та районах у Автономній Республіці Крим здійснюють місцеві державні адміністрації. Одне із головних завдань місцевої державної адміністрації в межах відповідної адміністративно-територіальної одиниці є забезпечення законності та правопорядку, додержання прав і свобод громадян.

Роль органів виконавчої влади щодо захисту прав людини полягає в здійсненні таких заходів для належного забезпечення прав і свобод людини та громадянина: а) виконання Конституції України і законів України, рішень Конституційного Суду України, актів Президента України, Програми діяльності відповідних органів виконавчої влади в галузях економіки, соціального і культурного розвитку, забезпечення прав і свобод людини; б) забезпечення проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики, політики в сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, економічної безпеки і природокористування; в) забезпечення національної безпеки та обороноздатності країни; г) здійснення Кабінетом Міністрів України постійного контролю за виконанням органами виконавчої влади Конституції та актів законодавства України, вжиття заходів щодо усунення недоліків роботи цих органів; д) розробка і здійснення програм (загальнодержавних, регіональних) економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвит-

ку України; е) підготовка та виконання відповідних бюджетів (Кабінетом Міністрів України — Державного бюджету України, обласними, районними, міст Києва та Севастополя, районними у цих містах державними адміністраціями — обласного, районного, міського бюджету відповідно); є) забезпечення здійснення заходів щодо охорони громадської безпеки, громадського порядку, боротьби зі злочинністю; ж) забезпечення розгляду звернень громадян та їх об'єднань; з) здійснення заходів щодо організації правового інформування і виховання населення; і) оголошення у разі стихійного лиха, аварій, катастроф, епідемій, епізоотій, пожеж, інших надзвичайних подій зони надзвичайної ситуації; здійснення передбачених законодавством заходів, що пов'язані з підтриманням у них громадського порядку, врятуванням життя людей, захистом їх здоров'я, збереженням матеріальних цінностей.

Належне виконання цих завдань є гарантіями забезпечення прав і свобод людини, усуває можливі причини та умови порушень прав і свобод.

Забезпечення прав і свобод та здійснення обов'язків покладається Конституцією України на органи правосуддя (Конституційний Суд України та суди загальної юрисдикції) і прокуратуру (статті 121, 124, 147), інші правоохоронні органи¹. Верховна Рада і Рада міністрів Автономної Республіки Крим зобов'язані брати участь у забезпеченні прав і свобод громадян (п. 7 ст. 138). Питання забезпечення прав і свобод вирішують і територіальні громади та їх органи і посадові особи (ст. 143). Громадяни України можуть об'єднуватися у політичні партії та громадські організації для здійснення захисту своїх прав і свобод та законних інтересів (ст. 36). Конституція України гарантує політичну багатоманітність (ст. 15). Забезпечення економічних і соціальних прав працюючих здійснюються і таким суб'єктом політики як трудовий колектив (ст. 44) та ін.

Економічні гарантії — це закріплені конституційними нормами та принципами економічні умови і засоби, що забезпечують здійснення прав і свобод людини та громадянина. Це умови людини та громадянина користуватися природними об'єктами

Див. розділ VII.

права власності народу України (статті 13—14), економічна багатоманітність (ст. 15), а також засоби забезпечення права приватної власності, підприємницької діяльності, можливостей заробляти собі на життя працею (ст. 43), участі на законних підставах у страйку (ст. 44) та умови здійснення відповідно до законодавства права працюючих на відпочинок (ст. 45).

Соціальні гарантії — це закріплені конституційними нормами соціальні засоби й умови здійснення прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина. Серед таких умов і засобів Конституція України закріплює: а) загальнообов'язкове соціальне страхування, створення мережі закладів для догляду за непрацездатними (ст. 46); б) створення державою умов, за яких кожний громадянин може мати можливість побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду, одержати від держави чи органів місцевого самоврядування безоплатно чи за доступну для громадянина плату, позбавлення житла примусово на підставі закону і за рішенням суду (ст. 47); в) державне фінансування охорони здоров'я, безоплатне надання медичної допомоги, створення ефективних і доступних умов медичного обслуговування та розвитку лікувальних закладів усіх форм власності, розвиток фізичної культури і спорту, забезпечення санітарно-епідемічного благополуччя населення (ст. 49).

Ідеологічні гарантії — це закріплені конституційними нормами ідеологічні умови і засоби, що забезпечують здійснення прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина. Конституція України закріплює ідеологічне різноманіття, умови, за яких забороняється цензура, гарантується будь-яка ідеологія, що не заборонена законом і що не може визнаватися державою жодна ідеологія як обов'язкова (ст. 15).

Юридичні гарантії — це закріплені конституційними нормами юридичні умови і засоби здійснення людиною прав, свобод та законних інтересів. Серед них Конституція України закріплює такі умови і засоби: а) гарантованість конституційних прав і свобод та неможливість їх скасування чи обмеження (статті 22, 157); б) збереження громадянства за будь-яких обставин і можливості змінити громадянство (ст. 25); в) гарантування прав, свобод і обов'язків іноземців та осіб без грома-

дянства, що перебувають на території України на законних підставах (ст. 26); г) гарантування судового захисту прав і свобод людини і громадянина (ст. 55); д) відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди (ст. 56); е) право кожного знати свої права і обов'язки (ст. 57); є) положення про дію законів та інших, нормативно-правових актів дії в часі (ст. 58); ж) право правової допомоги, включаючи діяльність адвокатури (ст. 59); з) гарантію, згідно з якою ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази (ст. 60); і) гарантії неможливості бути двічі притягненим до юридичної відповідальності одного виду за одне і те саме правопорушення (ст. 61); к) презумпції невинуватості (ст. 63); л) гарантовану державою можливість особи не нести відповідальність за відмову давати показання або-пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом (ст. 63); м) можливості підозрюваного, обвинуваченого, чи підсудного на захист (ст. 63); н) гарантованого статусу засудженого, який користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду (ст. 63); о) гарантії необмеженості конституційних прав і свобод людини й громадянина, крім випадків, передбачених Конституцією України (ст. 64).

Отже, гарантії здійснення прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина є важливим елементом механізму забезпечення їх реалізації. Крім нормативних гарантій, розрізняють і організаційні гарантії, тобто діяльності державних і недержавних організацій, що утверджують і забезпечують права та обов'язки, а саме створюють умови, охороняють, захищають від правопорушень та беруть участь у відтворенні порушеного права.

§ 3. Юридичні елементи механізму забезпечення реалізації прав і свобод

Одним з елементів механізму забезпечення реалізації конституційних та інших прав, свобод та обов'язків є його юридичний склад. Юридичними елементами механізму реалізації

прав і обов'язків людини та громадянина є: а) правові норми та нормативно-правові акти; б) юридичні факти; в) правові відносини; г) права, свободи та обов'язки; д) індивідуально-правові документи; е) форми та методи організації здійснення прав і обов'язків.

Правові норми — це загальнообов'язкові, загальні, формально визначені, встановлені чи санкціоновані та забезпечені державою правила поведінки людини в суспільстві, що регулюють суспільні відносини між соціальними суб'єктами. Існують різні класифікації правових норм. Залежно від характеру диспозиції правової норми розрізняють правові норми, що уповноважують, забороняють або зобов'язують. Права і свободи людини та громадянина закріплюються правовими нормами, що уповноважують. Це означає, що держава уповноважує людину діяти за власною волею таким чином, щоб це не порушувало права і свободи інших людей. Правові норми, що уповноважують, закріплюють природні та позитивістські права і свободи. В основі цього виду норм лежить дозвіл чи уповноваження. Наприклад, конституційна норма дозволяє кожній людині захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань будь-якими не забороненими законом засобами. Уповноваження використовується законодавцем для більшості суб'єктивних прав і свобод, що надають людині можливості вільного вибору варіанту поведінки на власний розсуд. Наприклад, кожен має право на підприємницьку діяльність, що не заборонена законом.

Правові норми містяться у статтях нормативно-правових актів. Це письмові документи компетентного органу держави (чи спільно кількох органів), в яких закріплені правила поведінки загального характеру, що забезпечуються державою. Виходячи з визначення нормативно-правового акту, слід зазначити про їх видове різноманіття. Найпоширенішим є поділ нормативно-правових актів за юридичною силою, в результаті чого отримуємо дві групи — закони і підзаконні нормативні акти.

Права, свободи, обов'язки та їх гарантії регулюються конституційними та іншими нормами законів. Це впливає з вимог Конституції України (ст. 92), де закріплюється, що права, свободи людини і громадянина, їх гарантії та основні обов'язки

громадянина визначаються виключно законами України. Підзаконні нормативно-правові акти можуть лише встановлювати механізми реалізації окремих прав, свобод та обов'язків та їх гарантій.

Для юридичного механізму забезпечення реалізації прав, свобод та обов'язків людини і громадянина важливе значення мають юридичні факти. Це конкретні життєві обставини, які передбачені нормами права, що обумовлюють виникнення, зміну та припинення правових відносин. Вони формулюються у гіпотезі правової норми і залежно від вольового критерію поділяються на дії та події. Для забезпечення реалізації прав, свобод і обов'язків однаковою мірою мають значення і дії, і події. Події — це конкретні життєві обставини, що не залежать від волі суб'єкта (носія суб'єктивного права). Наприклад, така подія, як аварія на Чорнобильській АЕС, послужила юридичним фактом для відшкодування потерпілим матеріальних збитків. Більшістю юридичних фактів, що обумовлюють виникнення правовідносин із забезпечення реалізації прав і свобод людини та громадянина, є дії суб'єктів. Це такі життєві обставини, що залежать від волі суб'єктів права. Вони можуть бути правомірними і неправомірними. Правомірні дії — це життєві обставини в межах чинного права. Наприклад, кожен, хто бажає одержати вищу освіту, подає про це заяву до вищого навчального закладу. Щоб забезпечити реалізацію цього права, керівник вищого навчального закладу видає наказ про допуск такого заявника до складання вступних конкурсних іспитів. Правомірні дії в цьому прикладі реалізуються у вигляді правомірного вчинку та правомірного юридичного акту.

Неправомірні дії характеризуються як життєві обставини, що суперечать чинним нормам права. Вони є підставою для захисту та відновлення порушеного права. Порушення конституційно-правових норм тягне за собою як конституційну, так й інші види юридичної відповідальності.

Елементом юридичного механізму забезпечення реалізації прав, свобод та обов'язків є правові відносини. Це специфічні суспільні відносини, що виникають на підставі норм права, учасники яких є носіями суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. У цьому механізмі реалізації правовідносини харак-

теризуються специфічними суб'єктами, об'єктами та змістом. Виходячи з того факту, що забезпечення прав і свобод є головним обов'язком держави, слід визначити суб'єктами аналізованих правовідносин людину і громадянина з одного боку та державні органи й органи місцевого самоврядування з іншого. Той факт, що місцеве самоврядування є безпосереднім суб'єктом забезпечення реалізації прав і обов'язків, закріплюється низкою норм Конституції та законів України. Саме територіальна громада та створені нею органи забезпечують здійснення прав, свобод та обов'язків на певній території. Серед державних органів суб'єктами забезпечення вищезгаданих прав є законодавчі, виконавчі, судові та контрольно-наглядові державні органи. Іншими словами, суб'єктами забезпечення реалізації прав і обов'язків людини є: а) Верховна Рада України; б) Президент України; в) Кабінет Міністрів України та інші органи виконавчої влади; г) Конституційний Суд та суди загальної юрисдикції; д) система правоохоронних органів.

Об'єктами правовідносин у процесі забезпечення реалізації прав є матеріальні та духовні блага, інші інтереси і потреби людей (дії та результати діяльності), що закріплюються в Конституції та законах України.

Зміст аналізованих правовідносин складають права та обов'язки сторін, тобто людини та громадянина з одного боку та державних і недержавних структур, що забезпечують реалізацію прав, з іншого.

Реалізація суб'єктивних прав і юридичних обов'язків закріплюється в індивідуально-правових документах. Це акти використання, виконання та застосування права. Актами використання називають індивідуально-правові документи, що складаються в результаті реалізації суб'єктивних прав учасниками правовідносин. Акти виконання — це документи, що складаються в процесі здійснення обов'язків. Акти застосування — це індивідуально-правові документи, що складаються при застосуванні правових норм і є обов'язковими для виконання тими суб'єктами, кого вони стосуються. Існують різні види таких актів, а саме: а) вироки, ухвали та постанови; б) подання та протести; в) висновки та протоколи й інші,

Діяльність суб'єктів правовідносин у процесі здійснення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків передбачає використання певних форм і методів організації їх здійснення. Під формами діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування розуміють здійснення певних, передбачених нормативно-правовими актами та практикою державного будівництва видів діяльності посадових та службових осіб законодавчих, виконавчих, судових та контрольно-наглядових органів і органів місцевого самоврядування за допомогою яких реалізуються їх завдання і функції із забезпечення прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в межах компетенції кожного органу. Ці форми поділяють на правові, організаційні та організаційно-правові.

• Правові форми — це такі види здійснення функцій, що тягнуть за собою правові наслідки. До них відносять: а) нормотворчу; б) управлінську; в) правоохоронну; г) правореалізаційну; д) правозастосовчу.

Організаційні форми, на відміну від правових, не тягнуть правових наслідків. До них відносять: а) регламентуючу; б), матеріально-технічну; в) ідеологічну; г) виховну. Ці форми поділяють на: а) загальні та конкретні; б) внутрішньоорганізаційні; в) організаторські; г) організаційно-правові. Організаційно-правовими називають форми, що практично склалися і закріплені нормативно-правовими актами. Сюди відносять: а) сесії; б) засідання; в) збори; г) індивідуальну і колективну роботу та інші.

Державні органи та органи місцевого самоврядування в процесі забезпечення реалізації прав, свобод і обов'язків використовують як правові, організаційні, так і організаційно-правові форми та методи роботи.

Методами діяльності державних органів і органів місцевого самоврядування називають способи, засоби і прийоми, що застосовуються в межах визначених форм з метою здійснення завдань і функцій цих органів у сфері забезпечення реалізації прав і обов'язків людини та громадянина, що обумовлені їх компетенцією. Як і форми, методи цієї діяльності поділяють на правові, організаційні та організаційно-правові.

Правовими методами називають такі способи, прийоми та засоби за допомогою яких здійснюються нормотворча, правохоронна і правозастосовча форми діяльності органів держави і місцевого самоврядування.

Організаційними методами є способи, засоби і прийоми, за допомогою яких здійснюються відповідні форми організаційної діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування. Організаційні методи залежно від напрямів і мети діяльності державних органів поділяються на загальні та конкретні. Організаційно-правові методи — це такі засоби, прийоми та способи, що одержали закріплення у відповідних нормативно-правових актах. Наприклад, методи організації та перевірки виконання, інформаційного забезпечення, підготовки, підбору та розстановки кадрів та ін.

Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, центральні та місцеві органи державної виконавчої влади, судові органи, Верховна Рада і Рада Міністрів Автономної Республіки Крим та органи місцевого самоврядування здійснюють забезпечення конституційних та інших прав, свобод і обов'язків на всій території України, використовуючи вищезгадані форми і методи своєї діяльності. Детально їх розглянемо в наступному розділі.

Отже, юридичні елементи механізму в процесі забезпечення реалізації прав, свобод та обов'язків людини і громадянина відіграють важливу роль, як юридичні чинники такого механізму.

§ 4. Процес практичного втілення можливості та необхідності в дійсність, умови і чинники такого процесу

Важливим елементом механізму забезпечення реалізації прав, свобод і обов'язків людини та громадянина є процес їх практичного втілення у дійсність. Саме реалізація прав і обов'язків означає певний процес, що дає реальну можливість одержати ті матеріальні й духовні блага, що закріплені в суб'єктивному праві. Цей процес передбачає наявність у суспільства, держави та інших осіб обов'язку забезпечити реалізацію права та певний рівень правосвідомості й правової культури у

самого носія суб'єктивного права. Будь-який процес — це певна послідовність стадій, з допомогою яких досягається матеріалізація права та одержання матеріального чи духовного блага. Процес практичного втілення прав та обов'язків людини повинен базуватися на ряді принципів: а) простота в здійсненні людиною своїх прав та обов'язків; б) чітко визначений законодавством демократичний порядок їх здійснення; в) економія часу, соціальних зусиль і засобів у ході реалізації; г) ефективність такого процесу здійснення прав¹.

Простота в здійсненні людиною своїх прав та обов'язків передбачає наявність: а) зрозумілих і доступних для кожної людини правових приписів, що закріплюють процес здійснення прав і обов'язків; б) самих прав та обов'язків у вигляді можливих матеріальних і духовних благ та необхідних моделей поведінки людини; в) зобов'язаних суб'єктів забезпечення реалізації прав; г) відповідних коштів, що складають економічний бік здійснення прав; д) ефективних механізмів охорони, захисту та відновлення порушеного права та ін.

Демократичність порядку здійснення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків передбачає: а) демократичний порядок формування та закріплення прав і обов'язків; б) безпосередню участь громадянина в закріпленні прав та обов'язків; в) безпосереднє волевиявлення громадянина в процесі формування представницьких державних органів; г) можливість за власним бажанням створювати чи об'єднуватися в політичні партії та громадські організації для реалізації своїх прав; д) демократизм управлінських процедур реалізації прав; е) демократизм формування і функціонування судових і правоохоронних органів, що мають завдання забезпечувати реалізацію прав і обов'язків; є) функціонування на демократичних засадах місцевого самоврядування та ін.

Важливим принципом процесу правореалізації є економія часу. Реалізація прав і обов'язків у часі повинна бути якомога швидшою. Це в багатьох випадках передбачається нормами права. Наприклад, законодавство закріплює місячний термін

Копейчиков В. В., Суцук З. И. Реальный социализм: демократия, личность, права человека. - К., 1983. - С. 108.

перевірки звернень громадян, а у випадках звернення щодо вчиненого злочину — триденний термін. Встановлюються терміни щодо обмеження певних прав та ін.

При реалізації свого права суб'єкт повинен затрачувати мінімальну кількість соціальних зусиль, одержуючи при цьому максимально ефективний результат. Засоби реалізації права та обов'язку повинні бути максимально ефективними.

Отже, принципи відіграють значну роль у процесі реалізації прав і обов'язків, але не є визначальними. Важливішим є його зміст, що проявляється у певних стадіях процесу. Виділяють стадії процесу реалізації прав і обов'язків, що характерні для всіх прав та особливості стадій реалізації окремих прав і обов'язків.

Для всіх прав і обов'язків характерні такі стадії: а) підготовка до здійснення права чи обов'язку; б) потреба в юридичному факті; в) реалізація прав і обов'язків у правовідносинах чи поза ними; г) потреба у винесенні акту правореалізації чи відсутність такої потреби; д) послідовність та обов'язки сторін при здійсненні акту правореалізації; є) одержання і користування певним матеріальним чи духовним благом.

Кожне окремо взяте право в процесі його реалізації має такі відмінності щодо стадій його здійснення: а) відрізняється кількістю і характером правових норм, актів правореалізації; б) має різну кількість правовідносин, що виникають в цьому процесі; в) характеризується різною кількістю підготовчих дій, необхідних для прийняття та виконання індивідуально-правових актів; г) має різний зміст; д) відрізняється різними формами і методами охорони, захисту та відновлення порушеного права та ін.

Розрізняють також і стадії забезпечення органами держави і структурами громадянського суспільства реалізації прав та обов'язків людини та громадянина. До них відносять: а) створення сприятливих умов щодо реалізації суб'єктивного права; б) охорону матеріальних і духовних благ, закріплених суб'єктивним правом; в) захист суб'єктивного права від порушення з боку будь-яких суб'єктів; г) реалізацію всіх необхідних дій щодо відтворення порушеного права та відшкодування збитків.

Умовами і чинниками процесу реалізації суб'єктивних прав і юридичних обов'язків є: а) удосконалення національної правової системи з урахуванням міжнародних стандартів і традиційного досвіду українського народу; б) проведення реформування законодавчої бази та законодавчого процесу; в) оптимізація функціонування державної влади і місцевого самоврядування; г) реформування правосуддя в Україні; д) удосконалення контрольно-наглядових структур та підвищення ефективності їх діяльності; є) реформування діяльності правоохоронних органів; є) створення та організація діяльності громадських формувань та інше.

Отже, механізм забезпечення реалізації суб'єктивних прав і юридичних обов'язків має загальні риси і характерні особливості для кожного виду державних органів та органів місцевого самоврядування і об'єднань громадян та для кожного окремо взятого права й обов'язку.

РОЗДІЛ VII

Конституційно-правові аспекти діяльності судових і правоохоронних органів із забезпечення прав, свобод і обов'язків людини та громадянина¹

§ I о Поняття та структура діяльності судових і правоохоронних органів Із забезпечення прав, свобод і обов'язків людини та громадянина

Діяльність судових і правоохоронних органів із забезпечення прав, свобод та обов'язків людини і громадянина закріплюється на конституційному рівні та чинним законодавством. Конституція України закріплює основні права, свободи та обов'язки людини і громадянина. Більшість їх передбачено міжнародними документами з прав людини. Вихідним принципом при цьому є те, що права і свободи людини та громадянина, що передбачені Конституцією України, не є вичерпними. При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод.

У Конституції України знайшла відображення і система органів, що покликані забезпечувати реалізацію прав людини. Основою цієї системи є положення, що людина, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права та свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за

У розділі використано матеріали А. І. Хальоти і В. О. Демиденка - викладачів кафедри конституційного права НАВСУ.

свою діяльність. Утвердження та забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави¹. Конституційна система органів захисту прав людини відображена у ст. 6, де закріплюється принцип поділу влад, що характеризує організацію і діяльність органів державної влади. Конституція України (ст. 6) закріплює, що державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Законодавчий та виконавчі органи здійснюють заходи із захисту прав людини в межах і відповідно до повноважень, встановлених Конституцією, законами України та іншими нормативно-правовими актами. Кожен має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Крім органів, що відносяться до структур загальної компетенції та мають серед своїх обов'язків забезпечення прав людини, існують органи спеціальної компетенції. До них відносяться судові та правоохоронні органи. Правоохоронними органами за законом² є такі, що беруть безпосередню участь відповідно в: а) розгляді судових справ у всіх інстанціях; б) провадженні та розслідуванні кримінальних справ та справ про адміністративні правопорушення; в) оперативно-розшуковій діяльності; г) охороні громадського порядку та громадської безпеки; д) виконанні вироків, рішень, ухвал і постанов судів, постанов органів дізнання і попереднього слідства та прокурорів; е) контролі за переміщенням людей, транспортних засобів, товарів та інших предметів чи речовин через державний і митний кордон України; є) нагляді та контролі за виконанням законів.

Серед правоохоронних закон виділяє органи: а) прокуратури; б) внутрішніх справ; в) служби безпеки; г) митної служби; д) охорони державного кордону; е) державної податкової служби; є) виконання покарань; ж) державної контрольно-ре-

Конституція України. Конституція Автономної Республіки Крим: 36. нормат. актів. — К., 1999. — С 5.

² Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів: Закон України від 23 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради. - 1994. - №11. - Ст. 50.

візійної служби; з) рибоохорони; і) державної лісової охорони; к) інші, які здійснюють правозастосовчі або правоохоронні функції.

Значну роль у захисті прав людини відіграють органи прокуратури, адже саме на неї покладено нагляд за дотриманням законів органами, що проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство, нагляд при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.

Конституцією України закріплено право особи на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень (ст. 56).

Після використання всіх національних засобів правового захисту особа має можливість звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Отже, систему засобів захисту прав і свобод людини складають: а) нормативно-правові акти матеріального і процесуального характеру; б) органи державної влади і місцевого самоврядування в межах своїх повноважень; в) спеціалізовані державні та громадські органи, організації, що мають своїм завданням захист прав і свобод людини і громадянина (суди, прокуратура, адвокатура, нотаріат та ін.); г) підприємства, установи і організації незалежно від форм власності в межах своїх прав і обов'язків; д) засоби масової інформації; е) політичні партії і громадські організації та ін.

Про порядок організації діяльності із забезпечення прав, свобод та обов'язків людини і громадянина таких органів, як парламент, Президент України, Кабінет Міністрів України, інші органи виконавчої влади, йшлося у попередньому розділі. У цьому розділі ми розглянемо організацію діяльності судових та правоохоронних органів із забезпечення прав людини.

Отже, до судових органів, що забезпечують реалізацію прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, відносяться:

а) Конституційний Суд України; б) суди загальної юрисдикції. Правоохоронними органами в реалізації забезпечувальної функції є органи: а) прокуратури; б) служби безпеки; в) внутрішніх справ; г) інші, що здійснюють правозастосовчі або правоохоронні функції.

§ 2. Діяльність судових органів України із забезпечення прав, свобод та обов'язків людини і громадянина

Конституція України, (ст. 55) закріплює, що захист прав і свобод людини та громадянина здійснюється судом. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових, службових та інших осіб. Юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі¹.

Отже, судова гілка влади є одним з найефективніших засобів захисту прав людини і громадянина від правопорушень, її завдання — відновлення порушених прав і свобод. За років радянської влади судовий механізм захисту прав людини був декларативним і недієвим, а сам суд не був гілкою влади і залежав від партійних структур. Нині держава спрямовує всі зусилля для того, щоб цей вид захисту прав людини став найдієвішою формою захисту, як це реалізується в країнах зі сталою демократією. Створено конституційно-правові передумови для здійснення неупередженого правосуддя. Так, має місце матеріальна, фінансова, кадрова незалежність суду, що сприяє здійсненню правосуддя на підставі Конституції та законів України, інших нормативно-правових актів.

Конституційний Суд України (далі – Конституційний Суд) є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні, вирішує всі питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції України та законів України. Конституційний Суд складається з

¹ Конституція України. Конституція Автономної Республіки Крим: 36. нормат. актів. - К., 1999. - С 36.

вісімнадцяти суддів. Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів України призначають по шість суддів Конституційного Суду. Суддею Конституційного Суду може бути громадянин України, який на день призначення досяг сорока років, має вищу юридичну освіту і стаж роботи за фахом не менш як десять років, проживає в Україні протягом останніх двадцяти років та володіє державною мовою. Призначаються судді Конституційного Суду терміном на дев'ять років без права бути призначеним на повторний строк.

До повноважень Конституційного Суду відносяться прийняття рішень та дача висновків у справах щодо:

- конституційності законів та інших правових актів Верхов

ної Ради України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, в тому числі що стосуються прав людини і громадянина;

- відповідності Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість, в тому числі щодо прав, свобод та обов'язків людини і громадянина;

- додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту в межах, визначених статтями 111 і 151 Конституції України;

- офіційного тлумачення Конституції та законів України, в тому числі питання забезпечення прав і свобод людини та громадянина.

Повноваження Конституційного Суду мають певні межі. До його компетенції не належать питання щодо законності актів органів державної виконавчої влади (крім актів Кабінету Міністрів України), органів влади Автономної Республіки Крим (крім Верховної Ради Автономної Республіки Крим) та органів місцевого самоврядування, деякі інші питання, що віднесені законодавством до компетенції судів загальної юрисдикції.

Забезпечення прав, свобод та обов'язків людини і громадянина багато в чому залежить від правильної організації роботи Конституційного Суду. Конституція України, закони та акти

Конституційного Суду встановлюють порядок організації і функціонування його внутрішньої діяльності. Ці документи вміщують правові норми, що визначають порядок: а) утворення і діяльності посадових осіб і органів; б) провадження у справах; в) фінансування Конституційного Суду і Секретаріату Конституційного Суду (далі — Секретаріату); г) діловодства; ґ) внутрішнього розпорядку.

Серед посадових осіб Конституційного Суду, що обираються (призначаються), можна виділити: а) голову Конституційного Суду; б) його заступників; в) голів постійних комісій; г) секретарів колегій; д) керівника Секретаріату. Голова Конституційного Суду (далі — Голова) обирається на спеціальному пленарному засіданні Конституційного Суду (спецзасіданні) зі складу його суддів шляхом таємного голосування лише на один трирічний строк не пізніше двомісячного строку з дня, коли посада Голови стала вакантною.

Голова має повноваження, що передбачені Законом та доповнюються Регламентом. Він очолює Конституційний Суд та організовує його діяльність. До його повноважень, передбачених законом, належать:

- організація роботи колегій суддів Конституційного Суду, комісій та Секретаріату;

- скликання і проведення засідань, пленарних засідань Конституційного Суду;

- розпорядження бюджетними коштами на утримання і за безпечення діяльності Конституційного Суду відповідно до кошторису, ним же затвердженого;

- здійснення інших повноважень, передбачених чинним за конодавством і актами Конституційного Суду, що регламентують організацію його внутрішньої роботи.

Разом з тим слід зазначити, що Регламент Конституційного Суду передбачає додаткові повноваження Голови.

Голова має двох заступників (далі — заступники Голови). Вони виконують за дорученням Голови окремі його повноваження. У разі відсутності Голови або неможливості здійснення ним своїх повноважень його обов'язки виконує заступник, який є старшим за віком, а за відсутності обох заступників

обов'язки Голови виконує найстарший за віком суддя Конституційного Суду.

Заступники Голови обираються за пропозицією Голови на один трирічний строк таємним голосуванням шляхом подання бюлетенів у такому порядку:

- на спецзасіданні з числа суддів Конституційного Суду не пізніше двомісячного строку з дня, коли посада стала вакантною;

- повноважним є спецзасідання, якщо на ньому присутні не менш як дванадцять суддів Конституційного Суду;

- відкритим голосуванням на спецзасіданні затверджується форма бюлетеня для голосування по виборах заступника Голови та форма протоколу голосування;

- до списку кандидатур вносяться судді Конституційного Суду, яких запропонував Голова і які дали згоду балотуватися на цю посаду. Кандидатури заслуховуються на спецзасіданні;

- їх список затверджується відкритим голосуванням і оформляється протоколом, який підписується головуючим;

- на спецзасіданні з числа суддів Конституційного Суду обирається комісія для організації та проведення виборів у складі трьох суддів (з числа суддів, що не балотуються на посаду заступника Голови), яка організує проведення виборів. Заступники Голови наділяються окремими повноваженнями Голови за його розпорядженням.

Для попереднього розгляду конституційних подань і звернень у складі Конституційного Суду утворюються дві колегії суддів, що вирішують питання щодо відкриття провадження у справах за: а) конституційними поданнями; б) конституційними зверненнями. Рішення про утворення колегій суддів Конституційного Суду, затвердження їх складу та призначення секретарів колегій приймається на засіданні Конституційного Суду протягом першого місяця кожного календарного року Секретар Колегії суддів призначається з числа суддів, які входять до складу Колегії, та очолює її. Він призначається на строк повноважень Колегії відкритим голосуванням з числа кандидатур, запропонованих суддями відповідної Колегії.

На секретаря Колегії суддів покладаються певні повноваження, а саме: а) він очолює Колегію та організовує її роботу

з питань розгляду конституційних подань та конституційних звернень; б) головує на засіданні Колегії; в) вносить пропозицію на засіданні Конституційного Суду про заміну судді-доповідача у справі в разі його неможливості брати участь у підготовці та розгляді матеріалів справи за конституційним поданням, Конституційним зверненням; г) вносить на розгляд Конституційного Суду пропозицію щодо тимчасового введення до складу Колегії судді Конституційного Суду з іншої Колегії у разі неможливості проводити протягом тривалого часу засідання Колегії через відсутність кворуму; д) звітує щоквартально про роботу Колегії на засіданні Конституційного Суду; ж) вирішує інші питання організації роботи Колегії.

Для здійснення допоміжної роботи з питань організації внутрішньої діяльності, Конституційний Суд на своєму засіданні утворює з числа суддів постійні комісії, що є його допоміжними робочими органами. Положення про постійні комісії Конституційного Суду затверджується ним на пленарному засіданні. Роботою постійної комісії керує її голова, якого призначає Голова Конституційного Суду на трирічний строк.

Конституційний Суд може утворювати на своїх пленарних засіданнях тимчасові комісії для додаткового дослідження питань, пов'язаних з конституційним провадженням у справі, за участю фахівців у відповідних галузях права. Пропозицію подає суддя-доповідач Конституційного Суду. Тимчасова комісія створюється з числа фахівців відповідних галузей права для додаткового дослідження матеріалів справи. Ухвалу про утворення тимчасової комісії приймають судді Конституційного Суду на пленарному засіданні. В ній встановлюється строк для підготовки висновку. Конституційний Суд передає тимчасовій комісії матеріали справи для ознайомлення та надає на її запит додаткові матеріали, необхідні для формулювання нею висновку. Такий висновок повинен містити відомості про її членів, їх фах, місце роботи, вчений ступінь та наукове звання, а також про справу, з якої дається висновок, зміст висновку, дату подання висновку, підписи членів комісії. Якщо член тимчасової комісії не погоджується з висновком у цілому або з окремими його положеннями, він подає окремий висновок або ж викладає свою думку з окремих питань. Якщо Конституційний Суд

вважає положення, викладені у висновку тимчасової комісії, недостатніми для повного з'ясування обставин справи або за наявності суперечностей у висновку, він може постановити ухвалу про проведення додаткових досліджень тим самим складом тимчасової комісії або утворити тимчасову комісію в іншому складі. Висновки тимчасових комісій за будь-яких обставин додаються до матеріалів справи та оцінюються на пленарному засіданні Конституційного Суду.

Важливим для організації роботи є порядок провадження по справі. Процесуальний порядок провадження по справах має певні стадії: а) звернення до Конституційного Суду; б) попередній розгляд звернень; в) розгляд звернень на пленарних засіданнях; г) прийняття і введення в дію актів Конституційного Суду.

Формами звернення до Конституційного Суду є конституційне подання та конституційне звернення.

Конституційне подання — це письмове клопотання до Конституційного Суду про визнання правового акта (його окремих положень) неконституційним, про визначення конституційності міжнародного договору або про необхідність офіційного тлумачення Конституції України та законів України, а також клопотання Верховної Ради України про дачу висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту.

Суб'єктами права на конституційне подання з питань прийняття рішень Конституційним Судом у випадках перевірки конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим є: а) Президент України; б) не менш сорока п'яти народних депутатів України (підпис депутата не відкликається); в) Верховний Суд України; г) Уповноважений Верховної Ради України з прав людини; д) Верховна Рада Автономної Республіки Крим.

Суб'єктами права на конституційне подання з питань дачі висновків Конституційним Судом у випадках відповідності Конституції України чинних міжнародних договорів України

або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість є: а) Президент України; б) Кабінет Міністрів України. Щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту є Верховна Рада України. Суб'єктами щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України є: а) Президент України; б) не менше сорока п'яти народних депутатів України (підпис депутата не відкликається); в) Уповноважений Верховної Ради України з прав людини; г) Верховний Суд України; д) Кабінет Міністрів України; е) інші органи державної влади; є) Верховна Рада Автономної Республіки Крим; ж) органи місцевого самоврядування.

У конституційному поданні повинно бути зазначено:

— повне найменування органу, посадової особи, які направляють конституційне подання згідно з правом, наданим Конституцією України та законом;

— відомості про представника за законом або уповноваженого за дорученням;

— повне найменування, номер, дата прийняття, джерело опублікування (у разі публікації) правового акта, конституційність якого (окремих його положень) оскаржується чи який потребує офіційного тлумачення;

— правове обґрунтування тверджень щодо неконституційності правового акта (його окремих положень) або необхідності в офіційному тлумаченні;

— дані щодо інших документів і матеріалів, на які посилаються суб'єкти конституційного подання;

— перелік матеріалів та документів, що додаються.

Подання та документи і матеріали до нього подаються у трьох примірниках.

Конституційне звернення — це письмове клопотання до Конституційного Суду про необхідність офіційного тлумачення Конституції України та Законів України з метою забезпечення реалізації чи захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина, а також прав юридичної особи.

Суб'єктами права на конституційне звернення з питань дачі висновків Конституційним Судом є: а) громадяни України; б) іноземці; в) особи без громадянства; г) юридичні особи.

У конституційному зверненні повинно бути зазначено:

— прізвище, ім'я, по батькові громадянина України, іноземця чи особи без громадянства, адреса, за якою особа проживає, або повна назва та місцезнаходження юридичної особи;

— відомості про представника особи за законом або уповноваженого за дорученням;

— статті (окремі положення) Конституції України або Закону України, тлумачення яких має бути дано Конституційним Судом;

— обґрунтування необхідності в офіційному тлумаченні положень Конституції України або законів України;

— дані щодо інших документів та матеріалів, на які посилаються суб'єкти конституційного звернення;

— перелік документів та матеріалів, що додаються.

Звернення, документи і матеріали подаються у трьох примірниках.

Слід зазначити, що положення п. 1 ст. 150 Конституції України встановлюють вичерпний перелік суб'єктів безпосереднього звернення до Конституційного Суду з питань конституційності законів України та актів Президента України, Кабінету Міністрів України і правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим. Громадяни права на таке звернення не мають. Крім того, громадяни не можуть звертатися до Конституційного Суду зі скаргами на будь-яке рішення виконавчих органів або судів загальної юрисдикції.

З іншого боку, наші громадяни мають право як ініціювати розгляд окремих питань у Конституційному Суді, так і бути безпосередніми учасниками судового провадження при розгляді цих питань. Йдеться про напрями діяльності Конституційного Суду, що впливають із повноважень, зазначених у п. 2 ч. 1 ст. 150 Конституції України і п. 4 ст. 13 Закону про Конституційний Суд, тобто про офіційне тлумачення Конституції та законів України. Це найширші повноваження, оскільки важко визначитися з їх межами та відокремити не за формою, а за змістом конституційне подання щодо конституційності законів від конституційного звернення з питань дачі висновків щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України. Вказані повноваження стосуються всього масиву чинних і та-

ких, що відповідають Конституції, законів, тобто важко передбачити кількість звернень до Конституційного Суду, адже відповідно до ст. 43 Закону про Конституційний Суд коло суб'єктів, які мають право на таке звернення, майже не обмежене. Це і громадяни України, й іноземці, особи без громадянства та юридичні особи (вітчизняні та з-за кордону), що мають будь-який інтерес щодо застосування законів України і потребують роз'яснення щодо нюансів його застосування до відповідних правовідносин.

Отже, громадяни України мають право на особисте звернення до Конституційного Суду, але не зі скаргою, а зі зверненням дати офіційне тлумачення норм Конституції України або законів України. Тобто, ні Конституція України, ні закон не позбавили громадянина права на звернення до Конституційного Суду, однак встановлено межі, в яких фізична приватна особа повинна діяти, не доводячи до абсурду своє конституційне право на скаргу, коли неприборканий потік звернень фактично дезорганізував би діяльність цієї інституції та вихолостив її головне завдання — забезпечення конституційності у діяльності органів державної влади, перетворивши цю інституцію у чергове бюро з питань розгляду скарг. Такий механізм, особливо в умовах своєрідного розуміння своїх прав з боку окремих категорій громадян, є дуже необхідним.

Закон «Про Конституційний Суд» (ст. 94) визначає, що підставою для конституційного звернення щодо офіційної інтерпретації положень Конституції та законів України є наявність неоднозначного застосування положень Конституції або законів "України судами України, іншими органами державної влади чи місцевого самоврядування за умови, що суб'єкт права на конституційне звернення вважає, що це може призвести або призвело до порушення його конституційних прав і свобод. Виходячи зі змісту положень цієї норми, можна стверджувати, що визначальним моментом в ній є суб'єктивна оцінка людиною ситуації, що сталася з нею під час застосування органами виконавчої влади або судами загальної юрисдикції норми чи кількох норм законів або Конституції України. Перевага надається не об'єктивному праву, а суб'єктивній оцінці людини щодо правозастосовчої діяльності державних органів. У цьому

саме і полягає методологія правової держави щодо переваги інтересів людини над інтересами держави, однак лише в тих ситуаціях, коли владні структури протиправно діяли щодо громадянина.

Реалізуючи своє повноваження щодо офіційного тлумачення, Конституційний Суд повинен орієнтуватись на ту норму, яка вказує, що таке звернення до Конституційного Суду можливе лише за неоднозначного застосування положень Конституції або законів України і які саме органи це здійснювали. Тобто до повноважень Конституційного Суду належить попереднє з'ясування підстав для (формального) звернення — чи мало місце неоднозначне застосування норм законів. Крім цього, предметом попередньої оцінки Конституційного Суду може бути твердження про те, чи призвело, чи може призвести таке неоднозначне застосування норм законів до порушення конституційних прав і свобод суб'єкта звернення.

Отже, звернення, які громадяни можуть подавати до Конституційного Суду, принципово відрізняються від звичайних скарг як за змістом, так і за формою. Якщо до звернень у державні установи (на зразок скарг) законодавство України не передбачає якихось чітко визначених формальних вимог, крім апеляційних та касаційних скарг у судах загальної юрисдикції, то зовнішні вимоги до конституційного звернення формалізовані та зазначені у законі¹. Викладені формальні вимоги до звернення особливо чітко відрізняють зміст конституційного звернення від звичайного звернення і тим паче від скарги. Ці норми орієнтують на обґрунтування необхідності в офіційному тлумаченні положень Конституції України або законів України. Звернення іншого змісту, що надійшли від громадян до Конституційного Суду, просто не можуть бути прийнятими за мотивами невідомості. Про це слід знати всім, хто бажає звернутися до цього органу.

Конституційне подання або конституційне звернення в будь-який час до дня його розгляду на пленарному засіданні може бути відкликано за письмовою заявою суб'єкта, який його на-

¹Стаття 42 Закону України «Про звернення громадян» від 2 жовтня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1996. - № 47. - Ст. 256.

правив до Конституційного Суду. Для припинення провадження у справі за конституційним поданням, конституційним зверненням, що відкликається, на засіданні Конституційного Суду приймається процесуальна ухвала.

У відкритті конституційного провадження може бути відмовлено у разі:

- відсутності встановленого Конституцією та Законами України права на конституційне подання, конституційне звернення;

- невідповідності конституційного подання, конституційного звернення вимогам, передбаченим Конституцією та законами України;

- невідомості Конституційному Суду питань, порушених у конституційному поданні, конституційному зверненні.

Порядок відкриття провадження у Конституційному Суді за конституційним поданням чи конституційним зверненням закріплюється в законі. Ухвалу про початок провадження приймає Колегія або Конституційний Суд на їх засіданні. Колегія у справах за конституційними поданнями більшістю голосів суддів, які входять до її складу, приймає процесуальну ухвалу про відкриття провадження у справі в Конституційному Суді або про відмову в такому провадженні. У разі прийняття такої процесуальної ухвали ця справа вноситься на розгляд пленарного засідання Головою Конституційного Суду. У такому самому порядку Колегія суддів Конституційного Суду в справах за конституційними зверненнями приймає процесуальну ухвалу про відкриття провадження у справі або про відмову в такому провадженні.

Будь-яка з Колегій під час підготовки справи, Конституційний Суд у процесі провадження у справі мають право витребувати від Верховної Ради України, Президента України, Прем'єр-міністра України, Генерального прокурора України, суддів загальних судів, органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, посадових осіб, підприємств, установ, організацій усіх форм власності, політичних партій та інших об'єднань громадян і окремих громадян необхідні документи, матеріали та інші відомості, що стосуються розгляду справи. Як Колегії, так і

Конституційний Суд під час підготовки справи та в процесі провадження у справі можуть призначати експертизу і вирішувати питання щодо залучення до участі в конституційному провадженні експертів. Вони також мають право викликати посадових осіб, експертів, свідків, представників за законом та уповноважених за дорученням, громадян, участь яких повинна забезпечити об'єктивний і повний розгляд справи. За ухилення без поважних причин від явки у Колегію чи в Конституційний Суд та відмову надати необхідні документи, матеріали чи інші відомості або їх умисне приховування винні несуть юридичну відповідальність відповідно до чинного законодавства. Після відкриття провадження справу розглядає Конституційний Суд на пленарному засіданні. Строк розгляду в справах за конституційним поданням не повинен перевищувати трьох місяців, а у випадках, визнаних Конституційним Судом невідкладними, — одного місяця. Строк провадження у справах за конституційним зверненням не повинен перевищувати шести місяців. Обчислення строків провадження розпочинається з дня прийняття процесуальної ухвали щодо відкриття конституційного провадження у справі. Дату розгляду справи Конституційним Судом визначає його Голова.

Організаційно-правовими формами роботи Конституційного Суду є засідання та пленарні засідання. Засідання скликається з ініціативи Голови, його заступників, Колегії, постійних комісій чи не менше трьох суддів Конституційного Суду не пізніше як у двотижневий строк з дня ініціативи про його скликання. Про дату скликання та порядок денний засідання керівник Секретаріату доводить до відома суддів та учасників засідання не пізніше як за п'ять днів до дня скликання засідання. Порядок денний засідання визначається Головою та затверджується на засіданні Конституційного Суду. На засіданнях розглядаються всі питання, що потребують вирішення Конституційним Судом, крім тих, що вирішуються на його пленарних засіданнях відповідно до закону. Засідання є повноважним, якщо на ньому присутні не менше одинадцяти суддів Конституційного Суду.

Конституційний Суд на своїх засіданнях:

— затверджує Регламент, Положення про Секретаріат, ар-

хів, бібліотеку та інші самостійні структурні підрозділи Конституційного Суду, вносить зміни та доповнення до них;

— призначає, за поданням Голови, керівника Секретаріату та приймає рішення про звільнення його з посади;

— приймає рішення про утворення постійних комісій, за тверджує їх персональний склад;

— розглядає пропозиції щодо обсягу фінансування Конституційного Суду та затверджує проект кошторису на кожний фінансовий рік;

— затверджує структуру і штатний розпис Конституційного Суду;

— заслуховує щоквартально інформацію Голови про виконання бюджетних асигнувань;

— приймає рішення про дострокове звільнення з посади Голови та його заступників;

— приймає рішення про звільнення з посади судді Конституційного Суду у випадках, передбачених законом;

— заслуховує щоквартально звіти керівника Секретаріату та керуючого справами Конституційного Суду;

— приймає у разі необхідності рішення про невідкладність відкриття конституційного провадження за конституційним поданням у конкретній справі;

— приймає рішення щодо персонального складу делегацій Конституційного Суду та їх керівників;

— дає згоду на призначення заступників керівника Секретаріату, керівників самостійних структурних підрозділів та їх заступників, керівників інших структурних підрозділів;

— вирішує інші питання, що не є предметом розгляду пленарного засідання

При здійсненні своїх повноважень на засіданнях Конституційний Суд приймає рішення. Таке рішення приймається, якщо за нього проголосувало більше половини суддів Конституційного Суду, які брали участь у засіданні.

Крім засідань Конституційний Суд проводить і пленарні засідання. На своїх пленарних засіданнях Конституційний Суд розглядає справи, провадження в яких відкрито за конституційними поданнями та конституційними зверненнями, а також інші питання, віднесені до розгляду Конституційним Судом на

його пленарних засіданнях чинним законодавством. Пленарне засідання Конституційного Суду є повноважним, якщо на ньому присутні не менше дванадцяти суддів Конституційного Суду. Порядок проведення пленарних засідань Конституційного Суду встановлюється законами, Регламентом та іншими актами Конституційного Суду, що регламентують організацію його внутрішньої роботи. На пленарних засіданнях Конституційний Суд:

- приймає рішення та дає висновки у справах за конституційними поданнями та конституційними зверненнями;
- затверджує положення про постійні комісії;
- приймає рішення про утворення тимчасових комісій, за тверджує їх персональний склад та призначає голів цих комісій.

Рішення (висновок) Конституційного Суду вважається прийнятим, якщо за нього проголосувало не менше десяти суддів Конституційного Суду.

Пленарне засідання Конституційного Суду скликається з ініціативи Голови, його заступників, Колегії суддів та постійних комісій або не менше трьох суддів Конституційного Суду. Його скликає Голова не пізніше як у двотижневий строк з дня надходження ініціативи про його скликання. Про дату скликання та порядок денний пленарного засідання Конституційного Суду керівник Секретаріату повідомляє суддів Конституційного Суду та його учасників не пізніше як за десять днів до дня скликання засідання. Порядок денний пленарного засідання визначається Головою і затверджується на засіданні. На пленарному засіданні головує Голова Конституційного Суду, а за його відсутності — старший за віком заступник Голови. За відсутності заступників — головує старший за віком суддя Конституційного Суду. Головуючий забезпечує додержання порядку при проведенні пленарних засідань. Учасники та присутні у залі засідань попереджуються про необхідність додержання встановленого порядку. При виявленні неповаги до Конституційного Суду або перешкоджанні проведенню його пленарного засідання (чи засідання) порушника може бути притягнуто до встановленої законом відповідальності. За пропозицією головуючого Консти-

туційний Суд виносить про це ухвалу. Порушник випроводжується із зали засідань.

Засідання та пленарні засідання Конституційного Суду протоколюються. Пленарні засідання фіксуються технічними засобами. Протоколи засідання, пленарного засідання підписуються головуючим та суддями Конституційного Суду, які брали в них участь, і передаються протягом десяти днів з дня прийняття рішення (давання висновку) чи прийняття ухвали для ознайомлення суддям Конституційного Суду, які не брали в них участі. Забезпечує ведення протоколів засідань та пленарних засідань Секретаріат.

На пленарних засіданнях Конституційний Суд приймає рішення та висновки. Так, Конституційний Суд за результатами розгляду справ щодо конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим та тлумачення Конституції і Законів України приймає рішення. Він може визнати неконституційним правовий акт повністю або в окремій його частині. У разі якщо в процесі розгляду справи за конституційним поданням чи конституційним зверненням виявлено невідповідність Конституції України інших правових актів (їх окремих положень), крім тих, щодо яких відкрито провадження у справі та які впливають на прийняття рішення чи дачу висновку в справі, Конституційний Суд визнає такі правові акти (їх окремі положення) неконституційними. Рішення Конституційного Суду повинно мати чітко визначений законом зміст і містити: а) найменування рішення, дату і місце прийняття, його номер; б) персональний склад суддів Конституційного Суду, які брали участь у розгляді справи; в) перелік учасників судового засідання; г) зміст конституційного подання; д) повну назву, дату прийняття, порядковий номер, за яким органом, посадовою особою прийнято правовий акт, конституційність якого розглядається; е) положення Конституції України, якими керувався Конституційний Суд при прийнятті рішення; є) мотивувальну частину рішення; ж) резолютивну частину рішення; з) обов'язкове зазначення того, що рішення Конституційного Суду є остаточним і оскарженню не підлягає.

Висновки Конституційний Суд дає у справах з питань; а) відповідності Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість; б) додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпідменту; в) відповідності вимогам статей 157 і 158 Конституції України законопроектів про внесення змін до неї. У висновку Конституційного Суду зазначається: а) його найменування, дата і місце дачі, номер; б) персональний склад суддів Конституційного Суду, які брали участь у розгляді справи; в) перелік учасників судового засідання; г) зміст конституційного подання, конституційного звернення; д) положення Конституції України, якими керувався Конституційний Суд при дачі висновку; е) мотивувальна частина висновку; є) резолютивна частина висновку; ж) те, що висновок Конституційного Суду є остаточним і оскарженню не підлягає.

Рішення та висновки вважаються прийнятими, якщо за це на пленарному засіданні проголосувало не менше десяти суддів Конституційного Суду. Ці акти приймаються після поіменного голосування шляхом опитування суддів Конституційного Суду. Пропозиції суддів до проекту рішення чи висновку голосуються у порядку надходження. Судді не мають права утримуватися від голосування. Рішення і висновки мотивуються письмово, підписуються окремо суддями, які голосували за їх прийняття і які голосували проти їх прийняття, та оприлюднюються. Вони є остаточними і не підлягають оскарженню. Підписання суддею рішення та висновку є обов'язковим. Суддя, який підписав рішення чи висновок, може викласти у письмовій формі свою окрему думку і додати її до рішення чи висновку Конституційного Суду.

Рішення і висновки видаються державною мовою, повинні бути підписані не пізніше семи днів після прийняття чи дачі. Вони офіційно оприлюднюються наступного робочого дня після їх підписання і разом з окремою думкою суддів публікуються у «Віснику Конституційного Суду України» та в інших офіційних виданнях України і рівною мірою є обов'язковими до виконання.

Копії рішень і висновків надсилаються наступного робочого дня після їх офіційного оприлюднення суб'єкту права на конституційне подання чи конституційне звернення, з ініціативи якого розглядалася справа, до Міністерства юстиції України, а також до органу влади, що прийняв правовий акт, який був предметом розгляду в Конституційному Суді.

За необхідності Конституційний Суд може визначити у своєму рішенні чи висновку порядок і строки їх виконання, а також покласти на відповідні державні органи обов'язки щодо забезпечення виконання рішення, додержання висновку. Він має право зажадати від органів, на які покладається обов'язок забезпечити виконання актів, письмового підтвердження виконання рішення, додержання його висновку. Невиконання рішень та недодержання висновків Конституційного Суду тягнуть за собою відповідальність згідно з законами України.

У разі виявлення нових обставин по справі, що не були предметом її розгляду, але які існували на час розгляду і прийняття рішення або дачі висновку в справі, Конституційний Суд може відкрити нове провадження у справі.

Діяльність Конституційного Суду фінансується з Державного бюджету України. При складанні проекту Державного бюджету України на кожний наступний рік Голова Конституційного Суду подає пропозиції до Кабінету Міністрів України та Верховної Ради України щодо обсягу фінансування Конституційного Суду і проект відповідного кошторису.

Організаційне, науково-експертне, інформаційно-довідкове та інше забезпечення діяльності Конституційного Суду здійснює його Секретаріат на чолі з керівником. Положення про Секретаріат, його структура і штати затверджуються Конституційним Судом. Керівника Секретаріату призначає Конституційний Суд за поданням його Голови з числа громадян, які мають право на обіймання посади професійного судді. Він не може належати до політичних партій, мати представницький мандат, брати участь у будь-якій політичній діяльності, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької та творчої у вільний від основної роботи час. Кандидатура на цю посаду обговорюється на засіданні Конституційного Суду. У тому разі, якщо за-

пропоновану кандидатуру відхилено, Голова Конституційного Суду пропонує іншу кандидатуру. Рішення про призначення керівника Секретаріату приймається відкритим голосуванням більшістю присутніх на засіданні Конституційного Суду. Повноваження керівника Секретаріату визначаються Положенням про Секретаріат Конституційного Суду. Керівник та інші посадові особи Секретаріату є державними службовцями.

Матеріали діяльності Конституційного Суду зберігаються в його архіві. Матеріали справ, щодо яких Конституційний Суд прийняв рішення або дав висновок, зберігаються в його архіві сто років. Оригінали рішень та висновків зберігаються в архіві безстроково. Інші матеріали щодо діяльності Конституційного Суду зберігаються в його архіві на загальних підставах, визначених законодавством України. Положення про архів затверджується Конституційним Судом. Для забезпечення Конституційного Суду нормативно-правовими актами, науковою та іншою спеціальною літературою утворюється бібліотека Конституційного Суду. Положення про бібліотеку затверджується Конституційним Судом. Друкованим органом Конституційного Суду є «Вісник Конституційного Суду України»¹.

Отже, Конституційний Суд як єдиний орган конституційної юрисдикції здійснює свою організаційну діяльність відповідно до чинного законодавства та організаційно-правових актів, що приймає Конституційний Суд, забезпечуючи права, свободи і обов'язки людини та громадянина. Він не може виходити за межі своєї діяльності та не дублює діяльність інших органів правосуддя.

Суди загальної юрисдикції в забезпеченні реалізації прав, свобод і обов'язків людини та громадянина

Забезпечення прав, свобод і обов'язків людини та громадянина здійснюють і суди загальної юрисдикції. Вони реалізують свою компетенцію шляхом здійснення правосуддя у формі цивільного, господарського, адміністративного, кримінального су-

Колодій А. М., Олійник А. Ю. Державне будівництво і місцеве самоврядування: Навч. посіб. - К., 2000.

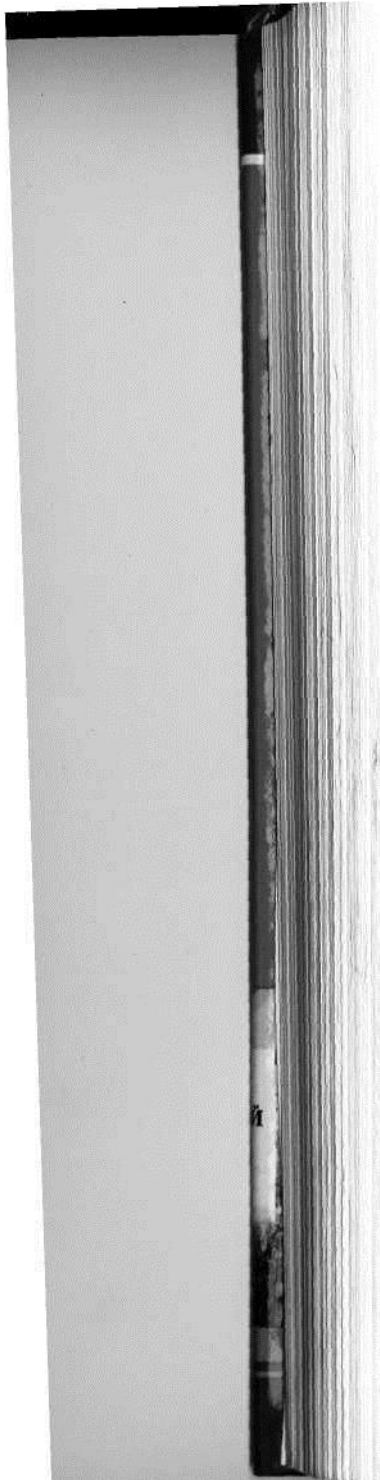
дочинства. При здійсненні судочинства в процесі забезпечення "прав людини вони керується принципами: 1) законності; 2) рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом; 3) забезпечення доведеності вини; 4) змагальності сторін та свободи в наданні ними суду своїх доказів та доведеності перед судом їх переконливості; 5) підтримання державного обвинувачення в суді прокурором; 6) забезпечення обвинуваченому права на захист; 7) гласності судового процесу та його повного фіксування технічними засобами; 8) забезпечення апеляційно-касаційного оскарження рішення суду, крім випадків, встановлених законом; 9) обов'язковості рішень суду для здійснення на всій території України.

Систему судів загальної юрисдикції складають: а) місцеві суди; б) апеляційні суди, Апеляційний суд України; в) Касаційний суд України; г) вищі спеціалізовані суди; д) Верховний Суд України. Військові суди належать до загальних судів і здійснюють правосуддя у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, утворених відповідно до закону. Спеціалізованими судами є господарські, адміністративні та інші суди, визначені як спеціалізовані.

Утворює і ліквідує суди загальної юрисдикції Президент України відповідно до закону за поданням Міністра юстиції України, погодженим з Головою Верховного Суду України або головою відповідного вищого спеціалізованого суду.

Первинною судовою ланкою є місцевий суд. Місцевими загальними судами є районні, районні у містах, міські та міськрайонні суди, а також військові суди гарнізонів. До місцевих господарських судів відносять господарські суди Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя. Місцевими адміністративними судами є окружні суди, що утворюються в округах відповідно до указу Президента України.

Закон України «Про судоустрій України» закріплює повноваження місцевого суду як суду першої інстанції, який розглядає справи, віднесені процесуальним законом до його підсудності. Місцеві загальні суди розглядають кримінальні та цивільні справи, а також справи про адміністративні правопорушення. Місцеві господарські суди розглядають справи, що виникають з господарських правовідносин, а також інші справи, віднесені

процесуальним законом до їх підсудності. На місцеві адміністративні суди покладається розгляд адміністративних справ, пов'язаних з правовідносинами у галузі державного управління та місцевого самоврядування (справи адміністративної юрисдикції), крім справ адміністративної юрисдикції у сфері військового управління, розгляд яких здійснюють військові суди. Підсудність окремих категорій справ місцевим судам, а також порядок їх розгляду визначаються процесуальним законом.

Місцевий суд складається з суддів місцевого суду, голови та заступника (заступників) голови суду. Голову місцевого суду призначає і знімає з посади Президент України. Якщо кількість суддів місцевого суду перевищує п'ятнадцять осіб. Президент України може призначити більше одного заступника голови суду.

Голова та заступники голови місцевого суду організують роботу суду та апарату суду і не звільняються від обов'язків здійснювати судочинство. Основною фігурою місцевого суду є суддя місцевого суду. На нього покладаються обов'язки здійснювати: а) правосуддя в порядку, встановленому процесуальним законом; б) процесуальні дії та організаційні заходи з метою забезпечення розгляду справи; в) контроль відповідно до закону за своєчасним зверненням до виконання судових рішень, постановлених під його головуванням; г) інші передбачені законом повноваження.

Наступною судовою ланкою є апеляційний суд. У системі судів загальної юрисдикції в Україні діють загальні та спеціалізовані апеляційні суди. До апеляційних загальних судів відносять: а) апеляційні суди областей; б) апеляційні суди міст Києва та Севастополя; в) Апеляційний суд Автономної Республіки Крим; г) військові апеляційні суди регіонів та апеляційний суд Військово-Морських Сил України; д) Апеляційний суд України. За необхідності замість апеляційного суду області можуть утворюватися апеляційні загальні суди, територіальна юрисдикція яких поширюється на кілька районів області.

Апеляційними спеціалізованими судами є: а) апеляційні господарські суди; б) апеляційні адміністративні суди, які утворюються в апеляційних округах відповідно до указу Президента України. До складу апеляційного суду входять судді, як пра-

вило, обрані на посаду судді безстроково, голова суду та його заступники.

Апеляційний загальний суд складається з: а) судової палати у цивільних справах; б) судової палати у кримінальних справах; в) військової судової палати. У складі спеціалізованого апеляційного суду можуть утворюватися судові палати з розгляду окремих категорій справ за встановленою спеціалізацією в межах відповідної спеціальної судової юрисдикції. В апеляційних судах для вирішення організаційних питань утворюється і діє президія апеляційного суду.

Апеляційні суди при забезпеченні реалізації прав, свобод і обов'язків людини мають такі повноваження: а) розглядають справи "в" апеляційному порядку відповідно до процесуального закону; б) розглядають у першій інстанції справи, визначені законом (крім апеляційних господарських судів); в) ведуть та аналізують судову статистику, вивчають і узагальнюють судову "Практику; г) надають методичну допомогу в застосуванні законодавства місцевим судам; д) здійснюють інші повноваження, передбачені законом.

Призначають до складу суддів апеляційного суду відповідної судової палати голови апеляційного суду своїми розпорядженнями.

Суддя апеляційного суду здійснює: а) правосуддя в порядку, встановленому процесуальним законом; б) процесуальні дії та організаційні заходи з метою забезпечення розгляду справи; в) контроль відповідно до закону за своєчасним зверненням до виконання постановлених за його участю судових рішень; г) інші передбачені законом повноваження.

Справи в апеляційному суді розглядаються одноосібно, колегіально та судом присяжних.

Голова, перший заступник і заступники голови апеляційного суду та президія апеляційного суду здійснюють одноосібно та колегіально організаційну роботу суду. Президія апеляційного суду проводить засідання не рідше одного разу на місяць. Засідання президії є повноважним, якщо на ньому присутні не менше двох третин її складу. Постанови президії приймаються відкритим або таємним голосуванням більшістю голосів її чле-

нів, які брали участь у засіданні, та підписуються головою суду чи його заступником, який головував на засіданні.

Касаційний суд України діє у складі суддів, обраних на посаду безстроково, голови суду та його заступників. У його складі діють: а) судова палата у цивільних справах; б) судова палата у кримінальних справах; в) військова судова палата. У Касаційному суді України для вирішення організаційних питань діє президія відповідно до вимог законодавства.

Касаційний суд України здійснює такі повноваження: а) розглядає в касаційному порядку справи, віднесені до його підсудності, а також інші справи у випадках, визначених процесуальним законом; б) веде та аналізує судову статистику, вивчає й узагальнює судову практику; в) надає методичну допомогу в застосуванні законодавства судам нижчого рівня; г) здійснює інші повноваження, передбачені законом. Розгляд справ у Касаційному суді України здійснюється колегіями у складі не менше трьох суддів. Суддя Касаційного суду України здійснює: а) правосуддя в порядку, встановленому процесуальним законом; б) процесуальні дії та організаційні заходи з метою забезпечення розгляду справи; в) контроль відповідно до закону за своєчасним зверненням до виконання постановлених за його участі судових рішень; г) інші передбачені законом повноваження.

Президент України в порядку, встановленому законом, утворює: а) Вищий господарський суд України; б) Вищий адміністративний суд України; в) інші відповідні вищі спеціалізовані суди. Всі вищі спеціалізовані суди складаються з суддів, обраних на посаду безстроково, голови суду та його заступників. У вищому спеціалізованому суді можуть утворюватися судові палати з розгляду окремих категорій справ за визначеною спеціалізацією в межах відповідної спеціальної судової юрисдикції. Склад судових палат вищого спеціалізованого суду формується за поданням голови суду в порядку, передбаченому законом. Для вирішення організаційних питань у вищому спеціалізованому суді діє президія суду в складі голови суду, його заступників, заступників голів палат, а також суддів даного суду, обраних до складу президії відповідно до закону. Для вирішення загальних питань діяльності відповідних спеціалізова-

них судів у вищому спеціалізованому суді діє Пленум вищого спеціалізованого суду. Вищі спеціалізовані суди можуть мати свої друковані органи, при цих судах можуть утворюватися науково-консультативні структури. До повноважень вищого спеціалізованого суду закон відносить: а) розгляд у касаційному порядку справи відповідної судової юрисдикції, а також інших справ у випадках, визначених процесуальним законом; б) ведення та аналіз судової статистики, вивчення й узагальнення судової практики; в) надання методичної допомоги судам нижчого рівня з метою однакового застосування норм Конституції та законів України у судовій практиці на основі її узагальнення та аналізу судової статистики; г) надання спеціалізованим судам нижчого рівня рекомендаційних роз'яснень з питань застосування законодавства щодо вирішення справ відповідної судової юрисдикції; д) здійснення інших повноважень, передбачених законом. Справи у вищому спеціалізованому суді розглядаються колегіально.

Суддя вищого спеціалізованого суду має такі повноваження, а) здійснює правосуддя в порядку, визначеному процесуальним законом; б) провадить процесуальні дії та здійснює організаційні заходи, необхідні для забезпечення своєчасного та якісного розгляду справ; в) здійснює відповідно до закону контроль за своєчасним зверненням до виконання постановлених за його участю судових рішень; г) здійснює інші передбачені законом повноваження. Для забезпечення діяльності зі здійснення своїх, повноважень суддя вищого спеціалізованого суду має помічника, який повинен бути громадянином України і мати вищу юридичну освіту. Отже, вищі суди виконують важливу роль у процесі забезпечення реалізації прав, свобод і обов'язків людини та громадянина в судовій системі загальних судів, які очолює Верховний Суд України.

Верховний Суд України є найвищим судовим органом у цій системі. Він здійснює правосуддя, забезпечує однакове застосування законодавства всіма судами загальної юрисдикції. Цей орган складається з: а) Голови Верховного Суду України та його заступників; б) суддів Верховного Суду України; в) судової палати в цивільних справах; г) судової палати в кримінальних справах; д) судової палати в господарських справах; е) судової

палати в адміністративних справах. У складі Верховного Суду України діє Військова судова колегія,

Для вирішення внутрішніх організаційних питань діяльності Верховного Суду України та питань, визначених Конституцією і законами України утворюються і діють Президія Верховного Суду України та Пленум Верховного Суду України. Склад та порядок їх утворення і функціонування визначені відповідно до Закону України. При Верховному Суді України утворюється науково-консультативна рада, статус якої визначається відповідно до Закону України, Верховний Суд України має свій офіційний друкований орган та може бути співзасновником інших друкованих видань.

Кількість суддів Верховного Суду України встановлюється указом Президента України за поданням Голови Верховного Суду України, погодженим з Радою суддів України. До складу судових палат, що здійснюють розгляд справ з питань юрисдикції спеціалізованих судів, призначаються судді, які мають стаж суддівської діяльності у відповідному вищому суді не менше трьох років або відповідному апеляційному спеціалізованому суді не менше п'яти років.

Верховний Суд України має такі повноваження:

1) розглядає у касаційному порядку рішення загальних судів у справах, віднесених до його підсудності процесуальним законом; переглядає в порядку повторної касації всі інші справи, розглянуті судами загальної юрисдикції в касаційному порядку та розглядає інші справи, пов'язані з винятковими обставинами у випадках, передбачених законом;

2) дає судам роз'яснення з питань застосування законодавства на основі узагальнення судової практики та аналізу судової статистики; у разі необхідності визнає нечинними роз'яснення Пленуму вищого спеціалізованого суду, що визначені законом;

3) дає висновок щодо наявності чи відсутності в діяннях, у яких звинувачується Президент України, ознак державної зради або іншого злочину; надає за зверненням Верховної Ради України письмове подання про неможливість виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я;

4) звертається до Конституційного Суду України у разі виникнення у судів загальної юрисдикції при здійсненні ними правосуддя сумнівів щодо конституційності законів, інших правових актів, а також щодо офіційного тлумачення Конституції України та законів;

5) веде та аналізує судову статистику, вивчає та узагальнює судову практику, знайомиться в судах з практикою застосування законодавства;

6) у межах своїх повноважень вирішує питання, що випливають з міжнародних договорів України; представляє суди загальної юрисдикції у зносинах з судами інших держав;

7) здійснює інші повноваження, передбачені законом.

"Основною посадовою особою Верховного Суду України є суддя. Відповідно до закону України він має такі повноваження:

1) здійснює правосуддя в порядку, встановленому процесуальним законом;

2) здійснює необхідні процесуальні та організаційні заходи з метою забезпечення своєчасного та якісного розгляду справ;

3) бере участь у розгляді питань, що виносяться на засідання відповідної судової палати та Пленуму Верховного Суду України;

4) вивчає у судах нижчого рівня стан організації здійснення судочинства і надає їм методичну допомогу;

5) аналізує судову практику, вносить в установленому порядку пропозиції щодо її поліпшення та удосконалення законодавства;

6) здійснює інші передбачені законом повноваження.

Суддя Верховного Суду України має помічника. Помічником судді може бути громадянин України, який має вищу юридичну освіту та стаж роботи в галузі права не менше трьох років. З метою однакового застосування законодавства в процесі забезпечення реалізації прав і свобод та обов'язків людини і громадянина Пленум Верховного Суду України прийняв дві постанови, де роз'яснив судам порядок застосування норм Конституції та законів України, інших нормативно-правових актів. Щодо звернень фізичних осіб стосовно захисту їх прав і свобод. У постанові «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» від 1 листопада 1996 р. № 9 роз'яснюються

такі положення: а) діяльність судів повинна бути спрямована на захист прав і свобод від будь-яких посягань шляхом забезпечення своєчасного та якісного розгляду конкретних справ; б) при застосуванні законів суди повинні оцінювати їх щодо відповідності нормам Конституції України і в разі розбіжності застосовувати норми Конституції, що згідно зі ст. 8 Основного закону є нормами прямої дії. Суди можуть визнати такими, що не відповідають Конституції та законам України, рішення органів місцевого самоврядування та акти центральних і місцевих органів державної виконавчої влади. У всіх інших випадках суди звертаються до Верховного Суду України, який має право звернення до Конституційного Суду України; в) при застосуванні всіх інших нормативно-правових актів суд повинен оцінювати ці акти щодо відповідності їх Конституції та законам України та застосовувати закон, якщо підзаконний акт суперечить закону. Пленум не роз'яснив щодо цього позицію пріоритетності законів і декретів, декретів і указів Президента України; г) при застосуванні нормативно-правових актів Союзу РСР і Української РСР, якщо відсутні нормативно-правові акти України з цих питань, суд може застосовувати ці акти, якщо вони не суперечать Конституції та законам України; д) судові рішення не можуть ґрунтуватися на нормах законів і підзаконних нормативно-правових актів, що регулюють права людини, якщо вони не оприлюднені та не набули чинності у порядку, передбаченому Конституцією і законодавством України; е) судам підвідомчі всі справи про захист прав та обов'язків людини, в тому числі щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб і не повинні відмовляти особі в прийнятті чи розгляді заяви; є) суд має суворо додержуватися вимог щодо державної мови, особам, які не володіють українською мовою, надається перекладач; ж) суд зобов'язаний забезпечити всім учасникам процесу однакові умови при наданні та дослідженні доказів, а, розглядаючи цивільні справи, за необхідності за клопотанням сторін самому витребувати такі докази; з) суди забезпечують недопущення примусової праці, гарантують проведення законних страйків, не допускають примусового позбавлення житла, вирішують питання про відшко-

дування збитків; і) суди не повинні будувати свої обвинувачення на доказах, добутих незаконним шляхом; к) вирішуючи цивільно-правові спори, суди зобов'язані дотримуватися конституційного права щодо недоторканності приватної власності. Конфіскація майна може застосовуватися лише за рішенням суду при здійсненні будь-якого виду правопорушення; л) при розгляді кримінальних справ суди повинні неухильно дотримуватися вимог презумпції невинуватості. Не допускається покладання на обвинуваченого (підсудного) обов'язку доводити свою невинуватість. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на користь останньої; м) реалізуючи принцип дотримання змагальності сторін, суди зобов'язані при відданні особи до суду у всіх справах, що надійшли до суду з обвинувальним висновком, визнавати обов'язковою участь у судовому засіданні прокурора; н) визнаючи право кожного на захист від обвинувачення, суд зобов'язаний забезпечити право кожного обвинуваченого мати адвоката чи захищати себе іншим законним способом; о) пропонуючи підсудному та його родичам дати пояснення по суті справи, суд зобов'язаний пояснювати, що ці особи мають право відмовитися давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів; п) суд не має права передавати матеріали приватного обвинувачення на розгляд товариських судів; р) суди, враховуючи конституційні положення про обов'язковість судових рішень на всій території України, у разі невиконання таких рішень зобов'язані піддавати винних встановленій законом відповідальності; с) всі керівні роз'яснення Пленуму Верховного Суду України, дані до введення в дію Конституції України, суди можуть застосовувати при розгляді справ у частині, що не суперечить Конституції.

У постанові Пленуму Верховного Суду України «Про посилення судового захисту прав та свобод людини і громадянина» від 30 травня 1997 р. № 7 з метою удосконалення судової діяльності у сфері захисту прав та свобод людини і громадянина йдеться про те, що: а) необхідно звернути увагу загальних судів на те, що вся їх діяльність повинна бути підпорядкована захисту прав та свобод людини і громадянина; б) суди не мають права з часу введення в дію Конституції України 1996 р. відмовляти фізичним чи юридичним особам у прийнят-

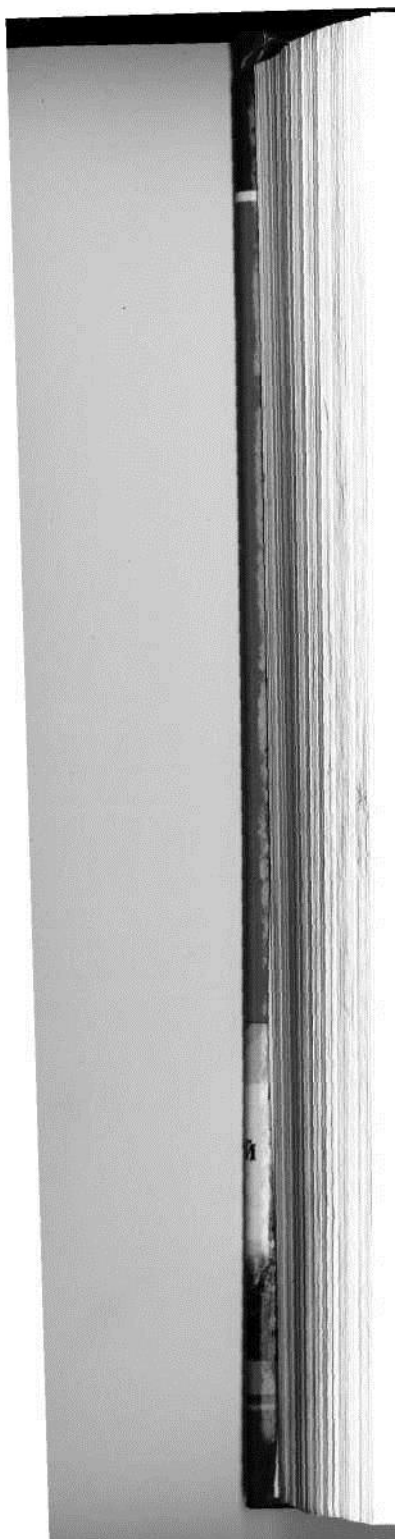
ті до судового розгляду заяв і звернень. Вони не повинні відмовляти у судовому захисті прав та свобод людини і громадянина, у прийнятті скарг на рішення, дії чи бездіяльність органів державної влади, місцевого самоврядування, посадових і службових осіб з підстав, не передбачених Конституцією чи законами, маючи на увазі той факт, що коло прав і свобод людини та громадянина, закріплених Конституцією України, не є вичерпним; в) виходячи з того факту, що особа вважається невинуватою у вчиненні злочину, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком, на¹ суди покладається обов'язок посилити вимоги до якості дізнання та попереднього слідства в кримінальних справах. При відданні до суду та на стадії судового розгляду слід з'ясовувати, чи було виконано вимоги процесуального закону, чи не було порушено права підозрюваного та обвинуваченого при затриманні, арешті, проведенні обшуку та чи не було обмежено права потерпілого й інших учасників кримінального процесу. У випадках встановлення істотних порушень процесуального закону слід повертати справи на додаткове розслідування; г) враховуючи конституційні вимоги щодо неможливості обвинувачення, що ґрунтується на доказах, одержаних незаконним шляхом, суд, виявивши такі факти, повинен визнавати їх недопустимими і не враховувати при обґрунтуванні обвинувачення у вирoku. Встановивши такі факти на стадії віддання до суду, за умови, якщо за допомогою інших законних доказів не можна об'єктивно встановити всі обставини та об'єктивну істину, суд повертає справу на додаткове розслідування; д) суд зобов'язаний гостро реагувати на факти порушення термінів попереднього слідства слідчими та прокурорами, на недоліки в роботі конвойних підрозділів та на несвоєчасне виконання ухвал (постанов) про привід підсудних, свідків і потерпілих тощо; е) суддя несе особисту відповідальність за своєчасний і якісний розгляд справ. За навмисне порушення закону чи не-сумлінне його виконання, якщо це призвело до тягання й істотно обмежило права громадян, слід розглядати як нена-лежне виконання суддею професійних обов'язків, що тягне пе-редбачену законом відповідальність; є) кримінальні покарання засудженим суди повинні призначати у суворій відповідності з

вимогами закону; і) при призначенні адміністративного стягнення у вигляді арешту суд зобов'язаний з'ясовувати всі обста-вини справи і призначати такий вид стягнення з наведенням відповідних мотивів лише тоді, коли інші стягнення будуть ма-лоєфективними; к) враховуючи, що Конституція України не допускає будь-якого втручання у вирішення конкретних справ, суди повинні за наявності підстав вирішувати питання притяг-нення до відповідальності винних у такому втручанні; л) з'ясу-вавши причини порушення прав та свобод людини і громадя-нина, суд повинен їх усувати шляхом постанов і ухвал та контролювати здійснення цих актів; м) особливу увагу суд по-винен приділяти контролю за виконанням судових рішень, ос-кільки це має важливе значення для реального поновлення прав та свобод людини і громадянина; н) судам апеляційної і касаційної інстанцій необхідно підвищити якість роботи з тим, щоб допущені місцевими судами та іншими судами першої інстанції помилки було виправлено та вжито заходів щодо не-допущення таких помилок у майбутньому.

Виконуючи обов'язки із забезпечення реалізації прав і сво-бод, суди здійснюють їх захист шляхом об'єктивного розгляду звернень громадян у разі їх порушення. Порядок такого звер-нення сформульовано в Конституції (ст. 8) та законах Украї-ни. Звернення до суду для захисту конституційних прав і сво-бод людини та громадянина безпосередньо на підставі Консти-туції України гарантується. Конституційні норми є нормами прямої дії.

Нормативне регулювання звернень громадян на судовий за-хист своїх прав і свобод базується на закріпленні в законодав-стві України норм, що безпосередньо надають можливість лю-дині звертатися за захистом у суд. Законодавство встановлює порядок подання звернень до суду, порядок розгляду його та винесення і виконання рішень зі звернення. Нормативну базу цього процесу складають: а) Конституція України; б) закони України; в) інші нормативно-правові акти,

Конституція України закріплює загальну можливість люди-ни звернутися до суду з метою захисту конституційних прав і свобод людини та громадянина на основі Основного Закону. Це положення гарантується й за відсутності інших норматив-

но-правових актів. Суд зобов'язаний створювати належні умови для виконання особою своїх прав і свобод, охороняти і захищати у разі порушення, відновлювати порушені права і свободи.

Отже, держава створює умови для реалізації прав і свобод людини і громадянина шляхом вольової правової діяльності судових установ. А закони України встановлюють норми, згідно з якими повинна відбуватися сама процедура звернення громадянина і вирішення його звернення в судах. Так, Закон України «Про звернення громадян» закріплює загальний порядок звернення громадян до органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, засобів масової інформації, посадових осіб відповідно до функціональних обов'язків з пропозиціями, скаргами та зауваженнями. Як орган державної влади суд вирішує питання по зверненнях громадян на основі закону.

Інші закони, такі як Цивільно-процесуальний кодекс України, Кримінально-процесуальний кодекс України, Господарсько-процесуальний кодекс України закріплюють відповідний порядок вирішення питання по зверненню громадян у судах різної компетенції та залежно від того, яка група чи вид та якою мірою права порушені, залежно від того, ким вони порушені. Все це впливає на особливості розгляду в суді цих звернень.

Підзаконні нормативно-правові акти, що регулюють питання звернення громадян до суду, — це укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, відомчі нормативно-правові акти (інструкції, розпорядження, розпорядження, накази Міністерства юстиції, Генеральної прокуратури, Міністерства внутрішніх справ та ін.), в яких закріплено детальні роз'яснення і рекомендації щодо порядку звернення та розгляду звернень громадян у судових установах, ведення документообігу в цих установах, порядку виконання рішень суду з питань звернень громадян. Наприклад, постанова Кабінету Міністрів України «Інструкція з діловодства за зверненнями громадян в органах державної влади і місцевого самоврядування, об'єднаннях громадян, на підприємствах, в установах, органі-

заціях незалежно від форм власності, в засобах масової інформації» від 14 квітня 1997 р. Однак у практичній діяльності судів існують певні недоліки при прийнятті та розгляді звернень громадян, зокрема: а) недостатнє врегулювання термінів вирішення окремих справ; б) бюрократизм і тяганина при наданні громадянам інформації на їх вимогу; в) недостатнє вивчення доказів і прийняття необгрунтованих рішень; г) недостатній контроль при виконанні рішень та ін.

Останнім часом відповідно до Конституції України на суди покладено повноваження щодо забезпечення таких природних прав людини: а) свободи й особистої недоторканності; б) недоторканності житла; в) таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. Їх сутність полягає в наданні згоди щодо обмеження цих прав спеціально уповноваженими органами за наявності підстав, передбачених законом. Покладення на судові органи таких повноважень є логічним тому, що перед органами прокуратури, які раніше давали санкції на арешт, обшуки житла та обмеження таємниць переговорів та кореспонденції, стоять завдання підтримання державного обвинувачення в суді. Тобто цей державний орган є зацікавленим у результатах кримінального судочинства з позиції обвинувачення.

Отже, питання судового забезпечення прав і обов'язків регулюється законодавством України на всіх рівнях нормативних актів. Деякі відносини все ж достатньо не закріплені в законі — давегві й потребують нормативного врегулювання шляхом прийняття нових нормативно-правових актів. Удосконалення потребує і судово-процесуальна практика.

§ 3. Діяльність прокуратури України із забезпечення прав, свобод і обов'язків людини та громадянина

Порушення прав людини можуть мати місце при здійсненні Дізнання, попереднього слідства; проведенні оперативно-розшукової діяльності органами і підрозділами, що уповноважені її здійснювати; розгляді справ у суді; виконанні судових рішень. Отже, на органи прокуратури покладено функції із за-

безпечення реалізації прав і свобод та обов'язків людини і громадянина: підтримання державного обвинувачення в суді; представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом; нагляд за додержанням законів органами, що проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство; нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.

Конституція України не передбачає таких функцій прокуратури, як здійснення загального нагляду і проведення досудового слідства. Разом з тим прокуратура продовжує виконувати ці функції відповідно до чинного законодавства до введення в дію законів, що регулюють діяльність державних органів щодо контролю за здійсненням законів всіма суб'єктами права та до сформування системи досудового слідства і введення в дію законів, що регулюють його функціонування. Закон України «Про прокуратуру» закріплює, що «прокурорський нагляд за додержанням і правильним застосуванням законів Кабінетом Міністрів України, міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади, органами державного і господарського управління та контролю, Радою міністрів Автономної Республіки Крим, місцевими Радами, їх виконавчими органами, військовими частинами, політичними партіями, громадськими організаціями, масовими рухами, підприємствами, установами і організаціями, незалежно від форм власності, підпорядкованості та приналежності, посадовими особами та громадянами здійснюється Генеральним прокурором України і підпорядкованими йому прокурорами¹.

Діяльність органів прокуратури спрямована на всебічне забезпечення верховенства закону, зміцнення правопорядку і має своїм завданням захист від неправомірних посягань: 1) закріплених Конституцією України незалежності республіки, суспільного та державного ладу, політичної та економічної

Про прокуратуру: Закон України від 5 листопада 1991 р. // Вісник прокуратури. - 1999. - № 1. - С 104-105 (зі змінами від 17 січня 2002 р. № 2981-III).

системи, прав національних груп і територіальних утворень; 2) гарантованих Конституцією, іншими законами України та міжнародними правовими актами соціально-економічних, політичних, особистих прав і свобод людини та громадянина; 3) основ демократичного устрою державної влади, правового статусу місцевих рад, органів самоорганізації населення¹.

До системи органів прокуратури входять: а) Генеральна прокуратура України; б) прокуратури Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя (на правах обласних); в) міські, районні, міжрайонні, інші прирівняні до них прокуратури; г) військові прокуратури. До органів військових прокуратур належать військові прокуратури регіонів і військова прокуратура Військово-Морських Сил України (на правах обласних), військові прокуратури гарнізонів (на правах міських). Штатна чисельність органів прокуратури України в межах фонду заробітної плати затверджується Генеральним прокурором України.

Кожна людина з метою захисту своїх прав може звертатись до прокурорів будь-якої ланки прокурорської системи. Законодавство гарантує об'єктивний розгляд звернень і вирішення питань, зазначених у зверненні, по суті. Згідно із Законом України «Про прокуратуру» (ст. 12) на органи прокуратури покладено обов'язок розглядати звернення громадян у разі порушення їх прав та свобод, крім скарг, розгляд яких віднесено до компетенції суду. Прокурор здійснює нагляд за додержанням вимог законодавства щодо порядку розгляду скарг всіма органами, підприємствами, установами, організаціями та посадовими особами та проводить особистий прийом громадян. Прийняте прокурором рішення може бути оскаржено вищестоящому прокурору або до суду.

Генеральний прокурор України, заступники Генерального прокурора, начальники управлінь та відділів Генеральної прокуратури України, прокурори Автономної Республіки Крим, областей, міста Києва та Севастополя, міські, районні, міжа-

Про прокуратуру: Закон України від 5 листопада 1991 р. // Вісник прокуратури. - 1999. - № 1. - С 104-105 (зі змінами від 17 січня 2002 р. № 2981-III).

йонні, прирівняні до них прокурори проводять всебічний, кваліфікований, своєчасний розгляд і вирішення заяв і скарг громадян та юридичних осіб, які не підвідомчі суду та не віднесені до компетенції інших органів.

Генеральний прокурор України приймає рішення про порядок перевірки та дає відповіді на скарги, які не є на контролі у Голови Верховної Ради України, його заступників та Президента України, а на звернення народних депутатів України — також заступники Генерального прокурора. Листи інших посадових осіб розглядаються в загальному порядку. Про результати розгляду всіх звернень народних депутатів України з приводу пропозицій, заяв і скарг громадян відповіді надсилаються відповідними прокурорами незалежно від того, чи просить про це депутат.

Скарги і заяви вирішуються в місячний строк з дня надходження, а ті, що не потребують додаткового вивчення і перевірки — не пізніше 15 днів. У необхідних випадках строк розгляду заяв і скарг може бути продовжено прокурором або його заступником з повідомленням про це заявників і посадових осіб, які взяли звернення на контроль.

У загальному порядку розглядаються заяви і скарги громадян, що надійшли з редакцій газет, журналів, радіо і телебачення. Про результати повідомляються заявники.

Проводиться своєчасно перевірка повідомлень прокурорами в засобах масової інформації про діяння, в яких вбачаються ознаки злочину, і вони негайно реагують на них відповідно до процесуального закону.

Скарги, за якими прокуратура проводить перевірку, долучаються до наглядового провадження, а скарги на порушення закону під час слідства і дізнання — до кримінальних справ.

Не розглядаються і не реєструються в органах прокуратури анонімні скарги та заяви. Такі повідомлення про злочини або про осіб, що їх вчинили, можуть бути надіслані до органів, що ведуть оперативно-розшукову діяльність.

У відповідях заявникам викладаються мотиви відмови в задоволенні скарг з посиланням на закон, а також на матеріали перевірок.

Інформацію про результати перевірок скарг за дорученням керівництва Генеральної прокуратури України повинні підписувати прокурор Автономної Республіки Крим, областей, міста Києва та прирівняні до них прокурори.

У Генеральній прокуратурі України приймаються до провадження скарги, як правило, після їх розгляду прокурорами Автономної Республіки Крим, областей, міста Києва, Севастополя та прирівняними до них прокурорами. Після прийняття рішення Генеральним прокурором України провадження по скарзі в органах прокуратури припиняється, про що сповіщається заявник, а також відповідна прокуратура. В разі повідомлення нових фактів, вони підлягають перевірці у встановленому порядку.

Приймати рішення і давати відповіді заявникам про відхилення скарг мають право:

- у міських і районних прокуратурах та прирівняних до них — прокурори та їх заступники;

- у прокуратурах Автономної Республіки Крим, областей, міста Києва та Севастополя, прирівняних до них прокуратурах — прокурори та їх заступники; крім того — начальники управлінь, відділів та старші помічники, за винятком скарг на судові рішення, що набрали законної сили;

- у Генеральній прокуратурі України — Генеральний прокурор, його заступники, начальники управлінь або відділів.

При повторному відхиленні скарг відповіді на них дає керівництво прокуратур. У десятиденний строк повертаються підвідомчі суду заяви, скарги та додані до них документи заявнику або органу, який надіслав їх до прокуратури, за винятком скарг на судові рішення, що набрали законної сили. Одночасно їм роз'яснюється порядок розгляду таких звернень з посиланням на закон. Скарги, вирішення яких належить до компетенції інших органів, у той самий строк повинні надсилатися за належністю або повертатися заявнику з відповідними роз'ясненнями.

Генеральний прокурор України, заступники Генерального прокурора України, прокурори Автономної Республіки Крим, областей, міста Києва, міські, районні та прирівняні до них прокурори особисто приймають громадян не рідше одного разу

на тиждень. Графіки прийому громадян і роз'яснення порядку розгляду скарг в органах прокуратури розміщуються на видному місці у приміщеннях прокуратур.

Крім розгляду скарг прокуратура бере участь у розробленні органами державної влади заходів запобігання злочинам та іншим правопорушенням, у роботі із вдосконалення та роз'яснення законодавства. Однак діяльність органів прокуратури, інших правоохоронних органів ще не повною мірою відповідає вимогам сьогодення щодо забезпечення прав людини і громадянина. Верховна Рада України в постанові «Про засади державної політики в галузі прав людини» від 17 червня 1999 р. визначила певні напрями реформування цих органів; а) створення ефективної судової влади як гаранта прав і основних свобод людини і громадянина відповідно до Конституції України; б) спрямування діяльності прокуратури на зміцнення демократичної, соціально-правової держави та забезпечення верховенства права, додержання прав і основних свобод людини і громадянина; в) створення належного механізму реалізації права громадян на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб.

Отже, прокуратура в Україні забезпечує реалізацію політичних, економічних, соціальних, особистих та інших прав і обов'язків людини і громадянина. Потребує удосконалення нормативне регулювання та практика діяльності прокуратури на всіх рівнях її системи.

§ 4. Діяльність Служби безпеки України із забезпечення прав, свобод та обов'язків людини і громадянина

Служба безпеки України (СБУ) — державний правоохоронний орган спеціального призначення, на який Законом¹ покладено завдання щодо забезпечення державної безпеки України, а саме: а) захист державного суверенітету,

¹ Про службу безпеки України: Закон України від 25 березня 1992 р // ВВР. - 1992. - № 27. - Ст. 382.

конституційного ладу та територіальної цілісності України; "б) забезпечення економічного, науково-технічного та оборонного потенціалу України; в) забезпечення законних інтересів держави та прав і свобод людини; г) боротьба з розвідувально-підбивною діяльністю іноземних спеціальних служб, окремих організацій, груп і осіб; д) попередження, виявлення і припинення та розкриття злочинів проти миру і безпеки людства, тероризму, корупції та організованої злочинної діяльності у сфері управління і економіки; є) попередження, розкриття і розслідування інших, передбачених законодавством, протиправних дій, що безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України.

СБУ, її органи, посадові та службові особи діють за принципами: а) законності; б) поваги до прав і гідності людини; в) позапартійності та відповідальності перед народом України. В оперативно-розшуковій діяльності СБУ поєднує принципи одноособовості та колегіальності; гласності та відкритості; конспірації.

У своїй повсякденній роботі із забезпечення реалізації прав і свобод людини та громадянина СБУ керується Конституцією і законами України, міжнародними правовими актами відповідного змісту, згоду на застосування яких надано Верховною Радою України, іншими законодавчими актами України. Вона діє на основі додержання прав людини і зобов'язана: а) поважати гідність людини та гуманно до неї ставитися; б) не допускати розголошень інформації про особисте і сімейне життя. У випадках попередження і розкриття злочинів окремі права і свободи людини та громадянина можуть обмежуватися на законних підставах у порядку і межах, передбачених Конституцією і законами України. Неправомірне обмеження законних прав і свобод людини недопустиме і тягне за собою відповідальність згідно з законодавством. Органи СБУ, їх службові та посадові особи у випадках порушення прав і свобод людини при виконанні службових обов'язків зобов'язані вжити всіх необхідних заходів до відновлення цих прав та відшкодування спричинених моральних і матеріальних збитків, притягнення винних до юридичної відповідальності. В разі обмеження прав людини органи СБУ зобов'язані на вимогу громадян надати їм у місяч-

ний термін відповідні пояснення щодо обмеження прав. Громадяни мають право оскаржити до суду дії посадових і службових осіб СБУ.

До системи СБУ входять: а) Центральне управління СБУ; б) підлеглийотиурепональні органи; в) органи СБУ в Автономній Республіці Крим; г) органи військової контррозвідки; д) військові формування СБУ; е) навчальні, науково-дослідні та інші установи СБУ.

До складу Центрального управління СБУ входять: а) Голова СБУ; б) розвідка, контррозвідка, військова контррозвідка; в) органи захисту національної безпеки, боротьби з корупцією та організованою злочинністю; г) підрозділи інформаційно-аналітичної, оперативно-технічної роботи та оперативного документування; д) слідчий апарат; е) підрозділ урядового зв'язку; є) підрозділ по роботі з особовим складом; ж) адміністративно-господарський, фінансовий, військово-медичний підрозділ; з) інші підрозділи відповідно до організаційної структури СБУ.

До повноважень Центрального управління СБУ відносяться: а) організація роботи щодо забезпечення державної безпеки України; б) контроль і координація діяльності підпорядкованих органів; в) внесення Президентом України пропозицій щодо видання нормативно-правових актів з питань державної таємниці та деяких інших; г) видання наказів, розпоряджень, вказівок та ін.

До регіональних органів СБУ відносяться: а) головні управління, управління в Автономній Республіці Крим, м. Києві, областях та м. Севастополі; б) міжрайонні, районні та міські підрозділи СБУ; в) підрозділи на окремих державних стратегічних об'єктах і територіях; г) підрозділи у військових формуваннях.

Керівництво діяльністю СБУ, її Центральним управлінням здійснює Голова СБУ. Він несе персональну відповідальність за виконання покладених на цю службу завдань, має заступників, яких за його поданням призначає Президент України. Колегіальним дорадчим органом СБУ є колегія. Вона визначає шляхи виконання покладених на СБУ завдань, приймає рішення з основних напрямів і проблем оперативно-службової діяльності та роботи з кадрами. Колегія СБУ приймає рішення більшістю го-

лосів. Рішення є юридично значимими тільки після їх оголошення наказами Голови СБУ. До складу колегії входять Голова СБУ, його заступники, Голова Головного Управління СБУ Автономної Республіки Крим та інші особи, крім народних депутатів України, які призначаються Президентом України за погодженням з Верховною Радою України. Перебування членів колегії в партіях, рухах, інших громадських об'єднаннях, що мають політичні цілі, відповідно до закону зупиняється. Колегія діє на підставі положення про колегію СБУ, яке затверджується Президентом України.

До кадрів СБУ відносяться: а) співробітники-військовослужбовці; б) працівники, які уклали трудовий договір з СБУ; в) військовослужбовці строкової служби. Кількісний склад співробітників СБУ визначається Президентом України за поданням Голови СБУ, виходячи з потреб надійного захисту державної безпеки України, в межах встановленого бюджету. Відповідно до основних завдань СБУ зобов'язана: а) здійснювати інформаційно-аналітичну роботу в інтересах ефективного проведення державними органами та органами місцевого самоврядування внутрішньої та зовнішньої діяльності, вирішення проблем оборони, соціально-економічного будівництва, науково-технічного прогресу, екології та інших питань, пов'язаних з національною безпекою України; б) здійснювати розвідувальну діяльність відповідно до закону; в) здійснювати заходи контррозвідувального забезпечення дипломатичних представництв, консульських та інших державних установ, а також заходи, пов'язані з охороною державних інтересів у сфері зовнішньополітичної та зовнішньоекономічної діяльності, безпекою громадян України за кордоном; г) виявляти, припиняти та розкривати злочини, розслідування яких віднесено законодавством до компетенції СБУ; д) проводити дізнання і слідство у цих справах; е) розшукувати осіб, які переховуються у зв'язку із вчиненням зазначених злочинів; є) здійснювати контррозвідувальні заходи з метою попередження, виявлення, припинення і розкриття будь-яких форм розвідувально-підривної діяльності проти України; ж) забезпечувати захист державного суверенітету, конституційного ладу і територіальної цілісності України від протиправних посягань з боку окремих осіб та їх

об'єднань; з) здійснювати контррозвідувальне забезпечення оборонного комплексу, Збройних Сил України, інших військових формувань, дислокованих на території України, енергетики, транспорту, зв'язку, а також важливих об'єктів інших галузей господарства; і) брати участь у розробці та здійсненні заходів щодо захисту державних таємниць України, сприяти у порядку, передбаченому законодавством, підприємствам, установам, організаціям та підприємцям у збереженні комерційної таємниці, розголошення якої може завдати шкоди життєво важливим інтересам України; к) здійснювати відповідно до законодавства профілактику правопорушень у сфері державної безпеки; л) у межах визначеної законодавством компетенції забезпечувати захист особистої безпеки громадян і осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, у разі надходження від них, членів їх сімей та близьких родичів заяви, звернення керівника відповідного державного органу чи отримання оперативної та іншої інформації про наявність загрози їх життю, здоров'ю, житлу чи майну; брати участь у реабілітації та поновленні прав незаконно репресованих осіб; м) сприяти Прикордонним військам України в охороні державного кордону України; н) сприяти забезпеченню режиму воєнного та надзвичайного стану в разі їх оголошення, а також ліквідації наслідків стихійного лиха, значних аварій, катастроф, епідемій, епізоотій та інших надзвичайних ситуацій; о) подавати наявними силами і засобами, в тому числі технічними, допомогу органам внутрішніх справ, іншим правоохоронним органам у боротьбі зі злочинністю; п) брати участь у розробці заходів і вирішенні питань, що стосуються в'їзду в Україну та виїзду за кордон, перебування на її території іноземців та осіб без громадянства, прикордонного режиму і митних правил; р) забезпечувати засекреченням і шифрованим зв'язком державні органи України і посадових осіб відповідно до переліку, який встановлюється Кабінетом Міністрів України; с) проводити наукові дослідження і дослідно-конструкторські роботи, впроваджувати їх результати в практику діяльності СБУ; т) виконувати за дорученням Верховної Ради України або Президента України інші завдання, безпосередньо спрямовані на забезпечення внутрішньої та зовнішньої безпеки держави.

СБУ, її органи і співробітники для виконання покладених на них обов'язків мають право: а) вимагати від громадян та посадових осіб припинення правопорушень і дій, що перешкоджають здійсненню повноважень СБУ, перевіряти у зв'язку з цим документи, які посвідчують їх особу, а також проводити огляд осіб, їх речей і транспортних засобів, якщо є загроза втечі підозрюваного або знищення чи приховання речових доказів злочинної діяльності; б) мати слідчі ізолятори для тримання осіб, взятих під варту та затриманих органами СБУ; в) використовувати з наступним відшкодуванням витрат та збитків транспортні засоби, які належать громадянам (крім транспортних засобів дипломатичних, консульських та інших представництв іноземних держав і організацій, транспортних засобів спеціального призначення), для проїзду до місця події, припинення злочинів, переслідування та затримання осіб, які підозрюються в їх вчиненні, доставки до лікувальних установ осіб, що потребують термінової медичної допомоги; г) виключно при безпосередньому припиненні злочинів, розслідування яких віднесено законодавством до компетенції СБУ, переслідуванні осіб, що підозрюються у їх вчиненні, заходити в жилі та інші приміщення, на території і земельні ділянки та оглядати їх з наступним повідомленням прокурора протягом 24 годин; д) проводити гласні й негласні оперативні заходи у порядку, визначеному Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність»; е) здійснювати співробітництво з громадянами України та іншими особами, в тому числі на договірних засадах, дотримуючись при цьому умов добровільності та конфіденційності цих відносин; є) користуватися на договірних засадах жилими та іншими приміщеннями громадян; ж) направляти військовослужбовців СБУ для роботи на штатних посадах в інших установах, підприємствах і організаціях на час виконання конкретних завдань в інтересах розвідки, контррозвідки, боротьби з корупцією та організованою злочинною діяльністю; з) в інтересах розвідки, контррозвідки та оперативно-розшукової діяльності створювати інформаційні системи та вести оперативний облік в обсязі й порядку, що визначаються завданнями, покладеними на СБУ законами; і) морально і матеріально заохочувати співробітників СБУ та інших осіб за заслуги із за-

безпечення державної безпеки, представляти їх у встановленому порядку до державних нагород; к) позачергово придбавати квитки на всі види транспорту незалежно від наявності місць і поселятися в готелях при пред'явленні посвідчення про відрядження; л) безплатного проїзду всіма видами міського пасажирського транспорту загального користування (крім таксі), залізничного та водного транспорту приміського сполучення та автобусами приміських маршрутів, а також попутним транспортом; м) видавати у разі наявності небезпеки для життя і здоров'я особам, взятим під захист, відповідно до чинного законодавства зброю, спеціальні засоби індивідуального захисту та сповіщення про небезпеку; н) зберігати, носити, використовувати і застосовувати зброю та спеціальні засоби на підставах і в порядку, передбачених Законом України «Про міліцію», військовими статутами Збройних Сил України та іншими актами законодавства.

Реалізуючи конституційне положення щодо забезпечення соціального захисту громадян України, які перебувають на військовій службі, військовослужбовці СБУ користуються політичними, соціально-економічними та особистими правами і свободами, а також пільгами відповідно до Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», інших законодавчих актів. Право на пільги зберігається за військовослужбовцями СБУ, яких звільнено зі служби за віком, через хворобу або за вислугою років.

Соціальний захист працівників, які уклали трудовий договір із СБУ, забезпечується на загальних підставах відповідно до законодавства про працю.

Військовослужбовці СБУ при виконанні покладених на них обов'язків є представниками влади, діють від імені держави і перебувають під її захистом. Недоторканність їх особи, їх честь і гідність охороняються законодавством. Близькі родичі військовослужбовців СБУ також підлягають державному захисту. Правопорушення щодо близьких родичів військовослужбовців СБУ, вчинені у зв'язку з виконанням покладених на них обов'язків, тягнуть за собою відповідальність, встановлену законом.

Під захистом держави перебувають особи, які допомагають і сприяють СБУ, а також пенсіонери СБУ. Особам, які допомагають і сприяють СБУ, гарантується конфіденційність відносин. Розголошення даних про такі відносини, інші правопорушення щодо цих громадян та членів їх родин, які здійснюються у зв'язку з їх діяльністю із забезпечення державної безпеки, тягнуть за собою встановлену законодавством відповідальність. Працівники СБУ в разі залучення їх до заходів щодо забезпечення державної безпеки, не пов'язаних безпосередньо з їх функціональними обов'язками, користуються правами, що надаються військовослужбовцям СБУ. У цих випадках на них поширюються гарантії правового захисту, встановлені для військовослужбовців СБУ. Не допускається розголошення факту належності співробітників СБУ до її оперативних підрозділів. У разі загибелі військовослужбовця СБУ у зв'язку з виконанням службових обов'язків сім'ї загиблого або його утриманцям виплачується одноразова допомога у розмірі десятирічного грошового забезпечення за останньою посадою, яку він займав, і призначається пенсія у зв'язку з втратою годувальника в розмірі місячного посадового окладу.

У разі каліцтва, заподіяного військовослужбовцеві СБУ в зв'язку з виконанням службових обов'язків, а також інвалідності, що настала у період проходження служби чи після закінчення цього строку, але внаслідок захворювання або нещасного випадку, що мали місце у період проходження служби, йому виплачується одноразова допомога в розмірі від трирічного до п'ятирічного грошового забезпечення (залежно від ступеня втрати працездатності) та призначається пенсія по інвалідності.

Збитки, завдані майну військовослужбовця СБУ або членам його родини у зв'язку з виконанням ним службових обов'язків, компенсуються йому, а в разі його загибелі — членам сім'ї у повному обсязі за рахунок коштів державного бюджету. Такі самі положення поширюються на працівників СБУ та осіб, залучених до заходів щодо забезпечення державної безпеки, а також на пенсіонерів СБУ.

Форми та розміри грошового забезпечення військовослужбовців СБУ встановлюються Президентом України і повинні забезпечувати достатні матеріальні умови для комплектування

СБУ якісним складом військовослужбовців, враховувати характер, умови роботи, стимулювати досягнення високих результатів у службовій діяльності.

Вищий нагляд за додержанням і застосуванням законів СБУ здійснює Генеральний прокурор України та уповноважені ним прокурори.

Співробітники СБУ самостійно приймають рішення в межах своїх повноважень. Вони повинні відмовитись від виконання будь яких наказів, розпоряджень або вказівок, що суперечать чинному законодавству. За протиправні дії та бездіяльність вони несуть дисциплінарну, адміністративну та кримінальну відповідальність. Якщо вони виконують свої обов'язки відповідно до наданих законодавством повноважень і в межах закону, то не несуть відповідальності за завдані майнові збитки. Такі збитки відповідно до законодавства відшкодовуються за рахунок державного бюджету.

Законні вимоги співробітників СБУ при виконанні ними службових обов'язків є обов'язковими для громадян і посадових осіб. Непокоря або опір законним вимогам співробітників СБУ, неправомірне втручання в їх законну діяльність тягнуть за собою відповідальність, передбачену законодавством.

Отже, СБУ в межах своєї компетенції забезпечує реалізацію прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, однак через застарілу нормативну базу діяльності СБУ необхідно внести до неї зміни.

§ 5. Діяльність органів внутрішніх справ із забезпечення прав, свобод і обов'язків людини та громадянина

До органів внутрішніх справ (ОВС) України відносяться; а) органи міліції; б) органи пожежного нагляду; в) органи попереднього слідства; г) навчальні заклади, науково-дослідні та інформаційні центри та інші підрозділи. Органи міліції складаються з таких підрозділів: а) кримінальна міліція; б) міліція громадської безпеки; в) транспортна міліція; г) державна автомобільна інспекція; д) міліція охорони; е) спеціальна міліція. Інші органи також мають свою структуру. Враховуючи,

що в системі органів внутрішніх справ найпоширенішими є органи міліції, ми докладніше зупинимось на їх діяльності.

У структурі механізму забезпечення реалізації прав і свобод людини та громадянина міліція відіграє надзвичайно важливу роль. Діяльність міліції із забезпечення охорони і захисту прав та свобод має зовнішній і внутрішній бік. Зовнішній бік діяльності ОВС із забезпечення реалізації прав особи характеризується тим, що міліція: а) виконує свої завдання неупереджено, у точній відповідності з законом; б) поважає гідність особи і виявляє до неї гуманне ставлення; в) захищає права людини і громадянина незалежно від походження, майнового та іншого становища, расової та національної належності, громадянства, віку, мови та освіти, ставлення до релігії, статі, політичних та інших переконань; г) не розголошує відомості, що стосуються особистого життя людини, принижують її честь і гідність, якщо виконання обов'язків не вимагають іншого; д) тимчасово, в межах чинного законодавства, обмежує права і свободи осіб, якщо без цього неможливо виконати покладені на неї обов'язки; е) забезпечує право на захист та інші юридичні права затриманих і взятих під варту; ж) створює умови для реалізації прав, охороняє і захищає особистість від правопорушення, вживає всіх передбачених законом заходів до поновлення порушеного права.

Внутрішній бік діяльності міліції характеризується тим, що вона: а) в межах своїх завдань і функцій, своєї компетенції виконує свої обов'язки та права; б) застосовує заходи фізичного впливу, спеціальні засоби і вогнепальну зброю на законних підставах; в) використовує правові та організаційні форми і методи при забезпеченні прав людини і громадянина; г) її працівники не повинні самі порушувати закони, права і свободи особи.

Міліція повинна виконувати свої завдання неупереджено, забезпечуючи особисту безпеку людині, захищаючи її права, діє в межах своєї компетенції у точній відповідності з чинним законодавством. Порушення закону не може бути виправдано жодними винятковими обставинами або вказівками посадових осіб. Для забезпечення громадського порядку працівники міліції повинні вжити заходів щодо припинення правопорушень і

викриття правопорушників. За порушення вимог закону або неналежне виконання своїх обов'язків працівники міліції несуть відповідальність у встановленому законом порядку.

Згідно з рішенням Координаційного комітету з питань боротьби зі злочинністю "Про стан забезпечення охорони громадського порядку, безпеки громадян та заходи щодо зміцнення правопорядку в цій сфері" від МВС України вимагається забезпечити регулярне здійснення широкомасштабних заходів щодо наведення належного порядку на вулицях, у місцях відпочинку і масового перебування людей, інших громадських місцях, виявлення та своєчасне припинення будь-яких злочинних проявів на вокзалах, ринках, у готелях, інших місцях проживання громадян, проведення ними дозвілля, на транспорті, підприємствах громадського харчування. В цьому документі висувається вимога до керівників різних ланок органів внутрішніх справ забезпечити активну цілеспрямовану роботу дільничних інспекторів, служби охорони громадського порядку, звільняти від працівників, що безвідповідально ставляться до своїх службових обов'язків. Слід зазначити, що сьогодні потрібно ширше практикувати звернення до суду особи з позовами на незаконні дії працівників міліції, слідчих системи ОВС, інших працівників цієї системи. Потрібно удосконалювати законодавче, організаційне і наукове забезпечення діяльності цих органів відповідно до міжнародних стандартів та ширше втілювати механізми на практиці¹.

Отже, виконання своїх завдань із забезпечення реалізації прав особи відповідно до закону залежить не тільки від високої професійної правосвідомості та правової культури працівника міліції, а й від того, який рівень законодавчого та матеріально-технічного забезпечення цих працівників.

Повага до особи, охорона і захист її честі та гідності є обов'язком усіх державних органів, громадських організацій і

¹Забезпечення органами внутрішніх справ міжнародно-правових стандартів прав людини при охороні громадського порядку: Науково-практичний, документально-джерельний та навчально-методичний комплекс: У 3-х ч. / Відп. ред. Ю. і. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, Ю. С. Шемшученко. - К., 2001. - С 186-189.

службових осіб, так само це стосується і діяльності міліції із забезпечення реалізації прав людини і громадянина. Пріоритет загальнолюдських цінностей є загальновизнаним принципом міжнародного права. Працівники міліції в різних ситуаціях, пов'язаних з попередженням, припиненням та розкриттям злочинів та інших правопорушень, затриманням правопорушників, їх триманням під вартою та виконанням покарань (адміністративного стягнення), зобов'язані поважати гідність особи, гуманно до неї ставитись, не допускати будь-яких випадків катувань та ін. На основі чинного Закону України «Про дію міжнародних договорів на території України», де встановлено, що укладені й належним чином ратифіковані Україною міжнародні договори становлять невід'ємну частину національного законодавства і застосовуються в порядку, передбаченому для норм національного законодавства, працівники міліції повинні керуватися не тільки національними, а й міжнародними та регіональними правовими актами. До них відносяться: а) Загальна декларація прав людини 1948 р.; б) Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права; в) Міжнародний пакт про громадянські і політичні права; г) Підсумковий документ Віденської зустрічі представників держав—учасниць Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1989 р.; д) Кодекс поведінки службових осіб з підтримання правопорядку, що прийнятий Генеральною Асамблеєю в грудні 1979 р.; е) Основні принципи застосування сили і вогнепальної зброї службовими особами з підтримки правопорядку (прийняті 8-м Конгресом ООН з попередження злочинності і поводження з правопорушниками у вересні 1990 р.) і деякими іншими.

Слід також на основі вказаних документів привести у відповідність з ними чинне українське законодавство, що регулює правові форми і методи забезпечення працівниками органів внутрішніх справ реалізації прав людини і громадянина.

Як і на всі інші правоохоронні органи, на працівників міліції покладається обов'язок охороняти і захищати права людини незалежно від її походження, майнового та іншого становища, расової та національної належності, громадянства, віку, статі, мови та освіти, ставлення до релігії, політичних та інших переконань. Цей обов'язок закріплюється Конституцією України

(ст. 3), законами та підзаконними нормативно-правовими актами, що складають правову основу діяльності працівників органів внутрішніх справ.

Важливим структурним елементом механізму забезпечення реалізації прав людини і громадянина є діяльність міліції, що спрямована на нерозголошення відомостей, що стосуються особистого життя людини, принижують її честь і гідність, якщо виконання обов'язків не вимагає іншого. Особисте життя людини охороняється Конституцією і чинним галузевим та іншим законодавством. При виконанні своїх обов'язків працівникам міліції стають відомі певні відомості з особистого життя людини в сфері сімейних відносин, взаємозв'язків між рідними, інтимні відносини, симпатії та антипатії, склад думок, творчість, захоплення та інша інформація, людина ж має право на неформальному рівні самостійно визначати коло суб'єктів і зміст розмов на ці теми. Такі відомості працівники органів внутрішніх справ не мають права розголошувати без згоди на це конкретної людини. Якщо це викликається необхідністю виконання обов'язків працівниками міліції, то, на нашу думку, подібну інформацію може бути розголошено лише за рішенням суду-

Тимчасово, в межах чинного законодавства, працівники міліції мають право обмежувати особисті (фізичні) права і свободи особи, якщо без цього неможливо виконати покладеш на них обов'язки. Серед таких прав громадян у першу чергу слід назвати право на недоторканність особи, житла і особистого життя, свободи пересування, віросповідання, думки та ін. Ці права в своїй сукупності пов'язані з тією соціальною сферою, де більш за все проявляється свобода особистості, її автономія, де людина має можливість проявити свої нахили та інтереси. При здійсненні працівниками органів внутрішніх справ своїх функцій з правомірною обмеження прав людини, вони в процесі своєї діяльності не повинні переходити дозволених меж, повинні діяти згідно з чинним законодавством, що встановлює їх компетенцію, використовувати форми і методи забезпечення прав людини, що не суперечать правовим і моральним ви-

Конституція України (ст. 55) передбачає, що права і свободи людини та громадянина захищаються судом. Якщо працівники міліції тимчасово обмежують право громадянина на індивідуальну свободу (недоторканність особи, житла, особистого життя), то особа, права якої обмежено, згідно з чинною Конституцією України, може звернутися в суд за захистом. Затриманому чи заарештованому має бути повідомлено про мотиви затримання чи арешту, роз'яснено його права, надано можливість з моменту затримання захищати себе особисто чи користуватися послугами захисника. Про арешт чи затримання працівники міліції повинні негайно повідомити родичів затриманого чи заарештованого,

• Важливим у механізмі забезпечення реалізації прав і свобод людини та громадянина є вжиття необхідних заходів для поновлення порушеного права. Реалізація цього структурного елементу механізму має два аспекти: по-перше, коли права людини порушено іншими особами чи діями державних і громадських організацій; по-друге, коли визначені права порушено самими працівниками міліції. В першому варіанті працівники міліції, виконуючи свої завдання і функції в межах своєї компетенції, притягують до юридичної відповідальності винних та вживають всіх передбачених законом заходів для поновлення порушеного права. У другому випадку маються на увазі ті ситуації, коли працівники міліції самі порушили якесь право людини в процесі своєї професійної діяльності й закон покладає на них обов'язок вжити заходи з відшкодування втрат, за подіяних їх незаконними діями (ст. 56 Конституції України). Наприклад, у ст. 53 Кримінально-процесуального кодексу (КПК) України передбачається, що в разі припинення кримінальної справи за відсутністю події злочину, відсутністю в діянні особи складу злочину чи за недоведенням участі особи у вчиненні злочину, а також у випадку винесення виправдувального вироку підсудному, орган дізнання, слідчий, прокурор і суд зобов'язані розтлумачити особі порядок поновлення її порушених прав і вжити всіх необхідних заходів до відшкодування втрат, заподіяних особі незаконним засудженням, притягненням як обвинуваченого, затриманням, застосуванням заходів припинення злочину і в разі незаконного продовження ви-

конання призначеного покарання, у випадках, коли кримінальний закон, що вступив у законну силу, усуває таке покарання.

Чинним законодавством України не регулюється порядок поновлення порушеного права людини в разі її незаконного притягнення до адміністративної та дисциплінарної відповідальності. Ми вважаємо, що необхідно прийняти Закон України, в якому передбачити порядок поновлення порушених прав у випадках незаконного притягнення особи до кримінальної, адміністративної, дисциплінарної та інших видів юридичної відповідальності.

Одним із важливих заходів з поновлення порушеного права є передбачений «Державною програмою боротьби зі злочинністю» розгляд питання про створення фонду відшкодування збитків громадянам, які потерпіли від злочинів та зловживання владою.

У механізм забезпечення органами внутрішніх справ прав людини і громадянина входить і внутрішній бік діяльності їх працівників у межах своїх повноважень із застосування заходів фізичного впливу, соціальних засобів і вогнепальної зброї, вибору правових і організаційних форм і методів такої діяльності. Важливо тільки, щоб працівники органів внутрішніх справ самі не порушували законів, прав і свобод людини та громадянина. Як зазначалось вище, в структуру правових форм слід включати управлінську, правоохоронну, нормотворчу, профілактичну, правореалізаційну і правозастосовчу форми.

Розглядаючи управлінську та правоохоронну діяльність міліції із забезпечення прав і свобод людини та громадянина, слід зазначити, що важливе місце в ній належить формам і методам такої діяльності, завдяки яким вирішуються конкретні завдання і досягається необхідна мета, що стоїть перед міліцією із забезпечення реалізації цих суб'єктивних прав. Від досконалості цих форм і методів залежить ефективність та якість забезпечення аналізованих прав людини і громадянина. Саме тому питання удосконалення форм і методів діяльності апарату держави та органів внутрішніх справ і міліції зокрема завжди перебувають у центрі уваги української влади. Значущість цих питань для теорії і практики здійснення функції охорони прав

людини та громадянина обумовлюється і тим, що вони останнім часом активно досліджуються та є предметом поживленої дискусії.

Якщо розглядати правоохоронну форму діяльності органів внутрішніх справ із забезпечення реалізації прав і свобод особи, то можна сказати, що ця форма вбирає в себе всі інші форми діяльності ОВС, бо вказані органи є правоохоронними. Та коли детальніше розглянути специфіку правоохоронної діяльності, у вузькому її розумінні, можна сказати, що це лише та частина діяльності ОВС, яка відображається в діях працівників цих органів з припинення забороненої правовими нормами поведінки людини, із застосування примусу у випадках вчинення правопорушень. Охоронна діяльність передбачає втручання працівників органів внутрішніх справ у поведінку суб'єктів у разі, якщо їх діяльність не відповідає законним вимогам режиму реалізації прав і свобод іншої людини (людей). Правоохоронна діяльність органів внутрішніх справ здійснюється згідно з чинними законами України «Про міліцію», «Про оперативно-розшукову діяльність» та ін. Всі повноваження в правоохоронній діяльності працівників ОВС можна поділити на: а) повноваження в сфері охорони громадського порядку; б) повноваження в сфері забезпечення суспільної безпеки; в) інші повноваження, пов'язані із забезпеченням реалізації прав громадян за допомогою правоохоронної форми діяльності ОВС. Наприклад, завданням оперативно-розшукової діяльності є розвідка та з'ясування фактичних даних про протиправну діяльність окремих осіб і груп з метою припинення правопорушень. Це система гласних і негласних пошуків, розвідувальних і контррозвідувальних заходів, що здійснюються з застосуванням оперативних і оперативно-технічних засобів. Звідси можна зробити висновок, що до правоохоронної діяльності органів внутрішніх справ відноситься і їх оперативно-розшукова діяльність.

У ширшому розумінні правоохоронна діяльність органів внутрішніх справ із забезпечення реалізації прав людини і громадянина вбирає в себе і профілактичні заходи. Державна програма боротьби із злочинністю в розділі «Профілактика правопорушень» передбачає організацію і проведення комплексних профілактичних заходів на рівні міст та інших насе-

лених пунктів. Ці заходи передбачають концентрацію наявних сил з метою запобігання бідності, безробіття, послаблення соціальних і сімейних зв'язків, дискримінації, посилення боротьби з цими та іншими факторами, що породжують правопорушення.

Отже, правоохоронна діяльність органів внутрішніх справ як правова форма забезпечення реалізації прав людини і громадянина охоплює виявлення, профілактику, попередження, припинення і розкриття правопорушень та притягнення винних до юридичної відповідальності.

До правових форм із забезпечення реалізації прав людини органами внутрішніх справ відносять і їх нормотворчу діяльність. Згідно з чинним законодавством Міністерство внутрішніх справ (МВС) України в межах своєї компетенції видає нормативні та індивідуальні правові акти. Нормотворча діяльність органів внутрішніх справ із забезпечення реалізації прав людини полягає в тому, що ці органи приймають, змінюють, доповняють і відміняють акти, що вміщують норми права. Основними видами таких актів є накази, нормативні розпорядження, інструкції, рішення колегії, оголошені наказами, та інші акти, що встановлюють механізми для реалізації норм законів.

У структурі правових норм забезпечення реалізації прав громадян важливе місце відводиться правозастосовчій діяльності. Розглядаючи ширше це питання, слід сказати, що правореалізаційна діяльність органів внутрішніх справ охоплює такі форми реалізації норм права, як додержання, виконання, використання і застосування. Отже, правозастосовча форма — це елемент ширшої структури, тобто правореалізаційної форми. Органи внутрішніх справ реалізують свої повноваження шляхом додержання, виконання і використання правових норм. У разі, якщо треба винести владний індивідуально-правовий акт, працівники міліції застосовують норми права. Наприклад, якщо є достатньо доказів, що вказують на вчинення певною особою злочину, слідчий виносить мотивовану постанову про притягнення такої особи як обвинуваченого (ст. 131 КПК України).

Як уже зазначалось вище, в структуру неправових форм діяльності ОВС із забезпечення прав людини входять організаційні форми: а) організаційно-регламентуюча; б) організаційно-соціальна; в) організаційно-економічна; г) організаційно-виховна.

Організаційно-регламентуюча форма включає в себе конкретні дії з організації роботи працівників органів внутрішніх справ: а) організацію роботи з особовим складом ОВС; б) прийом на службу; в) проходження служби; г) оплату праці; д) наукову організацію праці та ін. Організація роботи з особовим складом ОВС повинна включати в себе заходи, спрямовані на: а) виконання обов'язків працівників ОВС; б) заборону будь-яких дій, спрямованих на недопущення нелюдського і такого, що принижує гідність, поводження і покарання; в) відмову від виконання явно аточинних наказів і розпоряджень; г) профілактику і попередження правопорушень та відвернення шкідливих наслідків злочинної діяльності; д) індивідуалізацію відповідальності за протиправні дії чи бездіяльність працівника ОВС; е) законне застосування зброї та інших засобів; є) збереження службової таємниці та конфіденційної інформації та ін.

Організаційно-соціальна форма — це: а) правове положення; б) правовий захист; в) соціальний захист; г) державне страхування і відшкодування шкоди, що заподіяна працівникам ОВС та ін.

До організаційно-економічної форми перш за все належить фінансування і матеріально-технічне забезпечення діяльності міліції та інших органів внутрішніх справ.

Організаційно-виховна форма вбирає в себе внутрішнє виховання працівників ОВС, а також виховну роботу, що її проводять працівники ОВС щодо інших осіб з метою забезпечення реалізації прав людини і громадянина.

Структурними елементами загальних методів діяльності ОВС із забезпечення реалізації прав і свобод людини є методи переконання і примусу. Метод переконання застосовується у внутрішній роботі, тобто за допомогою переконання стимулюється високоефективна праця співробітників органів внут-

рішніх справ, творче, активне, дисципліноване і відповідальне ставлення при виконанні ними своїх повноважень.

Поряд із методами заохочення можуть застосовуватись і методи примусу (стягнення) до працівників, що порушують дисципліну. Методи переконання і примусу застосовуються працівниками ОВС і щодо інших осіб з метою створення умов зі здійснення суб'єктивних прав, припинення правопорушень та відновлення порушеного права, наприклад, примусове позбавлення водія права на управління транспортним засобом, методи застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і вогнепальної зброї тощо.

Структурними елементами спеціальних методів діяльності ОВС із забезпечення прав громадянина є методи: а) індивідуальної роботи; б) вдосконалення керівництва; в) правозас-Ікосовчої діяльності ОВС; г) своєчасного й обґрунтованого реагування на пропозиції, заяви і скарги громадян; д) навчання працівників ОВС і поширення передового досвіду; е) заохочення і стягнення та ін.

Одним із спеціальних методів діяльності ОВС із забезпечення реалізації прав, свобод і обов'язків людини та громадянина є своєчасне та обґрунтоване реагування працівників ОВС на звернення громадян. З метою захисту та відновлення порушених прав і свобод людини та громадянина будь-які особи можуть звертатися до органів внутрішніх справ. Скарги, що є видом звернень громадян, які надходять в органи внутрішніх справ, можна поділити на кілька видів. До них відносять скарги:

- що містять повідомлення про порушення прав і свобод громадян чи громадського порядку, що охороняються законом;
- на неправомірні дії співробітників органів внутрішніх справ;

- співробітників органів внутрішніх справ з різних питань службового та особистого характеру;

- що містять відомості про вчинений чи підготовлюваний злочин.

Остання скарга є підставою для порушення кримінальної справи (ст. 94 КПК України). Кримінально-процесуальне законодавство ці скарги громадян називає заявами, а організацій та посадових осіб — повідомленнями.

Розгляд та вирішення скарг, заяв та пропозицій проходить певні стадії, а саме: а) облік (розгляд заяв, скарг та пропозицій); б) вирішення заяв, скарг та пропозицій; в) виконання рішень; г) оскарження та перегляд рішень.

Остання стадія необов'язкова і відбувається тоді, коли зацікавлені особи не згодні з рішенням і порушують клопотання про його перегляд.

Кожна стадія має свої завдання, без вирішення яких неможливо переходити до вирішення завдань наступної стадії. Сутність і значення кожної стадії можна охарактеризувати окремо.

Усі звернення, що надійшли від громадян, працівників органів внутрішніх справ, мають бути зареєстровані в управлінні справами (секретаріаті, канцелярії) у день їх надходження; заведуть картки обліку. У зверненні вказуються прізвище, ім'я та по батькові, місце проживання громадянина та викладається суть порушеного питання. Письмове звернення має бути підписане заявником (заявниками) із зазначенням дати. Звернення, оформлене без дотримання цих вимог, повертається заявникові з відповідними роз'ясненнями в термін не пізніше як через десять днів від дня його надходження, крім випадків, передбачених Законом України «Про звернення громадян» (ст. 7).

В органах внутрішніх справ, де облік звернень здійснюється із застосуванням ЕОМ, до карток обліку дозволяється вносити додаткові реквізити. При цьому повинні зберігатися дані, передбачені вказаною картокою обліку.

Журнальна форма реєстрації пропозицій, заяв і скарг та обліку особистого прийому громадян допускається в органах внутрішніх справ з річним обсягом надходження до 600 пропозицій, заяв та скарг і такою самою кількістю звернень громадян на особистому прийомі.

Письмові пропозиції, заяви і скарги, подані на особистому прийомі, також підлягають централізованій реєстрації на реєстраційно-контрольних картках, придатних для оброблення персональними комп'ютерами, або в журналах.

Повторні звернення реєструються за тим самим номером, Що й основні. Повторними вважаються звернення, в яких: а) оскаржується рішення, прийняте за попереднім звернен-

ням, що надійшло до органу внутрішніх справ; б) повідомлення про несвоєчасне вирішення попереднього звернення, якщо з часу його надходження не минув установлений законодавством термін розгляду; в) звертається увага на інші недоліки, допущені при вирішенні попереднього звернення.

Звернення від громадян з одного і того самого питання, надіслані органами вищого рівня за належністю для їх вирішення до органів внутрішніх справ, повторними не вважаються.

Керівник органу внутрішніх справ зобов'язаний ретельно розібратися в причинах повторного звернення громадянина. Якщо воно обумовлено порушенням встановленого порядку розгляду, до винних посадових осіб вживаються відповідні заходи реагування.

Щодо кожного звернення не пізніше як у п'ятиденний термін повинно бути прийняте одне з таких рішень: прийняти до свого провадження, передати на вирішення в підпорядкований чи інший орган внутрішніх справ; надіслати за належністю до іншого відомства, якщо питання, порушені у зверненні, не входять до компетенції органів внутрішніх справ. Про пересилання звернення до іншого органу внутрішніх справ або іншого відомства обов'язково сповіщається заявник.

Якщо у зверненні поряд з питаннями щодо компетенції органів внутрішніх справ порушуються питання, що підлягають розв'язанню в інших центральних органах виконавчої влади, то не пізніше як у п'ятиденний термін до цього відомства надсилається копія звернення або витяг з нього, про що сповіщається заявнику.

Посадові особи органів внутрішніх справ при розгляді звернень громадян зобов'язані уважно вникати в їх суть, у разі потреби вимагати у виконавців матеріали їх перевірки, направляти працівників на місця для перевірки викладених у зверненні обставин, вживати інших заходів для об'єктивного вирішення поставлених автором звернення питань, з'ясування та усунення причин та умов, що спонукають авторів скаржитися. До перевірки звернень можуть залучатися позаштатні співробітники органів внутрішніх справ та представники громадськості.

За результатами перевірки звернення складається мотивований висновок, який має містити в собі об'єктивний аналіз зібраних матеріалів. Якщо під час перевірки виявлено порушення прав громадян, недоліки в діяльності органів внутрішніх справ, зловживання посадових осіб владою або службовим становищем, то у висновку повинно бути зазначено, яких конкретно заходів вжито щодо усунення цих порушень і покарання винних. Висновок підписується особою, яка проводила перевірку, і затверджується керівником органу, підрозділу внутрішніх справ.

Рішення, які приймаються за зверненнями, повинні бути обгрунтованими. Посадова особа, визнавши заяву чи скаргу такою, що підлягає задоволенню, зобов'язана забезпечити своєчасне і правильне виконання прийнятого рішення.

Матеріали перевірки доповідаються начальникові органу внутрішніх справ. Начальник, ознайомившись з матеріалами справи, приймає рішення задовольнити скаргу повністю чи відхилити як необгрунтовану. Формою рішення є висновок, в якому вказується: ким проводилася перевірка, що було підставою для її провадження, що було нею встановлено, яке прийняте рішення. У висновку повинні міститись конкретні відповіді на всі поставлені в скарзі питання.

Після закінчення перевірки і фактичного виконання прийнятого рішення звернення разом з матеріалами перевірки, повертаються до секретаріату (канцелярії) органу внутрішніх справ з написом «До справи» і підписом посадової особи, яка прийняла рішення.

З моменту прийняття рішення настає стадія виконання рішення. Воно виконується у вказаному у висновку обсязі та в ті строки, що встановлені законом та іншими нормативними актами.

Термін розгляду заяв та повідомлень рахується від дня їх надходження до органу внутрішніх справ до дня направлення заявнику повідомлення про результати їх розгляду.

Звернення вважаються вирішеними, якщо розглянуто всі поставлені в них питання, вжито необхідних заходів і заявникам дано вичерпні відповіді.

Відповідь за результатами розгляду звернення в обов'язковому порядку дає той орган, який його отримав і до компетенції якого входить розв'язання порушених у зверненні питань, за підписом керівників або осіб, що виконують їх обов'язки. Рішення про відмову в задоволенні вимог, викладених у зверненні, доводиться до відома громадянина в письмовій формі з посиланням на закон і викладенням мотивів відмови, а також з роз'ясненням порядку оскарження прийнятого рішення. При цьому вказуються вжиті заходи або наводиться причина відмови в задоволенні скарги. На прохання громадян їм роз'яснюється порядок оскарження прийнятого рішення. Якщо давалася усна відповідь, то складається відповідна довідка, яка додається до матеріалів перевірки звернення. У картці обліку (журналі) фіксується, що про наслідки перевірки заявника повідомлено в особистій бесіді.

Стадія оскарження та перегляду рішення здійснюється у разі, якщо особа, що подала скаргу, чи особа (орган), чиї дії оскаржуються, не погоджується з рішенням органу внутрішніх справ і вимагає його перегляду. Громадянин має право оскаржити рішення в той орган (підприємство, установу чи організацію), якому безпосередньо підпорядкований ОВС, що розглядав звернення та прийняв рішення, яке оскаржується.

Одним із методів швидкого реагування на звернення громадян в ОВС є їх особистий прийом. Він проводиться в усіх підрозділах ОВС, навчальних закладах освіти, на підприємствах, в установах і організаціях системи МВС України, а також за місцем роботи та проживання населення тими керівниками та посадовими особами органів внутрішніх справ, які мають право приймати рішення з питань, що входять до їх компетенції.

Прийом проводиться регулярно в установлені дні та години в зручний для громадян час за місцем їх роботи і проживання. При вирішенні питання про час прийому враховуються розпорядок роботи органів державної влади, місцевого самоврядування, установ, об'єднань громадян, підприємств, а також інші місцеві умови й можливості. Графіки прийому доводяться до відома і громадян.

В органах внутрішніх справ прийом проводиться у всі робочі дні тижня. Не менше двох разів на тиждень прийом громадян

проводиться у вечірній час. У чергових частинах органів внутрішніх справ громадяни приймаються цілодобово.

Усі звернення громадян на особистому прийомі реєструються. Якщо вирішити порушене в усному зверненні питання безпосередньо на особистому прийомі неможливо, то воно розглядається у тому самому порядку, що й письмове звернення. Про результати розгляду громадянину повідомляється письмово або усно, за бажанням громадянина.

Керівний склад ОВС України зобов'язаний проводити особисті прийоми громадян не менш як двічі на місяць. Керівники структурних підрозділів цих органів, їхні заступники, керівники інших органів внутрішніх справ повинні приймати громадян не рідше одного разу, а дільничні інспектори міліції — не рідше двох разів на тиждень.

Для прийому громадян в ОВС відводяться спеціальні кімнати (приймальні), що обладнуються відповідним інвентарем і забезпечуються посібниками згідно з переліком, Вхід до приймальні повинен бути вільний, без оформлення перепусток.

Особистий прийом громадян за місцем їх роботи і проживання проводиться у приміщеннях, які надають керівники відповідних установ. Дільничні інспектори міліції приймають громадян у службових приміщеннях на дільницях, які обслуговують.

Графіки прийому відвідувачів в органах внутрішніх справ затверджують керівники цих органів. Графіки прийому громадян за місцем їх проживання і роботи погоджуються відповідно з місцевими державними адміністраціями, адміністрацією підприємств, установ, організацій.

Порядок особистого прийому громадян із зазначенням прізвищ посадових осіб, які повинні приймати відвідувачів, часу і місця прийому вивіщується на видних місцях території, що обслуговується, та в приміщеннях органів внутрішніх справ. Про прийом громадян за місцем їх роботи і проживання оголошується не пізніше як за п'ять днів до прийому.

За бажанням відвідувачів може проводитися попередній запис на прийом.

Прийом громадян проводиться від імені органу внутрішніх справ. Він починається з пропозиції відвідувачеві назвати своє прізвище, ім'я та по батькові, місце проживання, роботи, а та-

кож викласти, суть питання, з яким він звертається. Якщо з даного питання громадянин вже звертався до цього органу внутрішніх справ, то перед початком бесіди вивчаються наявні матеріали.

За потреби в коректній формі можна попросити в заявника документ, що засвідчує його особу. Відсутність документа не є підставою для відмови в прийомі.

Питання, з якими звертаються громадяни, якщо змога, розв'язуються під час прийому. Особа, яка веде прийом, керується законодавчими та іншими нормативними актами і в межах своєї компетенції має право прийняти одне з таких рішень: а) задовольнити прохання і повідомити відвідувача про порядок і строк виконання прийнятого рішення; б) відмовити в задоволенні прохання, повідомивши заявника про мотиви відмови і порядок оскарження прийнятого рішення; в) прийняти письмову заяву (коли питання потребують додаткового вивчення і перевірки) і пояснити відвідувачеві причини неможливості розв'язання питань під час прийому, а також про порядок і строк розгляду скарга. Якщо громадянин з якихось причин не може самостійно написати заяву, слід надати йому в цьому допомогу.

Якщо розв'язання питання, з яким звернувся заявник, не входить до компетенції органів внутрішніх справ, то посадова особа, яка веде прийом, пояснює йому, до якого органу виконавчої влади (організації, установи) треба звернутися, і, якщо змога, надає в цьому допомогу (дає адресу, номер телефону тощо).

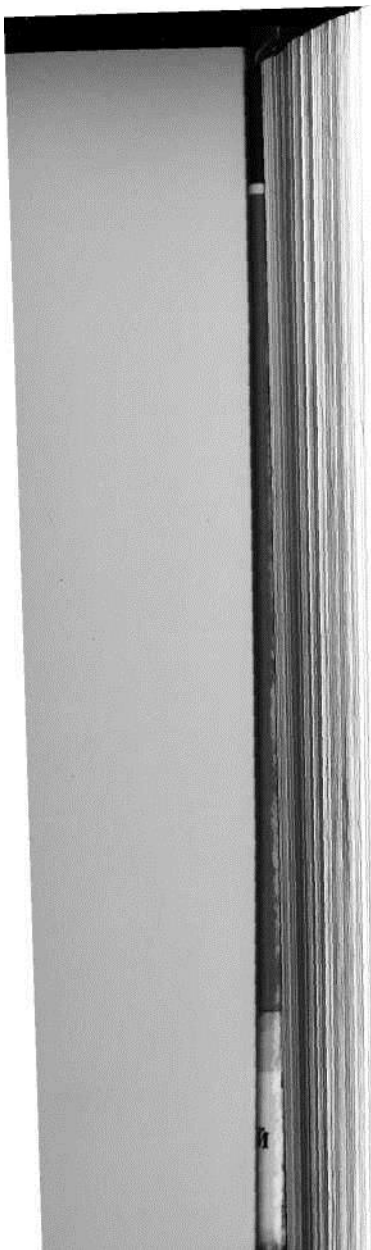
Отже, форми і методи діяльності ОВС із забезпечення реалізації прав людини і громадянина мають свою структуру. Поглиблене вивчення елементів цієї структури дозволить краще зрозуміти і застосовувати їх у повсякденній практичній діяльності працівниками ОВС. Теоретичні знання механізму, форм і методів діяльності ОВС із забезпечення реалізації суб'єктивних прав необхідні ще й для глибшого вивчення особливостей реалізації окремих прав і свобод.

, § 6= Діяльність інших правоохоронних органів (державних і недержавних) із забезпечення прав, свобод і обов'язків людини та громадянина

Вже йшлося про те, що до інших правоохоронних органів, які беруть участь у забезпеченні прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, належать: а) митні органи; д) органи охорони державного кордону; є) органи державної податкової служби; е) органи та установи виконання покарань; ж) органи державної контрольно-ревізійної служби; з) органи рибохорони; і) органи державної лісової охорони; к) інші, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції. Розглянемо організацію діяльності деяких з них.

Митні органи в Україні очолює Державна митна служба України (далі — Митна служба), що є центральним органом державної виконавчої влади зі спеціальним статусом, Саме на неї покладено відповідальність за: а) реалізацію митної політики України; б) забезпечення додержання законодавства про митну справу; в) ефективне функціонування митної служби. Вона є керівним органом єдиної державної митної системи, що включає в себе митниці та підпорядковані Митній службі підприємства й організації. У своїй діяльності вона керується Конституцією, законами та іншими нормативними актами України. У межах своєї компетенції Митна служба: а) організує виконання законодавчих актів; б) здійснює систематичний контроль за їх виконанням; в) узагальнює практику застосування законодавства з питань митної справи; г) розробляє пропозиції щодо вдосконалення митної справи; д) вносить їх на розгляд Президента України та Кабінету Міністрів України.

Завданнями Митної служби є: а) забезпечення в межах своєї компетенції економічної безпеки України; б) забезпечення додержання законодавства про митну справу; в) забезпечення виконання зобов'язань, що випливають з міжнародних договорів України щодо митної справи; г) удосконалення засобів митного регулювання торговельно-економічних відносин, виходячи з пріоритетів розвитку економіки України і створення сприятливих умов для її участі у міжнародному розподілі праці; д) своєчасне і повне внесення до республіканського бюд-

жету мита, податків та інших сум, що надходять від митних органів і підлягають зарахуванню до цього бюджету; є) сприяння у здійсненні заходів щодо захисту інтересів споживачів товарів, що вивозяться, і додержання суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності інтересів України на зовнішньому ринку; е) сприяння створенню умов для прискорення товарообігу і пасажиропотоку через митний кордон України; ж) боротьба з контрабандою, порушеннями митних правил і законодавства про податки, що вчиняються при переміщенні через митний кордон України товарів та інших предметів; з) забезпечення участі України в міжнародному співробітництві з питань митної справи, включаючи припинення незаконного обігу наркотичних засобів та психотропних речовин, зброї, предметів культурної та історичної спадщини, об'єктів інтелектуальної власності; і) ведення митної статистики; к) забезпечення інформованості державних органів, підприємств, установ, організацій та громадян з питань митної справи; к) організація підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації спеціалістів у галузі митної справи.

Здійснюючи передбачені законодавством завдання, Митна служба реалізує організаційну, контрольну, координуючу, нормотворчу, міжнародну та деякі інші функції, при виконанні яких взаємодіє з міністерствами, іншими центральними і місцевими органами державної влади, підприємствами, установами й організаціями усіх форм власності. Митна служба в межах своїх повноважень видає накази та інструкції, організує і перевіряє їх виконання, а в необхідних випадках разом з іншими органами державного та господарського будівництва видає спільні акти.

Митну службу очолює голова, який має заступників. За поданням голови заступників призначає Кабінет Міністрів України. Голова Митної служби несе персональну відповідальність за виконання покладених на неї завдань і здійснення службою своїх функцій. У Митній службі створюється колегія у складі голови, заступників голови за посадою, а також інших керівних працівників, в тому числі інших органів державної виконавчої влади та представників громадських об'єднань. Члени колегії затверджуються Кабінетом Міністрів України за подан-

ням голови Митної служби. Свою роботу колегія проводить шляхом засідань, що збираються за необхідністю, але не рідше двох разів на квартал. Колегія приймає рішення більшістю присутніх на засіданні членів колегії. Рішення проводяться в життя, як правило, наказами голови Митної служби.

Гранична чисельність і фонд оплати праці працівників центрального апарату Митної служби затверджуються Кабінетом Міністрів України, а структура центрального апарату — Віцепрем'єр-міністром України, до компетенції якого входить організація і забезпечення здійснення митної справи. Штатний розпис центрального апарату і положення про його структурні підрозділи затверджує голова Митної служби.

Державна митна служба України є юридичною особою, має самостійний баланс, розрахунковий та інші рахунки в установах банків, печатку з зображенням Державного герба України і зі своїм найменуванням.

Підрозділи митної служби на місцях забезпечують права, свободи та обов'язки людини і громадянина шляхом здійснення контролю за переміщенням товарів, інших речей та соціальних суб'єктів через державний кордон.

Отже, органи митної служби України, як у центрі, так і на місцях, серед інших функцій здійснюють і функцію забезпечення реалізації прав і обов'язків людини в Україні.

Крім забезпечення митної безпеки важливе значення для національної безпеки України має охорона державних кордонів. Закон України «Про державний кордон України»^{*} визначає, що державний кордон України — це лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі території України — суші, вод, надр, повітряного простору. Межі державного кордону України визначаються рішеннями Верховної Ради України, а його зміна — єдино всеукраїнським референдумом та міжнародними договорами України. Кабінет Міністрів України у межах своїх повноважень вживає заходів щодо забезпечення охорони та захисту державного кордону і території України. Охорона і захист державного кордону України покладаються на Прикордонні війська та війська Протиповітряної оборони України.

Головним завданням Прикордонних військ України є забезпечення недоторканності державного кордону України на суші, морі, річках, озерах та інших водоймах України, а також охорона економічної зони України. Управління у цій сфері діяльності покладається на Державний комітет у справах охорони державного кордону України (далі — Комітет). Очолює Комітет його Голова, який є командуючим Прикордонними військами України. Вій призначається і звільняється з посади Президентом України. Кабінет Міністрів України встановлює порядок визначення організаційної структури, штатну чисельність Прикордонних військ України та здійснює фінансове, військове і матеріально-технічне забезпечення діяльності Прикордонних військ України. Діяльність Прикордонних військ України будується на принципах: а) законності; б) гласності; в) додержання прав і свобод громадян; г) взаємодії з органами державної влади та місцевого самоврядування, громадськими об'єднаннями, трудовими колективами і населенням.

При виконанні покладених на Прикордонні війська України завдань вони мають певні обов'язки та права. Так, вони зобов'язані: а) припиняти будь-які спроби незаконного порушення державного кордону України на місцевості; б) відбивати вторгнення на територію України озброєних формувань, припиняти збройні та інші провокації на державному кордоні України, в) захищати від злочинних посягань населення і власність у всіх її формах; г) відвертати і не допускати перетинання державного кордону України особами і транспортними засобами поза пунктами пропуску або іншими незаконними способами; д) виявляти і затримувати порушників державного кордону України та ін.

Прикордонні війська України мають право: а) розташовувати прикордонні наряди, пересуватися при виконанні службових обов'язків по будь-яких ділянках місцевості; б) вести дізнання у справах про порушення державного кордону України, здійснювати оперативно-розшукову діяльність відповідно до чинного законодавства; в) здійснювати адміністративне затримання осіб, які порушили режим державного кордону України, прикордонний режим або режим у пунктах пропуску через державний кордон України, на строк до трьох годин для скла-

дення протоколу, а в необхідних випадках для встановлення особи і з'ясування обставин правопорушення — до трьох діб з повідомленням про це письмово прокурора протягом двадцяти чотирьох годин з моменту затримання або на строк до десяти діб з санкції прокурора, якщо правопорушники не мають документів, які посвідчують їх особу, піддавати затриманих особистому оглядові, а також оглядати і за необхідності вилучати наявні при них речі; г) здійснювати інші дії щодо охорони державного кордону України. Прикордонні війська та війська Протиповітряної оборони України, здійснюючи охорону державного кордону України, мають право застосовувати зброю та бойову техніку, в тому числі Збройних Сил України, для: а) відбиття збройного нападу і вторгнення на територію України; б) припинення збройних провокацій; в) відвернення угону повітряних, морських та річкових суден, що належать Україні, без пасажирів на борту; г) припинення порушень державного кордону України на суші, воді та в повітрі у відповідь на застосування ними сили та в інших передбачених законодавством випадках.

Отже, Прикордонні та війська Протиповітряної оборони України забезпечують реалізацію значного кола прав і обов'язків людини і громадянина шляхом охорони державного кордону. Законодавство передбачає певні обмеження свободи людини і громадянина з санкції прокурора. На наш погляд, слід удосконалювати законодавство у бік його демократизації і вирішення питань значного обмеження прав і свобод людини та громадянина шляхом одержання судового рішення.

У системі органів, що забезпечують реалізацію прав людини та громадянина, слід розглядати державну податкову службу, яка складається з: а) Державної податкової адміністрації України (ДПАУ); б) державних податкових адміністрацій в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі; в) державних податкових інспекцій у районах, містах (крім міст Києва та Севастополя), районах у містах (далі — органи державної податкової служби).

До складу органів державної податкової служби входять відповідні спеціальні підрозділи по боротьбі з податковими правопорушеннями (далі — податкова міліція). ДПАУ залежно від

кількості платників податків та інших місцевих умов може утворювати міжрайонні (на два і більше районів), об'єднані (на місто і район) державні податкові інспекції та у їх складі відповідні підрозділи податкової міліції.

Для колективного вирішення питань у ДПАУ та державних податкових адміністраціях в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі утворюються колегії. Чисельність і склад колегії ДПАУ затверджуються Кабінетом Міністрів України, а колегій державних податкових адміністрацій в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі — ДПАУ. Колегії є дорадчими органами і розглядають найважливіші напрями діяльності відповідних державних податкових адміністрацій. Структура ДПАУ затверджується Кабінетом Міністрів України.

Завдання органів державної податкової служби закріплюються Законом України «Про державну податкову службу України», що визначає статус державної податкової служби в Україні, її функції та правові основи діяльності. До завдань органів державної податкової служби закон відносить: а) здійснення контролю за додержанням податкового законодавства, правильністю обчислення, повнотою і своєчасністю сплати до бюджетів, державних цільових фондів податків і зборів (обов'язкових платежів), а також неподаткових доходів, установлених законодавством (далі — податки, інші платежі); б) внесення у встановленому порядку пропозицій щодо вдосконалення податкового законодавства; в) прийняття у випадках, передбачених законом, нормативно-правових актів і методичних рекомендацій з питань оподаткування; г) формування та ведення Державного реєстру фізичних осіб платників податків та інших обов'язкових платежів та Єдиного банку даних про платників податків — юридичних осіб; д) роз'яснення законодавства з питань оподаткування серед платників податків; е) запобігання злочинам та іншим правопорушенням, віднесені законом до компетенції податкової міліції, їх розкриття, припинення, розслідування та провадження у справах про адміністративні правопорушення.

Посадовим особам органів державної податкової служби присвоюються спеціальні звання. Порядок їх присвоєння, роз-

мір надбавок за звання та положення про них затверджуються Кабінетом Міністрів України.

Посадовим особам і працівникам органів державної податкової служби видаються службові посвідчення. Зразок таких посвідчень затверджує ДПАУ.

У структурі органів державної податкової служби діє податкова міліція. Вона складається зі спеціальних підрозділів по боротьбі з податковими правопорушеннями. Податкова міліція здійснює контроль за додержанням податкового законодавства, виконує оперативно-розшукову, кримінально-процесуальну та охоронну функції. Закон покладає на податкову міліцію певні завдання, а саме: а) запобігати злочинам та іншим правопорушенням у сфері оподаткування, їх розкриття, розслідування та провадження у справах про адміністративні правопорушення; б) розшук платників, які ухиляються від сплати податків, інших платежів; в) запобігання корупції в органах державної податкової служби та виявлення її фактів; г) забезпечення безпеки діяльності працівників органів державної податкової служби, захисту їх від протиправних посягань, пов'язаних з виконанням службових обов'язків.

Закон закріплює структуру податкової міліції, до складу якої належать: а) Головне управління податкової міліції; б) Слідче управління податкової міліції; в) Управління по боротьбі з корупцією в органах державної податкової служби ДПАУ; г) управління податкової міліції, слідчі відділи податкової міліції, відділи по боротьбі з корупцією в органах державної податкової служби відповідних державних податкових адміністрацій в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі; д) відділи податкової міліції, слідчі відділення (групи) податкової міліції відповідних державних податкових інспекцій в районах, містах, районах у містах, міжрайонних та об'єднаних державних податкових інспекцій.

Податкову міліцію очолює її начальник, який за посадою є Першим заступником Голови ДПАУ. В державних податкових адміністраціях Автономної Республіці Крим, областей, містах Києва та Севастополя податкову міліцію очолюють начальники її управлінь, що за посадою є першими заступниками голів відповідних державних податкових адміністрацій.

Відповідно до закону податкова міліція має певні повноваження, а саме; а) приймає і реєструє заяви, повідомлення та іншу інформацію про злочини і правопорушення, віднесені до її компетенції, здійснює в установленому порядку їх перевірку і приймає щодо них передбачені законом рішення; б) здійснює відповідно до закону оперативно-розшукову діяльність, досудову підготовку матеріалів за протокольною формою, а також проводить дізнання та досудове (попереднє) слідство в межах своєї компетенції, вживає заходів до відшкодування заподіяних державі збитків; в) виявляє причини та умови, що сприяли вчиненню злочинів та інших правопорушень у сфері оподаткування, вживає заходів до їх усунення; г) забезпечує безпеку працівників органів державної податкової служби та їх захист від протиправних посягань, пов'язаних з виконанням ними посадових обов'язків; д) запобігає корупції та іншим службовим порушенням серед працівників державної податкової служби; є) збирає, аналізує, узагальнює інформацію щодо порушень податкового законодавства, прогнозує тенденції розвитку негативних процесів кримінального характеру, пов'язаних з оподаткуванням.

Атестовані працівники податкової міліції незалежно від займаної ними посади, місцезнаходження і часу в разі звернення до них громадян або посадових осіб із заявою чи повідомленням про загрозу особистій чи громадській безпеці або в разі безпосереднього виявлення такої загрози повинні невідкладно вжити заходів щодо запобігання правопорушенню і його припинення, рятування людей, надання допомоги особам, які їй потребують, встановлення і затримання осіб, які вчинили правопорушення, охорони місця події. Про це вони негайно повідомляють у найближчий орган внутрішніх справ.

Закон передбачає права податкової міліції при виконанні покладених на неї обов'язків в межах правових норм, що закріплюються Законом України «Про міліцію». На службу до податкової міліції приймаються на контрактній основі громадяни України, які мають відповідну освіту, здатні за своїми особистими, діловими, моральними якостями та станом здоров'я виконувати покладені на неї обов'язки. Зараховані на службу до податкової міліції особи начальницького складу

складають і підписують присягу, текст якої зберігається в їх особовій справі. Вони проходять службу в порядку, встановленому законодавством для осіб начальницького складу органів внутрішніх справ, і на час служби знімаються з військового обліку і перебувають у кадрах податкової міліції ДПАУ. їм присвоюються спеціальні звання.

Закон встановлює відповідальність посадових і службових осіб податкової міліції за невиконання чи неналежне виконання своїх обов'язків чи інші протиправні діяння. В межах своїх повноважень вони самостійно приймають рішення і несуть за свої протиправні дії або бездіяльність юридичну та інші види відповідальності. Дисциплінарну відповідальність вони несуть згідно з Дисциплінарним статутом органів внутрішніх справ. Кримінальну, цивільну та адміністративну відповідальність — у порядку, передбаченому відповідними законами. При виконанні своїх обов'язків відповідно до наданих законодавством повноважень та у межах закону працівники податкової міліції не несуть відповідальності за завдані збитки. Такі збитки компенсуються за рахунок держави. При порушенні працівником податкової міліції прав і законних інтересів людини та громадянина відповідний орган державної податкової служби зобов'язаний вжити заходів до поновлення цих прав, відшкодування завданих матеріальних збитків, на вимогу громадянина публічно вибачитися.

Дії, бездіяльність або рішення податкової міліції, її посадових та службових осіб можуть бути оскаржені у встановленому законом порядку до суду чи прокуратури.

Отже, державна податкова служба в Україні бере безпосередню участь у забезпеченні реалізації прав і обов'язків людини та громадянина. Необхідно удосконалювати законодавство та практику діяльності податківців щодо реалізації забезпечувальної функції щодо прав людини. Найближчим часом, на наш погляд, необхідно прийняти низку законів щодо удосконалення податкової політики в Україні, зокрема закон про податкову міліцію.

Державний контроль за використанням коштів та матеріальних ресурсів здійснює в Україні Державна контрольно-ревізійна служба. Структурно вона складається з: а) Головного

контрольно-ревізійного управління України; б) контрольно-ревізійних управлінь в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі; в) контрольно-ревізійних підрозділів (відділів, груп) в районах, містах і районах у містах. Головні завдання державної контрольно-ревізійної служби: а) здійснення державного контролю за витраченням коштів і матеріальних цінностей, їх збереженням, станом і достовірністю бухгалтерського обліку і звітності в міністерствах, державних комітетах, інших центральних органах виконавчої влади зі спеціальним статусом, державних фондах, бюджетних установах, а також на підприємствах і в організаціях, які отримують кошти з бюджетів усіх рівнів та державних валютних фондів; б) розроблення пропозицій щодо усунення виявлених недоліків і порушень; в) здійснення заходів з метою запобігання їх у подальшому.

Державний контроль здійснюється за певними формами і **методами**, серед яких виділяють ревізії та перевірки. Ревізія — це метод **документального** контролю за фінансово-господарською діяльністю підприємства, установи, організації, дотриманням законодавства з фінансових питань, достовірністю обліку і звітності, спосіб документального викриття недостач, розтрат, привласнень та крадіжок коштів і матеріальних цінностей, попередження фінансових зловживань. За наслідками ревізії складається акт, Перевірка — це обстеження і вивчення окремих ділянок фінансово-господарської діяльності підприємства, установи, організації або їх підрозділів. Наслідки перевірки оформляються довідкою або доповідною запискою.

Державна контрольно-ревізійна служба діє при Міністерстві фінансів України. Контрольно-ревізійні управління в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі підпорядковуються Головному контрольно-ревізійному управлінню України. До складу обласних контрольно-ревізійних управлінь входять контрольно-ревізійні підрозділи (відділи, групи) в районах, містах і районах у містах.

Головне контрольно-ревізійне управління України очолює заступник Міністра фінансів України, начальник управління, який призначається Кабінетом Міністрів України за поданням Міністра фінансів України.

Контрольно-ревізійне управління в Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі очолюють начальники, які призначаються начальником Головного контрольно-ревізійного управління України за погодженням з Радою міністрів Автономної Республіки Крим, обласними, Київською та Севастопольською міськими державними адміністраціями.

Начальники контрольно-ревізійних управлінь в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі призначають і звільняють керівників контрольно-ревізійних підрозділів (відділів, груп) в районах, містах і районах у містах. Видатки на утримання державної контрольно-ревізійної служби визначаються Кабінетом Міністрів України і фінансуються з державного бюджету.

Отже, державні правоохоронні органи виконують важливі завдання і функції щодо створення нормальних умов для реалізації прав і свобод громадян, охороняють і захищають їх права, вживають необхідні заходи з відновлення порушених прав. Порядок їх організації і діяльності регламентується законами і підзаконними нормативно-правовими актами. Удосконалення правового регулювання та практики такої діяльності сприятиме підвищенню ефективності їх роботи.

Серед недержавних структур, які забезпечують реалізацію прав та обов'язків людини і громадянина, слід назвати адвокатуру України, яка, відповідно до Конституції України (ст. 59), діє для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні. Адвокатура є невід'ємним елементом системи захисту прав людини в будь-якій країні. Без її діяльності фактично неможливий реальний захист прав людини.

Адвокатура України — добровільне професійне об'єднання, покликане згідно з Конституцією України сприяти захисту прав і свобод людини та представляти законні інтереси громадян України, іноземних громадян, осіб без громадянства, юридичних осіб, надавати їм іншу юридичну допомогу. Свою діяльність щодо захисту прав людини адвокатура здійснює шляхом: а) надання консультацій та роз'яснень з юридичних питань; б) надання усних і письмових довідок щодо законодавства:

в) складання заяв., скарг та інших документів правового характеру; г) посвідчення копії документів у справах, які вони ведуть; г) здійснення представництва в суді, інших державних органах перед громадянами та юридичними особами; д) надання юридичної допомоги підприємствам, установам, організаціям; є) здійснення правового забезпечення підприємницької та зовнішньоекономічної діяльності громадян і юридичних осіб; є) виконання своїх обов'язків відповідно до кримінально-процесуального законодавства у процесі дізнання та попереднього слідства; ж) здійснення інших видів юридичної допомоги, що передбачені законодавством.

Серед інших прав, які забезпечує адвокатура, є такі природні права кожної людини, як її особиста свобода та недоторканність. Фактично адвокат є першою особою, з якою мають право на побачення до першого допиту (спілкування, отримання відповідних юридичних консультацій) обвинувачений у вчиненні злочину (ст. 43 КПК України) та підозрюваний (ст. 43 КПК України). Як захисники підозрюваних, обвинувачених і підсудних допускаються особи, які мають свідоцтво на право заняття адвокатською діяльністю (ст. 44 КПК України).

Інститут адвокатури в Україні, незважаючи на досить коротку історію свого існування в тому вигляді, як це має місце в державах з демократичним державно-правовим режимом, на¹ був широкого використання, однак потребує подальшого удосконалення. При здійсненні своєї професійної діяльності адвокат має певні права: І) представляти і захищати права та інтереси громадян і юридичних осіб за їх дорученням у всіх органах, підприємствах, установах і організаціях, до компетенції яких входить вирішення відповідних питань; 2) збирати відомості про факти, що можуть бути використані як докази в цивільних, господарських, кримінальних справах і справах про адміністративні правопорушення, зокрема: а) запитувати та отримувати документи або їх копії від підприємств, установ, організацій, об'єднань, а від громадян — за їх згодою; б) ознайомлюватися на підприємствах, в установах і організаціях з необхідними для виконання доручення документами і матеріалами, за винятком тих, таємниця яких охороняється законом; в) отримувати письмові висновки фахівців з питань, що потре-

бують спеціальних знань; г) застосовувати науково-технічні засоби відповідно до чинного законодавства; 3) доповідати клопотання і скарги на прийомі у посадових осіб та відповідно до закону одержувати від них письмові мотивовані відповіді на ці клопотання і скарги; 4) бути присутнім при розгляді своїх клопотань і скарг на засіданнях колегіальних органів і давати пояснення щодо суті клопотань і скарг; 5) виконувати інші дії, передбачені законодавством.

Обов'язки адвоката при здійсненні його професійної діяльності: а) неухильне дотримання вимог чинного законодавства; б) використання всіх, передбачених законом, засобів захисту прав і законних інтересів людини та громадянина; в) недопущення використання своїх повноважень на шкоду особі, в інтересах якої прийняв доручення; г) неможливість відмовитись від прийнятого на себе захисту підозрюваного, обвинуваченого, підсудного.

Адвокат не має права прийняти доручення про надання юридичної допомоги у випадках, коли він у даній справі надає або раніше надавав юридичну допомогу особам, інтереси яких суперечать інтересам особи, що звернулася з проханням про ведення справи, або брав участь як слідчий, особа, що провадила дізнання, прокурор, громадський обвинувач, суддя, секретар, судового засідання, експерт, спеціаліст, представник потерпілого, цивільний позивач, цивільний відповідач, свідок, перекладач, понятій, а також коли в розслідуванні або розгляді справи бере участь посадова особа, з якою адвокат перебуває в родинних стосунках.

Адвокат зобов'язаний зберігати адвокатську таємницю. Предметом адвокатської таємниці є питання, з яких громадянин або юридична особа зверталися до адвоката, зміст консультацій, порад, роз'яснень та інших відомостей, одержаних адвокатом при здійсненні своїх професійних обов'язків. Дані попереднього слідства, які стали відомі адвокату в зв'язку з виконанням ним своїх професійних обов'язків, можуть бути розголошені тільки з дозволу слідчого або прокурора. Адвокати, винні у розголошенні відомостей попереднього слідства, несуть відповідальність згідно з чинним законодавством.

Адвокату, помічнику адвоката, посадовим особам адвокатських об'єднань забороняється розголошувати відомості, що становлять предмет адвокатської таємниці, і використовувати їх у своїх інтересах або в інтересах третіх осіб. Отже, адвокатура є недержавним утворенням і забезпечує реалізацію людиною та громадянином прав, свобод та обов'язків. Удосконалення діяльності адвокатури сприятиме покращенню реалізації прав людини.

ВИСНОВКИ

Проблема прав людини дуже багатопланова і змістовна. Цим зумовлюється той факт, що у цьому посібнику не висвітлено та й не могло бути висвітлено всі питання цієї тематики. Автори прагнули обходити гострі та дискусійні проблеми, наявні недоліки в розробці теорії та практики прав людини, в законодавстві про права і свободи та окремих напрямках їх реалізації. Здебільшого йшлося лише про конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина. Окремі приклади автори наводили з Конституції України та деяких кодексів і законів. Автори дякують професорсько-викладацькому складу та ад'юнктам і пошукачам кафедри конституційного права (Г. І. Барчуку, В. В. Букачу, В. О. Демиденко, М. Л. Зайчковському, В. Г. Князеву, В. В. Олійнику, А. І. Хальоті) за надані матеріали, що були використані при підготовці посібника.

Автори дійшли висновку, що історію розвитку прав, свобод і обов'язків людини та громадянина слід розглядати як комплекс соціально-культурних, світоглядних, філософських та правових передумов їх формування і розвитку, нормативного закріплення, включаючи український практичний досвід. Основу розвитку і сучасного функціонування прав та обов'язків людини складає громадянське суспільство, що є середовищем формування таких прав, а засобом їх реалізації є правова держава.

У національному праві правовий статус людини та громадянина характеризується широким змістом, в основі якого закріплення прав, свобод та обов'язків громадян України, іноземців, осіб без громадянства, біженців та інших осіб, що так само знайшло своє відображення в посібнику.

Автори вважають, що слід комплексно розглядати механізм реалізації і забезпечення прав і свобод, включаючи в нього гарантії їх забезпечення, юридичні елементи механізму та процес практичного втілення можливостей у дійсність.

На думку авторів, суб'єктами забезпечення реалізації прав, свобод і обов'язків людини та громадянина є судові та правоохоронні органи. А тому в посібнику розглянуто діяльність таких правоохоронних органів, як прокуратура, СБУ, органи внутрішніх справ, митні, охорони державного кордону, податкової служби, виконання покарань, контрольно-ревізійних, серед недержавних — адвокатура.

У посібнику є практичні пропозиції щодо удосконалення законодавства і практики його реалізації в Україні.

Автори посібника сподіваються на зацікавленість читачів (науковців, професорсько-викладацький склад, студентів, слухачів і курсантів, учнів шкіл та інших, хто бажає ознайомитися зі змістом посібника) та будуть вдячні за будь-які конструктивні пропозиції щодо вдосконалення посібника. Зауваження і побажання надсилайте за адресою: 04209, м. Київ, вул. Героїв Дніпра, 31-6, видавнича організація «Юрінком Інтер».

Список використаних джерел

1. Конституція України, Конституція Автономної Республіки Крим: 36. нормат. актів. - К.: Юрінком Інтер, 1999.
2. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19 листопада 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1993. - № 4. - Ст. 19.
3. Про біженців: Закон України від 21 червня 2001 р. // Голос України. — 2001. — 31 липня.
4. Про державну службу: Закон України від 16 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993, — № 52. - Ст. 490.
5. Про уповноваженого Верховної Ради України з прав людини»: Закон України від 23 грудня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1998. - № 20. - Ст. 99.
6. Алексеев С. С. Философия права. — М.: Изд-во НОРМА, 1998.
7. Античная Греция: В 3-х т. - М.: Наука, 1983. - Т. 1.
8. Аристотель, Политика // Сочинения: В 4-х т. — М.: Мысль, 1983. - Т. 4. - С. 375-644.
9. Бердяев Н. А. Философия неравенства. — М.: Госиздат, 1923,.
10. Гегель Г. В. Ф. Философия права: Пер. с нем. / Ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсисянц. — МЛ: Мысль, 1990.
11. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. — М.: Искусство, 1984.
12. Гуренко М, М. Теоретико-правові проблеми гарантій прав і свобод людини та громадянина: Монографія. — К.: НАВСУ, 2001.
13. Bahl R. Dilemmas of Pluralist Democracy, — London: Yale University Press, 1982, - P. 16.
14. Демишель А., Демишель Ф., Пикемаль М. Институты и власть во Франции. — М.: Прогресс, 1977.

15. *Елкина С.* Право на жизнь (аборт, эвтаназия, смертная казнь) // Правовой статус особи: стан, проблеми, перспективи: Збірник наукових статей / За ред. М. Головка, Н. Морзе, П. Біленчука. - К., 1998. - С 56-59.

16. Забезпечення органами внутрішніх справ міжнародно-правових стандартів прав людини при охороні громадського порядку: Науково-практичний, документально-джерельний та навчально-методичний комплекс: У 3-х ч. / Відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, Ю. С. Шемшученко. — К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького ПАН України, 2001.

17. *Заєць А. П.* Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. — К.: Парламентське вид-во, 1999.

18. *Ильин И. А.* О частной собственности // *Исупов И., Савкин И.* Русская философия собственности (XVII—XX вв.). — СПб.: СП «Ганза», 1993. - С. 127-128.

19 История политических и правовых учений: Учебник для вузов. — Изд. 2-е, стереотип. / Под общ. ред. члена-корр. РАН, доктора юрид. наук, проф. В. С. Нерсисянца. — М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА* М, 1998.

20. *Исупов К., Савкин И.* Русская философия собственности (XVII—XX вв.). - СПб.: СП «Ганза», 1993,

21. *Кистяковский Б. А.* Социальные науки и право: Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. — М.: Госиздат, 1916.

22. *Колодій А., Копейчиков В.* Шляхом «органічного компромісу» // Урядовий кур'єр. — 1996. — № 15—16.

23. *Колодій А. М., Олійник А. Ю.* Державне будівництво і місцеве самоврядування: Навч. посіб. — К.: Юрінком Інтер, 2000.

24. *Констан Б.* Об узурпации // О свободе: Антология западноевропейской классической либеральной мысли. — М.: Наука, 1995.

25. Конституційне право України / За ред. проф. В. Ф. Погорілка. — К.: Наукова думка, 1999.

26. *Копейчиков В. В.* Народовластие и личность. — К.: Украина, 1991.

27. *Копейчиков В. В., Сушук З. И.* Реальный социализм: демократия, личность, права человека. — К.: Вища школа, 1983.

28. *Летнянчин Л. І.* Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики: Дис. ... канд. юрид. наук та спеціальністю 12.00.02 - конституційне право. — Харків: НЮА Укращи ім. Ярослава Мудрого, 2002.

29. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького / Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. — К.: Довіра: Генеза, 1996.

30. *Матпузов Н. И.* Правовая система и личность. — Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1987.

31. *Миль Дме. Ст.* Представительное правление. СПб.: Изд-во Ф. Павленкова, 1897.

32. *Мицский И. А.* 100 великих мыслителей. — М.: Вече, 2000.

33. *Нерсисянц В. С.* Личность и государство в политико-правовой мысли. (Из истории идей). — М.: Знание, 1980.

34. *Ницше Ф.* Воля к власти: опыт переоценки всех ценностей. - М.: REFL-book, 1994.

35. Опыт тысячелетия. — М.: Юрист, 1996.

36. *Олійник А. Ю. та ін.* Теорія держави і права: Навч. посіб. — К.: Юрінком Інтер, 2001.

37. Основы конституційного права Укращи / За ред. акад. АПрН України, проф. В. В. Копейчикова. — К.: Юрінком, 1997.

38. *Погорілко В. Ф., Головченко В. В., Сірий М. І.* Права та свободи людини і громадянина в Україні. — К.: ІнЮре, 1997.

39. *Поппер К.* Відкрите суспільство та його ворога: В 2-х т. / Пер. з англ. О. Коваленка. - К.; Основи, 1994. — Т. 1.

40. Права людини; Підручник для 10—11 класів загальноосвітніх шкіл, ліцеїв та гімназій / За ред. М. Бурменського та ін. — К.: Право, 1997.

41. Права людини: Міжнародні договори України, декларації, документи. — 2-е вид. / Упоряд. Ю. К. Качуренко. — К.: Юрінформ, 1992.

42. Права человека: Учебник для вузов / Отв. ред. — член-корр. РАН, доктор юрид. наук Е. А. Лукашева. — М., 1.999.

43. Правознавство: Навч. посіб. / В. І. Бобир, А. М. Колодій (керівник авт. колективу), А. Ю. Олійник та ін.; За ред. В. В. Копейчикова. — К.: Юрінком Інтер, 1998.

44. Правознавство: Навч. посіб. / В. І. Бобир, А. М. Колодій (керівник авт. колективу), А. Ю. Олійник та ін.; За ред. В. В. Копейчикова. — 2-ге вид., перероб. та допов. — К.: Юрінком Інтер, 1999.

45. Правознавство: Навч. посіб. — 3-тє вид., перероб. та допов. / В. І. Бобир, А. М. Колодій (керівник авт. колективу), А. Ю. Олійник та ін.; За ред. В. В. Копейчикова. — К.: Юрінком Інтер, 2000.

46. Правознавство: Навч. посіб. — 3-тє вид., перероб. та допов. / В. І. Бобир, А. М. Колодій (керівник авт. колективу), А. Ю. Олійник та ін.; За ред. В. В. Копейчикова. — К.: Юрінком Інтер, 2001.

47. Правознавство: Підручник. — 5-е вид., перероб. та доп. / С. Е. Демський, В. С Ковальський, А. М. Колодій (керівник авт. кол.), А. Ю. Олійник та ін.; За ред. В. В. Копейчикова. — К.: Юрінком Інтер, 2002.

48. *Радзиховский Л.* Новые богатые. Кто еще хуже богатых? Только бедные // Столица. - 1993. - № 6. - С. 5-Ю.

49. *Руссо Ж.-Ж.* Об общественном договоре, или Принципы политического права // Тракаты. — М.: Наука, 1969. — С. 160-162.

50. *Стариков Е.* Базар — не рынок // Знамя. — 1993. — № 6. - С. 182-1

51. *Слган Бернард Г.* Створення Конституції для народу чи республіки, які забули свободу: Пер. з англ. — К.: Ін-тут демокр. ім. П. Орлика, 1993.

52. *Таранов П. С.* Энциклопедия современного ума. — М.: ООО «Издательство АСТ», 1999.

53. *Таранов П. С.* Філософія сорока п'яти поколінь. — М.: ООО «Издательство АСТ», 1998.

54. *Фихте И. Г.* К вечному миру // Тракаты о вечном мире. — М.: Изд-во соц.-эк. литры, 1963.

55. *Франк С. Л.* Духовные основы общества. М., 1992. - 141-152.

56. *Хайек Ф. А.* Дорога к рабству // Новый мир. - 1991. № 7. - С. 177-1 *

57. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран / Под ред. З. М. Черниловского. - М.: Юрид. лит., 1984.

58. *Цалін С. Д.* Принцип свободи волі в історії соціальної філософії та філософії права. — Х.: Основа, 1998.

59. *Цицерон.* Диалога. О государстве. О законах: Пер. с латин. - М.: Наука, 1966.

60. *Чехович С. Б.* Правове регулювання міграційних процесів в Україні: Дис. ... канд. юрид. наук (спеціальність 12-00-02 — конституційне право). — К., 1998.

61. *Шаповал В.* Конституційний механізм державної влади в незалежній Україні: політико-правові проблеми організації виконавчої влади // Право України. — 1997. — № І. - С. 31—33.

ЗМІСТ

Передмова.....	3
Розділ I. Історія розвитку прав, свобод та обов'язків людини і громадянина	9
§ 1. Соціально-культурні та світоглядні передумови формування ідеї прав людини та громадянина	9
§ 2. Філософська та правова думка про ідею прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в різні історичні епохи	21
§ 3. Нормативні акти, що закріплювали права і свободи людини в умовах Середньовіччя, Нового часу та XX століття	51
§ 4. Українські ідеї про права і свободи людини та їх закріплення в правових та інших документах	60
Розділ II. Громадянське суспільство — основа виникнення й існування прав, свобод та обов'язків людини і громадянина о » » »	76
§ 1. Суспільство і держава: аспекти співвідношення.	76
§ 2. Поняття, ознаки та принципи громадянського суспільства	79
§ 3. Власність — основа свободи людини і громадянина в громадянському суспільстві.	85
§ 4. Громадянське суспільство — середовище формування прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в світі та в Україні.....	91
Розділ III. Правова держава — засіб реалізації та охорони прав, свобод та обов'язків людини і громадянина	102
§ 1. Правова держава: генеза та сучасні варіанти розуміння.....	102

§ 2. Принципи правової держави. Принцип верховенства права у правовій державі	Ц]
§ 3. Принцип розподілу влад у правовій державі.....	116
§ 4. Принцип реальності прав, свобод, обов'язків і законних інтересів людини та громадянина.....	] 26
Розділ IV. Правовий статус людини і громадянина в національному праві України	131
§ 1. Поняття та зміст правового статусу людини і громадянина.....	131
§ 2. Громадянство України як елемент правового статусу	138
§ 3. Правовий статус іноземців і осіб без громадянства .	144
§ 4. Правовий статус біженців.....	151
Розділ V. Закріплення прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в Конституції України	163
§ 1. Поняття, критерії диференціації, види та принципи прав і свобод людини та громадянина	163
§ 2. Конституційна класифікація прав і свобод людини та громадянина.....	166
§ 3. Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні.....	209
Розділ VI. Конституційно-правовий механізм забезпечення реалізації прав і свобод людини та громадянина.....	217
§ 1. Поняття та структура конституційно-правового механізму забезпечення реалізації прав і свобод людини та громадянина.....	217
§ 2. Гарантії забезпечення прав і свобод людини та громадянина.....	223
§ 3. Юридичні елементи механізму забезпечення реалізації прав і свобод	237
§ 4. Процес практичного втілення можливості та необхідності в дійсність, умови і чинники такого процесу.....	242

Розділ VII. Конституційно-правові аспекти діяльності судових і правоохоронних органів із забезпечення прав, свобод і обов'язків людини та громадянина	246
§ 1. Поняття та структура діяльності судових і правоохоронних органів із забезпечення прав, свобод і обов'язків людини та громадянина.....	246
§ 2. Діяльність судових органів України із забезпечення прав, свобод та обов'язків людини і громадянина	249
§ 3. Діяльність прокуратури України із забезпечення прав, свобод і обов'язків людини та громадянина	279
§ 4. Діяльність Служби безпеки України із забезпечення прав, свобод та обов'язків людини і громадянина	284
§ 5. Діяльність органів внутрішніх справ із забезпечення прав, свобод і обов'язків людини та громадянина	292
§ 6. Діяльність інших правоохоронних органів (державних і недержавних) із забезпечення прав, свобод і обов'язків людини та громадянина	309
Висновки	323
Список використаних джерел	

Навчальне видання

Колодій Анатолій Миколайович, ,
Олійник Анатолій Юхимович

ПРАВА ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА ... : : : : : В УКРАЇНІ ...

Навчальний посібник

. Шеф-редактор КОВАЛЬСЬКИЙ В.С.,
кандидат юридичних наук

Юрінком Інтер — редакція наукової та навчальної літератури

Відповідальна за випуск *Т.А. Яскажук* Редактор
О.Г. Пазюк
Комп'ютерний набір *Л.М. Сисоєва*
Комп'ютерна верстка *Т.М. Виноградова*
Художнє оформлення *М.П. Черненко*

Підписано до друку 18.02.2003. Формат 84х! 08/32. Папір офсетний № !.
Гарнітура Bodoni. Умови, друк. арк. 15,00. Обл.-вид. арк. 17,20.
Наклад 10000 (1 -й завод і —5000) прим. Зам. № 3—50. Ціна договірна.
Оригін&п-макет виготовлено комп'ютерним центром СП «Юрінком Інтер»
(Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 19 від 20.03.2000.)
З питань придбання літератури звертатися до видавництва «Юрінком Інтер»
за адресою: 04209, Київ-209, вул. Героїв Дніпра, 3І-6; тел. 4П-64-03.
Виготовлено в ЗАТ «Київська книжкова фабрика»,
01054, м. Київ-54, вул. Воровського, 24.
Свідцтво про внесення до державного реєстру суб'єктів
видавничої справи: серія ДК № 787 від 28.01. 2002 р.